

15 20 2109

315 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 315

ИСИДОРА СЕКУЛИЋ

Њ Е Г О Ш У

КЊИГА ДУБОКЕ ОДАНОСТИ

I

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

КОЛО XLVI

КЊИГА 315

ИСИДОРА СЕКУЛИЋ

ЊЕГОШУ

КЊИГА ДУБОКЕ ОДАНОСТИ

I

БЕОГРАД

1951

ПБ 202109

ИСИДОРА СЕКУЛИЋ

ЊЕГОШУ

КЊИГА ДУБОКЕ ОДАНОСТИ

I

БЕОГРАД
1951

Петар Петровић Његош

ЗУБЉА ЊЕГОШЕВА
ДА СВЕТЛИ СА ЛОВЂЕНА

Плам ће вјечно животожни блистат
Србу твоје зубље,
Све ће сјајниј' и чудесниј' у вјекове
биват дубље.

ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ
Посвета праху оца Србије

СТО ЈЕ ГОДИНА
ОД СМРТИ ВЛАДИКЕ РАДА,
ПЕТРА ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША.

ДРУГИ НАСЛОВ ОВЕ КЊИГЕ:

**ЗУБЉА ЊЕГОШЕВА
ДА СВЕТЛИ СА ЛОВЋЕНА**

нити је потекао из осећајне романтике, нити из гробљанскога обичаја: светиљка, пламен над гробом. Његошев саркофаг на Ловћену није гробље. Гробље, то је земља, у земљу спуштени земни остаци умрлих, и трава. Крипта на Ловћену, то је сам камен; кости Владике Рада нису у земљи; трава не расте... Аутор овога рада, кад се први пут испео на Ловћен и до крипте Владичине, прошао је кроз јако и сложено узбуђење. Шта је ово? Гроб није, капела није, споменик није. Можда би требало насути дебео слој земље и посадити траву и шибље. Ветрови, мећаве, и муње, све, би то похарале, сажегле. Можда би требало саградити опсерваториј неки, кућу науке. Но да би опсерваториј могао радити, и људи тамо живети, вала би збринути ваздан животних олакшица, а то би значило вис спустити у низ, духовну самоћу везати за сваковрсна житејскаја. Не, не. Његош је у Црној Гори и у Српству био и остао Прометеј. Ватра би требала да пламти и светли на Ловћену. Отео је од бога ватру, и све ватрено, тај чаровити, љупки, снажни, гениални Раде Томов. Богови су му се светили како се само љубомора свети. Тешко је живео, тешко радио и учио, тешко боловао и умро, Његош. Али је, сав ватрен, искрама мислио и писао, искрама говорио. Ватром спајао материјално и духовно, објективно и субјективно. На Ловћену има да букне и да букти зубља: ватра је симбол богова и великих људи. Једни од дру-

гих, зато, краду ватру непрекидно: људи од природе, природа из историје човечанства, које у ватри стварања мења природу, а оно само у ватри живи и изгара. Све што јесмо и имамо, ватра је. Врелина ватре нржи живот. Ерос је ватра, хероизам је ватра, рад је ватра, миловање је ватра, пољубац је ватра, поезија је ватра — Његош на Ловћену нека буде што је и био, ватра. Нека сваке ноћи од заласка до изласка сунца, у друштву са звездама, пламти на Ловћену жаруља, зубља, Његошева зубља.

Тако је, дошло до другог наслова ове књиге.

ПРИСТУПНА РЕЧ

Који се не родише од крви, ни од
воље тјелесне, ни од воље мужевље,
него од Бога.

Еванђеље по Јовану, 1—13

К'о владар, к'о човек, к'о песник,
Ти си небесник...

Петар Прерадовић Његошу

Те речи, ако можда важе за божанство, важе и за сасвим велике људе који су у тесној духовној вези са васионом, са космичком творевином. Важе за оне који су по суштини својој исто што и суштина васионе: сума поезије, религије и философије, сума великих космичких закона. Такви људи, „од Бога рођени“, као засебне идеје од васионе замишљени, увек су више деца ноћи него деца дана. Зато што морају много бити у самоћи. Ноћу се отварају капије идеја и тајни, за њих. Дању је простор света сужен, људи га испуњавају вревом и таштином, на небу царује једна звезда. Шарл Пегу (Réguy) има јаку и смелу реч, пред којом се свако мора замислити: „Закон космоса је ноћ; дан је скандал“. Ноћу, простор је страховит, обухвата безброј звезда, читко истиче тајну и лепоту космичкога стваралаштва. Ноћ је вечност, дан је садашњост, и, доиста, често скандал.

Владика Раде, запамтило се и предало, много је бдио, много зурio кроз прозорић своје Биљарде у простор, у вечност, у ноћ. Обожавао је он и сунчане луче, али је неодољиво тражио светлост и оних небесних тела која су још несравњено моћнија и несравњено удаљенија од земље, него сунце. Да ли је Владика знао да зраци са неких од нас силно удаљених

звезда путују стотине година да стигну до људскога ока; и да се понека звезда међутим можда и угасила, док зрак њен још пробија простор и тражи чело мислиоца и песника у којем ће наставити живот ватре, кроз чију ће се мисао и поезију вратити у простор и у вечност. Знао је то Владика извесно. Знао је он све највеће знање, оно што се зна из себе, или никако.

Стваралаштво и мисао Владике Рада почели су далеко изнад земље, у ноћи, у самоћи, са звездама. У његовој мисли би тек застало оно што из бескраја полази и у бескрај одлази. Моћ мисли великих људи у томе је што даљине носе у себи, и тако обједињују све светско, и говоре свему свету. У Владичиној крупној речи дејствује увек даљинска порука; и дејствује једна тајанствена алхемија која лично животно претвара у свељудске знаке и значења. Владика Раде се тек потом родио на Његушима, а пре тога се родио у зраку светлости која једина везује даљине и просторе; простор над Црном Гором и онај међу звездама. Владика је стално говорио и писао: зрак, луча, искра, светлост. Крвац у страстима, светлосан у духу, његови најсилнији стихови и монолози дижу га из гроба, и он, сав од зрака, луча и искара, помаже светлости да везује, да обједињује. Кога и шта? Ми кажемо свечовечанство, он је писао: свесветије.

Живот, карактер и дело Рада Петровића били су једно: сукоб и борба између слободе и среће. То двоје, слобода и срећа, заједно подижу главе у срцу човекову, али заједно постојати не могу. Слобода је ширење, срећа је сужавање. Слобода је независност, срећа је зависност од хиљаду ситних ситница. Слобода је најчешће последња победа над савладаном и одбаченом личном срећом. Слобода стаје херојство, а херојство је одрицање, давање, самопрегор. Владика, као човек, као мислилац-песник, као владар, бирао је слободу по цену среће своје и свога народа. Па понекад и по цену правде. Јер, слобода је често у сукобу и са правдом. Живот човечанства, то је густо ткиво

борби и неправди, сталних судара и изравнавања између правди и неправди. Тако мора бити. Општа правда била би општи мир, општа смрт. Отуда се људске правде постизавају уз налагање извесних пасивности, уз ограничење покрета, воља и слобода. Велике слободе иду са трпљењем и чињењем неправди. Највећу слободу има победилац, или деспот, или тиранин у класичноме смислу; они могу успостављати извесне широке правде по цену смањених слобода. У том чвору, Владика је бирао слободу, по цену неправде за себе и за свој народ. Отуда, стално, или танка горчина и иронија, или јак песимизам и гнев у свему што Владика мисли, каже, пише. Владика је био гениј поезије и гениј слободе, један и недељив у његову случају. Символи генија слободе су крила и мач: борба без краја, и надлетање ствари по цену одрицања од ствари. Диоген је говорио: „Ништа ми не треба, ништа не желим, јер хоћу да будем слободан“. Класични париски мангупчић каже: „Гладан сам, пощан сам, зима ми је, али сам слободан“. А људи М. Горкога, са „храброшћу безумних?“ А Достојевски са паролом: „Човеку је све дозвољено?“ А Каин, са слободом да убије кога год хоће? Владика Раде је понекад дао убити кога је хтео; понекад је био безумно храбар; а до смрти се одрицао младости и среће; и до тестаментa био Богу наредан у свачему. Љубав за слободу прождирала је у њему све љубави. Ерос слободе и ерос поезије заједно, то је страшна и трагична судбина, али божански успон. Бајрон, Шели, Његош — ређамо их по годинама рођења — судбине су исте: успон пребијен, али дело знатно.

Владика Раде, духом читав један свет, а телом и рангом владар самодржац, живео је и умро без иједне засићености. Мирио се са својим тешким дужностима, извршавао своја опасна права, носио своју трагедију слободе ради, а упркос и срећи и правди. У Сплиту, једаред, разговарајући са Шкотланђанином путником по Балкану, рекао му је: „Знате ли где је највећа

слобода? У Црној Гори, чије кључеве ја држим“. Значило је то да је највећа слобода и у њему самом... Да, Владика Раде је показао којим се путем ишло у најдостојнији гроб, тамо, у класичној Црној Гори.

У Црној Гори има оаза ведрине и зеленила, али у Црној Гори има праве пустињске мистике. Земља на којој живимо богата је пустињама: океани су водене пустиње; огромне површине копна су пешчане пустиње; високе планине су камене и ледене пустиње. Пустиње су трагови хаоса: пуне су могућности, мисли, тајни. Сфинге су симболи за мислене мостове између временскога и вечнога. Пустињски дух је стваралачки дух. Многи пустињски народи су били велики ствараоци: Хебреји, Арабљани, Кинези, Египћани. Многи велики духови су пустињски духови. Владика Раде је себе назвао „пустињаком“ кад му је било двадесет година; и он је био пустињски дух. Једина аскеза тога чудног монаха била је аскетска преданост законима васионе и законима мисли. А најтрагичнија страст тога чудног монаха била је страст за слободом. А врховни закон Владичин, и свих Црногораца, чојство, пустињска је етика: над главом, закон света; на земљи, сваки човек судија. Неколико стотина година непрекидне активне трагедије и народа и његових владара, са врховним трагичним јунаком Владиком Радом, ето велика пустињска драма, и велика пустињска етика, под крилима дивне и свирепе слободе.

Класична Црна Гора била је страховита стварност. Један стваралачки народић изразио је у тој пустињи и немаштини три велике ствари: песнички језик; етику чојства која је прожимала сваког човека и сваку пушку; и слободу, уздигнуту до највише апстракције, чија одбрана је зато била тешка и кобна. Пустиња, сиромаштво, и три високе апстракције развили су у Раду Петровићу најјачи нагон уметничкога стваралаштва, откако је српства. Владика Раде, гениални слободар, мислилац и песник, сам собом је опао колико је дала песничка снага свег српскога народа.

ТЛЕ И КЛИМА

Ако је неко тле самосвојно, оно из себе одређује шта ће се по њему градити и оснивати, какви ће људи на њему живети.

Самосвојнијега тла од Црне Горе наш народ нема. Херцеговина, иако и она крш и стрмина, ужљебљује се питомо у све наше крајеве, у Србију, Босну, Црну Гору, Боку. Црна Гора друкчије. Вулкански се истурила у вис, надмашује, самује, гребен је живота. Стара Црна Гора је испретуран масив: или литична страна, или зубина, увек крајност. Или бесмртни краљ гранит, или нагорели кречњак, мртав просјак. Стара Црна Гора, и у срцу њену Катунска нахија, и у Катунској нахији оно поље где ће касније нићи Цетиње, тражило је да ту настане манастириште, и манастириште је и настало. Темељ Цетиња је манастир, дигнут у кршу с намером да се грађене зидине и природне стене слију и изукрштају до нераспознавања. Иван Црнојевић пренео је седиште са Жабљака на Обод, па на Цетињско поље. Тиме се завршава историја Зете, почиње историја Црне Горе. Пренео је Иван и зетску митрополију, и подигао под Ловћеном храм, Цетињски манастир. Митрополија, манастир, имали су моћан утицај на народ изгубљених земаља. Манастир је, за сто година, више пута рушен и разваљиван од Турака, и опет презиђиван, дозиђиван, обнављан. За младих година Владике Рада Цетиње је било још увек само једно средњовековно манастириште. Каменита зграда са ћелијама и црквицом, са подземном водом, са манастирском шумом и са сенокосом, и тек на више

километара даљине прво суседство, мајушна насеља малих братстава, Бајице, Хумци, касније Доњокрајци. Па је, отада, Владика Раде и молио и преклињао прогрес, и за косе вукао прогрес; али, како је негде записао: „Човечанство споро напредује“, слабо је напредовала и његова земља и све српство. Иван Црнојевић је препустио Жабљак Селиму II таман 100 година после Косова. Пропаст за пропашћу, суров бој за бојем. Путнику Герлаху је неко казао, и он записао: „Срби су пуст народ, који, што се харања и убијање тиче, није много бољи од Турака“. Други један путник је забележио о Црногорцима: „...у свакидашњем животу, за пару и за стоку пристајали су на све; али су имали и један високо морални став, кад су за грош главу давали“ — и после те констатације сравнио је Црногорце са дивљацима Туарегима. Сасвим касније, за Петра I, писао је познати Виала де Сомијер (илирска армија, командант Херцег Новог): „Националну библиотеку чини једна књига, Историја (боље рећи мемоари) Црне Горе од владике Василија.“ Кад би могао устати Владика Раде, и отворити телесне очи, и прегледати историју своје земље и Приморја, после себе, за књаза Данила и краља Николе, и даље, за оба светска рата, вероватно би поновио свој мудри суд: Човечанство споро напредује. Што роди, убија; што сазида, поруши; што херојским мукама постигне, опет протраћи, изгуби, сахрани. Одоше из наших земаља и Млечићи и Французи и Турци и Аустријанци, збило се уједињење које Владика Раде није доживео. Али у Црној Гори, ено, још ваздан крајева где се живи као и пре сто година; ено у Доброти, крај Котора, пуста господска кућа одушевљених Словена, блиских Владичиних пријатеља, конта Ивановића, који одоше у Венецију и посташе поданици Италије. Ено хладна и необележена и неулепшана кућа на Прчању у којој је Владика живео, покушавао да буде друкчије слободан но на Цетињу, у којој је написао свој величанствени тестамент. Ено

на Цетињу, све исти, стари влажни манастир са подземном водом и грозним поплавама. Доиста, споро напредују људи. Сваки напредак је условљен страховитом борбом, свирепим жртвама и крвавим слободама; а у сваком постигнутом новом стању има мало новог живота и много старих гробаља. Око цетињског манастиришта промене су ишле према стиховима Марка Миљанова:

Сила чојству топуз иза врата,
Чојство сили по пепелу шеће.

Топуз и смрт, па пепео, и хладан нов почетак. И све тако полако. Ено тамо у Приморју, Митрополит Петар је одагнао био из Боке Наполеонове освајаче, али само неку годину затим Аустрија је из Боке одагнала Петра и његове борце. Ено тамо, у залеђу Црне Горе, Владика Раде, дипломат, претварао је турске паше у побратиме; али је тек 1912-та ратна година одагнала из српских земаља Турке побратиме.

А људство које се по нашим манастирима скривало, од увек је исто било: свет који је гоњен, који душу или тело, или обоје од нечега склања, свет који се повлачи у тврдињу да би ту скрио несрећу неку, јад и сиротињу, или пусти неки понос који до задњег даха манастираца очекује освету, вишу правду, а свакако слободу. Стари Катуњани, давни претци Владике Рада, били су врста заветне браће, скривени у својој старешинској кући, у своме манастиру ни на небу ни на земљи, са пригушеним гневом у себи, са такорећи обредном сиротињом у животу. У зазиданости својој видели су, на монашки начин, и своје гнездо и свој гроб. Па је манастир горео и сагоревао; па је шума сечена и паљена; па се полако и споро издвајало Цетињско поље. Мало и ограничено и данас: голет унаоколо не да у себе, ни кроз себе. Од данашњег Цетиња Владика Раде није видео ништа друго до манастир и своју Биљарду, и још неку кровињару, и ниједну улицу. И данашње Цетиње, као и Владичино,

чудно је, анахронизам је. Тле је јаче од свега. Некадашње пребивалиште једног гениалног човека, и данас има нешто од духовнога аристократизма: спиритуална околина од сухе стене, кристалан ваздух, близина неба, даљина свега што је материјално обиље и удобност. Тле је определило да ту увек остане нешто од манастира, од висина духовних. „Доста ноћи и много висинског ваздуха“, како би, са задовољством, утврдио за Цетиње и пустињак Ниче.

А тек Ловћен над Цетињем! Ловћен је облик лепоте, и планина скоро тајанственог положаја. Део подножја му је у Јадрану и једна страна му је Приморје. Други део подножја и друга страна улазе у Црну Гору. Слазе ту и узлазе Црногорци по путањама које се више знају, него виде. Иду у Приморје, враћају се у своја села. Али куда год и како год путовали, на коњу, пешке, барком, увек Ловћен види њих и увек они виде Ловћен. Виде нарочито два врха, Штировник и Језерски врх. И нарочито овај последњи, који и није врх, него на врху насађена велика трапезаста стена, такозвана капа. На тој капи је сусрет микрокозма и макрокозма у Црној Гори. Тражи ли Црногорац небо и Бога, од капе полази. Тражи ли разасута села и пасишта, са капе се разабера на четири стране. На капи се и ветрови деле. На капи лежи и Владика Раде, са оним што је још остало од њега микрокозму, маломе свету. Врх Ловћена је одувек сабирао мисли и жеље Црногораца: и оних млетаčkih, то јест Паштровића; и оних аустриских, то јест, Бокеља; и оних турских и арнаутских по Кучима, Васојевићима, и око Скадарскога језера; и напослетку оних средишњих и висинских који су увек били само своји, иако је и ту за тренутак „хоџа рикао“. По Ловћену је пузало и крило се све што је историја и животна невоља делила и откидала, а крв и старина опет родноме тлу привлачила. Са Ловћенске стране је стигао у Цетињски манастир дечко Раде Томов, а са Цетиња завазда отишао на Ловћен Владика Раде, песник Његош.

Није главно што се потоњи Владика родио на тлу Његуша, него је главно што Његуши леже на тлу Ловћена, и на путу између сурога Цетињскога манастира и ведрога Котора. Стари пут од Цетиња до Котора, чули смо, био је стрмоглава стаза, добра само за урођене брђане. Њом је, „луд јахач на луду коњу“, прескакао препоне млади Раде Томов. Руски конзул у Дубровнику, велики пријатељ Владичин, и силом тужор Владичин, господин Гагић, заборавио је био да Владику Рада притужи рускоме двору и због страсног јахања, што је Раде настављао докле год је могао, и као размантијани архимандрит и као млади Владика. Гагић се није верао по голуждравом камену. Он је залазио у Владичин стан и завиривао по столу за писање, по столу за картање, и, у оружници, међ ловачким прибором. Није Гагић познао вратоломну жилу којом је ишао злехуди пазар сиротних становника тога тла, и којом се верала тешка и заплетена политика црногорских Владика. Туда је победоносно силазио Петар Први када је Боку присајединио био Црној Гори, и туда се ломио враћајући се утучен у манастирску ћелију, пошто му је руски цар наредио да Боку преда Аустрији. Туда су владичини перјаници ишли у сретанье гостима из Европе, који иначе тешко да би нашли Цетиње. Туда је аустриски генерал Мамула пратио самртнику Владици лекара, јер лекара на Цетињу, наравно, није било. Туда је пошао у Париз смели књаз Данило — Владику Рада не пустише у Париз ни Метерних ни руски цар — кад је окренуо политику од Русије. И туда су, неку годину касније, књаз Данила, убијеног у Котору, вратили на Цетиње. И тако даље. Врлетна некадашња путања страшан је летопис црногорскога народа и његових господара. Била је она ипак и јахачка стаза Владичина. Данас, нова цеста од Котора на Цетиње, променада је за пешаке и за аутомобиле; али, није тако давно кад су тик до Цетиња, на Белведеру, побијени били црногорски слободари. Човечанство споро напредује.

Тле Ловћена, или ближе означено: тле Његуша, понело је две чудне династије, два династичка сна, две политичке каријере. Губернадурство је било млетачки изум, млетачка политичка експозитура под Ловћеном. Губернадури су били млетачким новцем плаћени политички посредници. Они су се погосподили, навикли на путовања у иностранство, на општења са сињоријом. Венецијански племићи, отмене Латинке, богата република, усадили су се у снове Радоњића, родом из једног од Његушких села. Први губернадур је био из Приморја, Зане Грбичић, но кад су Млечани видели да Црногорци лацмана не вермају, онда је губернадур постао Ђикан Вукотић, са Чева, а кад су њега отровали, (Венеција, вероватно) његов син, наследни губернадур, одбио је положај, и онда је избор и част прешла на Радоњиће са Његуша. Владике и губернадури, према приликама, слагали су се или сукобљавали. Кад су Русија и Аустрија заратиле на Турке, губернадур је био за то да се помогне Аустрији, а Петар Први против тога. У мировним преговорима, кад су и Русија и Аустрија заборавиле Црну Гору, и Турци напали на Црну Гору, Петар Први и губернадур заједно сазивају збор, 1796-е, пред бој на Мартинићима. Радоњићи, охоли, поручивали су Петровићима од преко пута: „Тамо окрените дим из те чокрње, да нам не смрди.“ И Петровићи су имали свој сан, само другог стила; тај сан је постао истина и остварење боље но оно у каријери Радоњића. Носили су се Петровићи са разним губернадуровићима од времена првога Петровића, Владике Данила. Угаси их одједаред, као свећу, моћни и нешто нагли карактер архимандрита Рада Петровића. Ловћенска драма. Главари суде губернадура, као издајницу, на смрт, а породицу Радоњића на прогонство. Архимандрит претвара и смртну казну у прогонство. Али, са нешто помереним терминима и инстанцијама, десиле се и једно и друго у породици губернадуровића. Народ је ипак одахнуо; а деветнаестогодишњи архимандрит Раде придобиће

затим, нечим тајанственим из себе, неколике од тих непријатеља. Рано је Раде доказао оно што ће се доцније говорити о њему: „Истераће из земље вука и хајдука, а привлачи људе као овце на со“. Међутим, никада није до краја истерао вука и хајдука из самога себе. Године 1837-ме био је у Бечу, и гост на ручку код свемоћног министра Метерниха. Метерних рече Владици да би требао да оде у посету турском посланику. Потпуно без такта, нагло и преко — као стаза на Ловћену — Владика одговори: „Немам ја код њега никаква посла“. У дипломатским круговима настала је због тога нека врста афере. Мисија Владичина: да у Бечу изрази укидање сваког васалства Црне Горе према Турској, пропала је том приликом. Иако је Владика Раде имао и урођену и изнеговану учтивост и лепу реч, гранитно тле Црне Горе му је такође стајало у карактеру и нарави, и успропињало се понекад и до језика. Она дуга сељачка кућа на Његушима у којој се родио Раде Петровић, кућа без сводова и подрума, са једном просторијом, као код Арнаута, била је необично близу тлу. Раде Петровић испао је из утробе право на тврдо тле. И никада тле није измицало испод његових ногу. И смрт га причека да из Италије стигне на родно тле, на Ловћенско тле.

У оној дугачкој кући, тврди се, становали су, у три преграђене собе, свака са својим излазним вратима напоље, три сина Марка Петровића: Саво, Стијепо, Томо. Четврти син, нежењен, будући Митрополит Петар, становао је сам, у малој кућици у суседству. (На том је месту, касније, краљ Никола сазидао био себи мален дворца, а тај касније претворен у домаћичку школу). У соби у којој је живео Томо Петровић са женом Иваном, владала је, по брђански, и по сељачки, полутама. Прозори мајушни, врата излазна једна и слепа. Породични живот, као и данас у Црној Гори, не трпи улицу. Надвири ли се неко стран, домаћи живот одмах спушта заклопац на себе. Мали Раде сачувао је по граниту, и крај велике ватре пуне

искара. Огњишта црногорска су на поду, који је на месту налагања дрва гранитном плочом обложен. Ватра дакле букти и широко и високо. Игра варница је била играчка малог Рада. Над огњиштем, таваница је мало отворена, дим иде у поткровље и у ваздух. Са таваничких греда се од времена на време скида чађ, греде се сјаје као глачане, као зејтињаве. Дим не гуши, чак и не кади. Ако сукне добар огањ, много је разноврсних осветљења и сенки. Греде, углачане и зејтињаве, заблистају као да се небо показало. Мали Раде је запажао: он стоји ватром блештаво осветљен, док му мајка, тамо на средини собе, седи и љушти нешто, у полутами; а старији брат Перо, у оном буцаку, никакo се и не види, само се чује да нешто певуши и нешто деље. И како ветар наилази и пламен витла, у соби се види читаво позориште од сенки. Сенке праве између себе интриге, боре се, једна другу прескачу, па и прождиру. Мали Раде цичи од весеља, или стоји широко раширених очију и нешто чита из сенки. Сновиђења, која ће потоњем песнику бити велики симбол. Кад неко, за јесени, нагло отвори спољна врата, и натисне се товар брђанске ледене и тешке магле, ватра посукне, соба дође као пећина, а мали Раде као дивљаче, као мече. Увече, кад ватра утули, и остане само крупно ужарено угљевље које хиљаду очију отвара и затвара, и домаћи леже у црвеној атмосфери, соба је као скрлетна соба у древну неком дворцу, из које ће сутрадан искочити витез, срећни или несрећни царски син. Мали Раде, сањив, жмири у догоревање, и учи како се најцрвенија и највредија жар претвара у сив и хладан пепео. Ујутру, пре него што се деца пробуде, кренута је нова ватра; мали дечко је вероватно размишљао: како ето из пепела може нова ватра да букне. Ватра: прве играчке и прве мисли будућега „пламеног“ песника.

Дечко Раде, у оним годинама кад је мушкарчићу важно и слатко утећи од куће да га нико не може дозвати, видео је своје тле као пластику и бруталних и

тајанствених облика. И почео скакати с камена на камен, што млади, витки Црногорци чине са заносном ритмиком и кореографијом; и искусио да у каменим наборима и браздама као да има нешто живо, што, слично звездама, живи без шума. Ено, тамо се сукобило камење, па се смирило. Оно тамо, наднело се страшно и не може, не, до сутра ујутру тако остати; обрушиће се, заптиће ону стазицу, све ће сутра бити друкчије, а нико ништа неће чути. Дечко прилази, хоће да задрма и обали наднесени гребен. Не, неће пасти, ни до сутра, ни затим. А тамо где је била провалија преко које мазга његова, лане, никако није хтела да прескочи ни, пошто се он преверао на другу страну, тамо, данас, камени мост. Ко то ради, и како се то ради? Ко је провалију запушио? Ко гради оне fine камене мостиће који ничему не служе, сем да их човек гледа и да им се диви? И ништа се ту не би могло поставити, ни путања ни кућа. Овде ево може се стати, и нешто се може и узети: шљунак, бусеновина; а тамо се не може стати, и не може се ништа узети. Камен: друга играчка дечка Рада. Једно и друго, ватра и камен, добиће израз дубокога смисла већ у првим стиховима младога пустињака-песника: да у васиони има поезије, да има меланхолије, да има ствари којима нема лека, страдања којима нема санкција.

Раде Томов постаје одрастао дечак. Виши и нижи крајеви Ловћена, то је била шетња, панорама, лутање младога Рада. Дужности његове су биле делимично пастирске, делимично оне доста неодређене манастирскога ђака који је старешини род. Оставио је Раде Његуше, дошао стрицу Петру у манастир на Цетиње, почео учити читати и писати, слушао и послужио стрица својега у чему је могао и умео. Учење, читање, умне забаве — било их је мало. Изостало је дакле главно средство које одлаже сексуално зревање. Има позитивних трагова, и позитивних доказа, да је младићак Раде, као и сви Црногорци, без љубавних пренемагања; без серенада и љубавних писама, „узимао жену“. До-

кази нису ни у фасцикулама, ни под бројем и датумом и потписом, али зна се ствар. Сигурно се зна. Пробила је страсна љубавна чежња за лепом женом кроз стихове почетника песника; преузео је стихове, затим, живот, живот крвног човека. Бојао се Владика од самога себе, у томе смислу. Бежао је, у Бечу, из стана, кад је видео да је домаћица млада жена. Уз друге туге, оне од пустиње и крша, оне од црне дебеле брђанске кише, оне због недостижних звезда, ушла је у младића и еротична туга. Гранитно тле под ногама, над главом далека небесна тела, у пустињи жене, које, као и људи, животом одговарају за образ — темперамент младога Рада се разапињао, кварео, али и сублимирао у енергији за дела. Будила се мисао: питања без одговора. Метафизика место физике. Будући песник врло рано занемарује у себи конструктора драмских типова, — што је јасно почело било са песмама по угледу на народне песме; и сувише рано пише Песму мисли. Култ борбе и жртве кроз поезију. Епос, не драма. Савлађивани грчеви жеља, поноса, љубави. И тако проби зачетак за онај гранитни, чудесно шчеснути и бритко светли језик у Његошеву говору и писању. Челик и слонова кост.

Горштачке очи младога Рада, како једном рече Сима Сарајлија, биле су као астрономска стакла. Видео је далеко у предео, видео недокучно у висинама. Кад се попне на неку литу, види насеља чак тамо далеко доле, која као да лебде у ваздуху, и која су већ скоро приморска. У једном пазуху стена на тој линији ка Приморју лежало је село Пророковићи, постојбина матере Радове, жене Томове, Иване. Зеленило међу кућицама, а небо над сеоцетом као поморанца. Двострука клима: Црна Гора, Приморје. Тако су једни Пророковићи више волели Боку, њене чудне градиће са наслагама разних господарења и цивилизација, где се много може сањарити. Други Пророковићи су волели љуту планину. Ти последњи су дали бркатог, љутог, паметног и храброг Лазу Пророковића, Иванина

брата, ујака Владике Рада, најстрашнијега капетана Владичина којег се и сам Владика бојао. Учитељ на Цетињу, М. Медаковић, каже, у својој књизи, о Лазу: „бјешњи Црногорац, крупан, висок, с великијем брковима, и у лицу црвен“. Не хајући за Владику, Лазо је организовао осветничке чете које су пустошиле по аустриском Приморју, нарочито пошто је повучена била граница, и многа црногорска пасишта остала с оне стране. На једном мирењу после црногорских пљачки у Приморју, Владика претседава, гута и трпи, смирује, а Лазо, који се незван наврзао, распирује ватру међ људима, и чита буквицу аустриском циркулу. „Ћути, Лазо!“ — прекида га Владика. — „Не ћути, него тако је и тако, зато и зато.“ — Владика Раде је волео тај сој. Једном је сишао са пратњом Пророковићима, у Кнеж-до, па наредио да сви домаћи, (Лазо је имао пет синова) људи и жене, у најбоље се обуку и изађу и стану укуп. Па онда је запитао своју пратњу: „Црногорци, како ви се свиди моја ујчевина?“

У Пророковиће је, у своје време, сишао био са Његуша млади Томо Марков да проси девојку Ивану. Узеше се њих двоје, просто, без икаквих забележених детаља или слутњи. Томо је био задовољан што добија крепку, стројну, понекад и мало мушку жену; а Ивана и њен брат Лазо волели су што девојка улази у кућу Петровића, господара црногорских. Најглавније нису слутили: да укрштају две климе, два разна ловћенска тла, две стране, ону што силази и ону што узлази. Имали су Ивана и Томо, неки кажу четворо, неки, петоро деце. А кад је дошао ред на — неки кажу на четврто дете пред сестром Маријом, неки кажу на мезимца — дошао ред на Рада, Ивана је морала много гледати пут југа, мора и шарене риве, а Томо пут Цетињскога манастира, одакле је сваког Петровића, оца мушкога детета, узнемиравао сан претендентства, моћи, имена и славе. У Раду се и спојише, и расцепише, и тла и климе. У потоњем Владици се није гасила жеља за галијама и великим светом који почиње на мекшој, приморској

страни Ловћена. А била је у дивном младићу и реше-ност да остане у сивом и влажном манастиру, у којем се калуђер Петровић може усправити да влада, да за-коне гради, да са царевима као раван разговара, да добро награђује и зло кажњава, да јунаке потстиче и оружје благосиља, да буде центар централне власти која ће кршити све што од центра бежи. „Да ми је да заувјек одем на нечесов острв или у Америку“... био је само уздах.

Тле и клима Његуша и Пророковића ушли су и у славу и у трагедију Владике Рада, песника Његоша. То тле, та игра клима, пили су у њему и млеко мате-рино и крв очеву, и Раде Петровић је заправо син Ловћена, митска фигура.

ЊЕГУШИ

Пространо насеље Његуши, у ствари више села, свега је седамнаест километара од Цетиња, али је путовање до Његуша доживљај. Иде се ка колевци два племена и многих братстава, иде се ка колевци Петровића Његоша. Има успут симбола за то да се иде ка нечем давнашњем, ка нечем кореним. То су многи стари, врло стари људи које човек успут сретa и виђа. Стари мушкарци. Старе жене су у кући, што је штета, јер и њих има ванредно симболичних, чудно стилизованих у држању и говору. Одмичемо, километар, два, ево их, појединац или више њих, старци Црногорци. Владика Раде сетио се тих старих људи са два стиха у Шћепану маломе, не баш најљубазније:

У Црној су Гори, мимо игђе,
Прејевтини старци, до зла бога.

Недеља је била и лепо време првих септембарских дана. Недељом нарочито, и под сунце нарочито, излазе из кућа и седе или стоје стари Црногорци, ко мање ко више дотеран на празничку, у живим бојама, са доста везених делова на оделу, са оружјем. За Црногорце важи до краја израз познат у источној Србији: „стегнут“, уредно, акуратно обучен. Стоји на Црногорцима одело, од ципела до капице, као да је од једног комада, да ништа не могне олабавети, одрешити се, загужавати се. Дотеран Црногорац је одиста стегнут, закопчан и кад је откопчан.

Првог старца видесмо, и приђосмо му, на Дубовику. Седи на меком сунцу, оборно главу, ништа га

се не тиче. Ноге, са врло старим траговима рана, без чарапа су, утурене у давно изношене опанке. Сав је у мрком сукну, искрпљеном, мољчавом, исувише алватном, сигурно синовљем, можда и унуковом или чак прауниковом. Овај нимало стегнути Црногорац имао је све извине за то: рече он, а рекоше и сапутници Црногорци, да му је стотину две, или стотину четири године. Није слеп, али му поглед мили без пажње и интереса. Глув је много, једва му се може што довикати. Нарочито нам се учинило да не може више да се осмехне. Иначе, држањем и покретљивошћу одговарао би неком нашем осамдесетогодишњаку који није акутно болестан. Као момак, или момче био је стари у боју на Граховцу, под књазем Данилом, 1852-е. „Два сам Турчина посјекао, и рањен од једног у плеће.“ Показује шаком ожиљке чак под грло. Полеђина шаке сва излупурена: јаки чворови жила, крупни, као надометнути споља, као неорганске дивље израслотине. Али крв кроз то још уме да струји! Затражио је стари цигарету: запалио са задовољством и недрхтавом руком, и таквом руком некако ритмички намахивао себи дим да га мирише. Тај стари је дакле у најбоље, или бар најпамтљивије своје године био и савременик Владике Рада. Али питање му се једва може добацити до слуха, и то на парче, и то тако да прво парче питања заборави док ви стигнете да му дотурите друго. Као да се време или историја буну против залажења у далеку прошлост. За невољу, ни читати не зна, ни штампано а камо ли писано. А кад проговори, тешко спаја реченице и податке. „Јеси ли видео макар једаред Владику Рада?“ — „Како да га нијесам виђао: ходио је увијек у мантији“. Откуда му тај нетачни податак, ко то може знати. А пошто изговори неколико речи, буквално потоне у глувоћу, самоћу, заштиту од свега што за њега није више природно. Неко од присутних рече: „Како ли он нас осећа или запажа?“ Паде духовит одговор кроз цитат из Владичине Луке: „Од тога су у гробу кључеви“... „Хајдемо, оставимо га на миру.“ Али не-

како још затежемо корак. Како да празни одемо од некога ко је, можда једини жив човек данас, видео Владiku. Неочекивано, по нагону за одржање егзистенције који није умро још ни у сто четвртој години, стари нам се боље обрну и рече љутито: „Ето, колико сам се рањавао, а нико ми ништа не даје“. Младићи прснуше у смех: „Вала би требало да ти даду државну помоћ да пођеш некуда да се лијечиш“. Стари то није чуо, а већ се и утулила у њему свест, лично осећање, жеља да се везује за друге људе. Ућутао је стари коначно. Гледамо га: човечји лик је још ту, али душа више не живи, или не општи са живима. Укућани кажу да му не треба никаква нега. „Тако зими, тако љети. Нити му је чега мало, нити чега много. Нека живи, ваљао је у младости.“ Нека живи. Кад умре, послужиће својој планети боље него многи други: однеће јој прах који се сунчао стотину година.

Владика Раде долазио је на Његуше ради одмора међу својима, а и ради обављања послова. А пролазио је кроз Његуше: јаше Гаврана свога или Лабуда, путује за Котор, на море, које га је увек силно вукло. Морао је и он запажати престареле своје брђане, застајати пред тим окаменотинама и мислити о њима. Песимистички се дотиче у својој поезији старости и лика човечјега у старости. Растајући се од нашег стогодишњега Јова Савова, који није чуо да му кажемо збогом, и који давно већ не осећа растанке, цитирамо опет Владiku:

... јошт тијело душу крије,
Кано пламен подземна пештера.

А већ познат је из Горскога вијенца немило-срдни опис старог чељадета.

На другој станици ка Његушима, на Чекању, најбољомо на другом старца. Ту је сад управо почела серија оних који су по двадесет и више година млађи од Јова Савова, и који кажу за човека од педесет година да је још „дијете“. За жене, вероватно, имају други рачун.

То су људи усправни, чврсти, упарађени у лепо или бар очувано одело, сердари, официри, попови. Имају већином неку малу пенсију, и неку малу или сасвим малу парализу. Једном је у мозгу малчице насела крв, и понекад забатрга у речи. Другом су мишићи једне руке нешто несигурни, али с тим старац виртуозно излази на крај, даје немоћи вид само једног геста. Неки су тек у општој борби са склерозом која им вреба вид или слух, али они још и виде и чују, и надају се да тако има да остане. Овако или онако, сви су лепо избријани, чисти, гипки да скоче на поздрав пролазника које жељно чекају, као и новине. Седе, слушају шта људи причају, говоре и сами, и понекад много. Ваља признати, говоре увек лепо, са оригиналном семантиком, тако да странац мора записати што тачно хоће да упамти. Један од њих, прави сремски тип: мало одвише кратак, одвише подгојен и мекуљав за горштака. Да у Црној Гори није много строг рачун о томе „чигов“ је ко, могло би се претпоставити да је овај старчић потомак неког секретара, учитеља или песника из Војводине, кога је одушевљење занело у Црну Гору. Други старац, висок, кошчав, кршан, са фином физиогномијом Ориента. Трећи, још млађи и здравији, иако са три паса потомства, витак је са необично уским бедрима, скоро шибљикаст, ватрено пажљив на питања и одговоре, учтиво тврдоглав — прави арнаутски тип. Ко може знати путеве крви! Турско мушко име чује се у Црној Гори пре него неко име типично за разне покрајине српства.

На Његушима, већ који старац по реду, био је поп. Оца тога попа запопио је био Владика Раде 1839-е године. Овоме сада безмало је деведесет. Каже сам: „Рођен сам годину дана прије Владичине смрти.“ Опет у нама оно осећање дивљења: „Овај је живео кад и Владика, мора у њему бити нечег необичног, родило га је необично време.“ Данас, тај је поп просто једна фигурина: ситан, осушен, вижљав као веверица. Сав је у седини, иако поткресује бркове и поткида

браду. Око му сја, нос је орловски, кожа на лицу не много изборана, више усахнула и припијена уз кости. Малу црногорску капицу подбрадио је пантљиком, као да ће на јуриш. Гуњ дивно зелен, појас шарен, за појасом два ножа. Леп, необичан старац, не може га се човек нагледати. А понашање, коленовић, племић. Веле мештани: само пре десет година поп је био још центар разговора, памети и духовитости на Његушима. А у младости, хеј, хеј, испод руке са женама се давао сликати! Водио нас је поп у свој стан. Одмах смо видели да је туда хујало и прохујало и црногорско и светско: фотеље, књиге, огледало, бронза, млада девојка. Од попадије ни трага. Попове фотографије у мантији показују упадљиво лепа и господствена човека. Сада поп већином ћути, али живо посматра. Очи тек некуда кресну, а он се очас обрне на пети за погледом. Види и чује, једнако се примиче групама младих људи, смеши се, одобрава или негодује изразом лица, али ћути. На јаче наше покушавање да разговарамо, одједаред мирно рече: „Од двије године нијесам више што сам био; у памет сам попустио, па је боље да ћутим.“ Храбро и свесно, као краљ Лир: „Посечен сам у мозгу“.

Попов мало млађи али још много стојачкији брат, поп Ђуро, изгледа као у дрвету резан, као да нема изнутрице, као рељеф. Има мир ориенталца, помало и лик ориенталца. Пуши непрекидно, али се ниједаред није закашљао. Слуша разговоре на три стране и одговара на три стране. „Ено, питај поп Ђура: може ли на Његушима што не може игђе?“ — „Вала, ни на Његушима не може прије зоре да сване.“ — Поп Ђурово је занимање, и велико знање и искуство, купљење и изучавање биљака. Правио је велики хербариум и слао га на изложбу у Праг. Специалист је скоро на научној основи, о Линеу говори као о пријатељу. „Ето, сад хрпу травике да ми баците, сваку ћу одмах виђети, извући, и другијем именом назвати. Али не бавим се лијечењем, то је сасвијем друга ствар.“ — „Ама, от-

куда толико травака у Црној Гори?“ — „Хе, није сва Црна Гора ни црна ни голишава стена. Шта зеленила има само у Добрском селу, на пола пута између Цетиња и Црнојевића Ријеке.“ — „Право рече поп Ђуро! Колико је тамо коров, школу нам је загушио!“ — прискочи један млад Црногорац, танак, сенка му се пружила као копље, а одело на њему ново, с конца откинуто, и краси га како само младост може да буде украшена. Окренуше разговор на политику и на историју. Разговарају као и свет у граду. А у препирци се боље понашају него градски свет. „Мало смо у школу, али је живот школа ако је човјек за школу“ — вели поп Ђуро. Прича са хумором како је 1876-е био војник, и шта је тада значило бити црногорски војник. Без касарне, без државне кујне и државних чизама или опанака. „Хладне кишне ноћи, киша примрзава за тијело, а ја, како пјесма пјева, немам тура ни чакшира“... Поп Ђуро је доста путовао по свима крајевима где Срби живе. Шаљиво приказује шта је запазио. „Тамо форме мађарске, тамо швапске, тамо турске, тамо грчке, српскијех није.“

Стоји жагор на Његушима, на тргу кроз који пролази главни друм за Боку и море, она чудна жила која много објашњава како пустиња црногорска и пустињаци Црногорци одолевају примитивизму, и гаје у себи два човека, брђанина суровог, и приморца танковијастог у разговору и понашању. Сваког врага знају — бар Његушани. Сердари, официри, попови, сељаци који су се скупили да проведу недељу у друштву и разговору, сви у прсте знају своју историју, народну и владарску, војну и политичку. А како је Црна Гора одувек била у везама са Русијом, па и са Европом натезала, имају нека знања о судбинама земаља уопште, о разлозима за ратовања, о разним мировним уговорима. О томе најрадије и разговарају. Податке о привреди и радовима казују укратко, а о породицама ћуте као рибе. Међупородична политика Петровића и Радоњића — оних који су династисали као

владике и губернадуре — као да још живи и ради. Већина породица на Његушима у некој је вези или с Петровићима или с Радоњићима; директно или индиректно, сви су дакле некако од ових или оних традиција и боја. Сви имају неку породичну хронику, почесто са подацима за праву историју, јавну или тајну. Сви су поносити на нешто племенско или историско. Али ако ви, странац и путник, запитате нешто мимо онога што вам кажу на Његушима, Његушани учтиво заобиђу одговор. Ако се ви нечему неразумљивом за вас чудите, почну се и Његушани чудити. Има у Светом писму, у Причама Соломуновим, три „чудесне“ ствари: „пут орлов у небо, пут змијин постијени, пут лађин посред мора“. О свему томе Његушанин врло доста зна, Заправо боље зна него света књига, али ако се чудите ви, чуди се и он. Зачудите ли се ви што се никако не може право знати како је, ту на Његушима, било и прошло губернадурство, чуди се и Његушанин. Или почне причати о Иву Црнојевићу.

Као много шта, у Црној Гори — због врло мало писаних докумената — није јасно ни то како је установљено губернадурство, и ко је све на крају крајева платио што је оно било установљено. Да ли га прво установише Петровићи, или одмах Венеција, или Вукотићи, или Радоњићи? С једне стране, приписује се постављење световног господара у Црној Гори, губернадура, првом Владици из куће Петровића, Данилу. Извесно је да је други по реду владика Петровић, владика Василије, пошавши једном у Русију, повео са собом и губернадура. После смрти Василија, митрополит Саво, опет је и духовни и световни господар земље, док не упадоше у црногорску историју Шћепан Мали и Пећки патријарх Василије Јовановић Бркић. Саво остаје пасиван, а она двојица су носиоци власти духовне и световне. После убиства Шћепана Малог, светску власт преузима опет губернадур Радоњић, а пре њега, чули смо, био је то Вукотић. Али има доказа да је губернадур на неки начин важио и пре смрти

Шћепанове. Године 1770-те, четири године пре но што ће Шћепан бити убијен, народни збор и митрополит Саво шаљу једног Радоњића у Беч, и издају му важан докуменат: „... Ми, отечество црногорско, сви једнодушно и општом сагласношћу саизвољевамо и утврђујемо, да у напријед остане вјечно наслѣдство гувернадурства црногорског заслужном дому садањегу гувернадура г. Јована Радоњића... И ако би ко, сада и у напријед, био непослушан овоме гувернадуру као првој и врховној глави општества црногорскога, па био он из свјетовних или духовних чинова, такав да се сматра за издајника Црне Горе.“ Губернадури су после овог скоро опасно ласкава документа живели боље и горе, легално и илегално, док Владика Раде, како је познато, без икаква страха и од непослушности и од тога да ће издати Црну Гору, док он не изврши први силан потез младога господара, док он не одлучи да гувернадурству разбије чело дефинитивно, и своје решење не учини одмах и извршним и извршеним. Нешто Радоњића — неки тврде само један — остаде без главе, нешто би протерано, нешто побеже само у Приморје. Било је после и враћања Радоњића у родни крај, и враћања њихових имања, и оживљавања оног „тона“ који су давали, на Његушима, Радоњићи гувернадури, у време њихових веза с Венецијом, као млетачки чиновници и претставници, дакле помало и људи венецијанскога стила. Које чудо ако се потомци таквих предака и данас држе поносито мимо уобичајени црногорски понос. „Жене су у Радоњића бивале љепше но у Петровића“ — рече неко. Видели смо од тог рода једну младу жену са малим синчићем: лик отмен и миран као у Богородице; врат дуг и гладак и прозрачан. Рече неко: Кад узме воду да пије, види се како вода слази у коталац.

А историја оних од преко пута Радоњића, историја Петровића, наравно да је још куд камо важнија, лепша и — трагичнија. Није потребно бити ни Петровић Његош, ни Његушанин, може човек бити само путник

и странац што чува у души Владику Рада, који је у тридесет осам година проживео онтогенезу човечанства, од неписменог пастира до ствараоца-уметника светске лозе — па да се и тај странац исправи поносан, устобочи пркосан.

Све у свему, приче из давнина живе и сада на Његушима, радо се потрзају и уметнички препричавају. Један исти догађај смо прибележили трипут, и једно је казивање било лепше од другог. Али праву причу између три приче, ону истину која је стварна, тешко је и чути и назрети. Истина се доказује онако и онаква каква ће бацити сенку на илузије оних од преко пута. Црногорци су у боју наредни и извршни, али у животу воле дуге процесе, дуге разговоре и домишљања, окретања и преокретања кривица и заслуга. Они вештачки негују размирице и препирке, оштре о њих памет, понос и силу речи... Гле, расули се Његуши као раскидани ћердани, прелило их сунце, свилен јесењи ветрић глади и блажи, а ви, странац и путник, одједном се ухватите да и сами питате и доказујете једнострано, да сте заљубљени у оно преко пута Радоњића.

Насеље Његуши, то је питомија, валовита област са повише заселака и повише црквица. Све је мало, омање, још мање. Кућице као кошнице, њиве као баштице, као лејице. Кажу: све је ситно због сиротиње. А кажу такође: у оно што је мало, слабије удара ветар и киша. Пронађете ипак да има и јачих кућа и стаја, по којима се зна да су Његуши историско место. У данашње време подоста је кућа црепом покривених, особито тамо где су такозвани Његуши-варош. Те су црвене мрље оку врло пријатне, и тамо где одударају од зеленила, и тамо где су топле мрље на хладну камену. Црквице су као играчкице. За Црногорце је увек било важније црквиште, збор и договор, народно коло, народне јуначке игре. Лепа су каменом подграђена гумна. „Веље гумно“, то је врста епског декора: ту се сакупља хлеб и сточна храна; ту су провозглашаване

клетве и заклетве; ту се састају заљубљени; ту се мирило и крвни откуп давао. На вељем гумну крај манастира на Цетињу пострижен је, и за владара Црне Горе извикан, седамнаестогодишњи Раде Томов Петровић. На гумну гуслар свира, око гумна коло игра и пева. У тајанствене, тихе ноћи познога августа, кад падају крупне звезде, кад хладна месечина отсеца лето од јесени, гумна изгледају као напуштени древни жртвеници, као сабирна места духова и сени. Дању, и под сунцем, и гумна и Његуши имају нешто скоро весело, скоро равничарски питомо, па и шаљиво. Гле, онолики човек а онолицна врата на његовој кућици! Онолика чељад у кући, а башта или њива као из бајке, ту у форми троугла, тамо у форми корита, тамо у форми малог степеништа, како се где земља задржала, како је где каменим оградацама сачувана од расплазања. Са тако ишпартаним окућиштима, братства и породице виде се као на некој родословној табли. Ено оџи црни оквири, то је сеџо Ераковићи, од претка Ерака од кога се воде Петровићи Његоши и Поповићи Његоши. А они живо црвени и високи кровови, то су куће и баште Губернадуровића. Јаче су од многих, у гомилу сабијене, лепше од многих. — „Можда и најлепше међу свима“ — каже са самопрегором један Поповић Његош, који нас је водио у своју сиромашну кућицу, и који има у кући двадесетак бројева старих београдских Малих новина, и подвукао је црвеним место у чланку Живана Живановића: „Буџети су као ванбрачна деца, родитељи их се одричу“. Велика већина кућа на Његушима једнолике су, од четвртастог рустички насланог камена, са малим прозорима, са једним отвором на крову над огњиштем, са једним вратима напоље; стреје су јаке, због великих киша. Ако је кућа виша, имућнија, испод ње су сводови, два, три, четири, простор за стоку и за чељад која служи.

Кроз сликовито расејане групе кућа просеца друм за Котор. Данашњи друм није некадашњи прости и врлетни пут. („Ено тамо у страну, уз оно сасвијем ниски-

јех кућа, ишао је некада пут; онуда је Владика јахао за Котор, па отолен у свијет. Коње је успут мијењао, тежак је био..." Како изрекне „онуда је Владика јахао“, душа странцу скочи у подгрлац, Његуши као да се мало заљуљаше, и не знаде странац за часак које је доба у столећу, и у његову животу... У Владичино време, успут су стојали ханови. По хановима су Црногорци пазарисали између себе пре но што ће сићи у Котор на пазар. Дакле врста црногорске берзе. Његуши, на пролазу за Котор, били су седиште многих имућних сељака и трговаца са стоком, сиром и пршутом, према томе као неки центар за околину и зборна тачка за силазак у Приморје. Уједно радосна станица пред стицање на Цетиње свих туриста који се одоле пењу горе, свих, од саксонскога краља и Симе Сарајлије, па до свакога од нас који је дрхтао да стигне на Цетиње Владике Рада и на Ловћен Владике Рада. Брат Владичин Перо, старији брат и умешан помагач Владици, уједно ретко умешан трговац, био је, у оно време, на Његушима, као нека гласовита фирма. Уз сами друм, рекосмо, стоји кућа у којој се родио Раде Петровић. Дугачка, ниска каменита кућа, углавном иста данас као и пре стотинак година, само поправљена да би се очувала. Боље је олепљена по олуцима између камених блокова; дат јој је нов кров; има и нову таваницу али исту као и некада, од танких дашчица. Од друма дели кућу у познија времена постављена гвоздена ограда. Одаја у којој је живео Томо Марков са женом Иваном и децом, велика је али само једна. Данашњи изглед те одаје рестаурација је, но вероватно углавном тачна, јер је све потпуно примитивно. У једном углу, поред оцака, место где се пекао хлеб у сачевима. С друге стране оцака, место за наћве. На средини одаје једна или две ниске трпезе, уоколо трonoшци са наслонима и без наслона. По страни, велика скриња за одело. У зиду, овде онде, поличнице за судове, и једна већа за суд с водом. И споља на кући види се удубљење за суд са водом уз судић за заитање. У супротним

угловима од оцака стојале су сигурно постеље, вероватно само ногари и даске по њима. Можда се лежишта спремала и по поду. Чули смо: бивало је у кући доста јастука па су полагани где треба, по поду, по столовачима. У једном од тих доста тамних буцака дошао је на свет Раде Томов Петровић, у јесен године 1813-те. Нико није ништа забележио о рођењу трећег или четвртога детета. Нико не зна да ли га је избацила халовита хладна ноћ јесени у брдима, или су бледуњава јесења звезде мирно водиле коло над једном приземљушом без нумере. Нико од светске лозе песника тога времена — Пушкин и Љермонтов, Гете и Хајне, Андерсен, Бајрон, Шели и Кијтс, Ламартин и Виктор Иго, Леопарди — није знао да им се родио рођени брат. Дошао је на свет Раде Петровић да живи свега тридесет и осам година, више од млађег брата Јока, који је, сасвим млад, погинуо на Грахову, много мање од старијег брата Пера, који се, матор, још по други пут женио. Мртвога Рада отпратили су до гроба и отац и мајка и брат и две сестре... Добро је што човек не види сенке онога што му иде у сусрет.

Играчке малог Рада, да поменемо још некоје, биле су: симфонија крша у камену; и звуци плаховитих киша и сухих громава; овце и мазге; дрвене машке за плашење змија. Врло порастан, пргаве нарави и немиран, бољи од других у свему, сигурно да и у детињству није имао много другова, као што их је и касније у животу тешко, или никако не налазио. Био је, још дечко, озбиљан, и ћуталица на махове. Запажао је смешне појаве, и умео досетљиво да их опише. Добро је слушао само стрику Петра. Над левим оком, не кроз кроз обрву, носио је од ране младости дубоку ижљеботину. Једно предање вели да је тврдоглаву мазгу хтео уразумити, а она га је ранила; друго предање каже да је несмотрену љубав, боље авантуру, платио ружним ожиљком од ударца осветника. На познатој фотографији, боље литографији А. Јовановића, (један оригинал чува др Љ. Дурковић, историчар — изгледео,

стар, али ваљан рад уметника фотографа) није Владичин одани пријатељ у Бечу, Јовановић, изводио естетичке поправке, није брисао удубљење у пострадаој кости. На боље познатим познијим фотографијама, снимцима са неког портрета, чињене су поправке, ретуширања, дотеривања у смислу више овалних образа, испупченијих груди, очешљаније косе, и тако даље, о чему ће у овој књизи још бити речи — траг оне ижљеботине безмало се затро. Али на дивном владичанском портрету Владичину, у раскошној горњој мантији и са црном камилавком, који је радио Словенац Томлић у Трсту, вероватно године 1837-ме, савесни Словенац је поштовао живи оригинал у свему; и, зачудо, ванредно лепом младом калуђеру од двадесет и четири године ништа не смета врло видљив траг ране, траг авантуре која тако добро иде уз младост. Оригинал тога портрета чува се, неки тврде у Темишвару, неки, у једној породици у Београду.

Причају вам на Његушима да су Петровићи од владајуће лозе живели боље од осталих Његуша. Шта то боље значи, тешко је данас знати. Вероватно је храна била обилатија, оружје и одело лепше, гостију из Приморја више. Као позитиван детаљ спомиње се да је код Петровића прво била уведена кава. Преко друма од родитељске куће, на узвишици једној, градио је Владика, 1836-те, кућу вишу и лепшу, да у њој понекад живи и прима људе. Биће да су се и ту нашли вешти прсти и рачуни брата Пера — испод куће су пространи сводови, а мисли се да је главни разлог подизања куће била Владичина жеља да се достојније прослави свадба сестре Марије, коју је Владика много волео. Данас је та зграда изнутра сама рушевина. Аустриски војници, за првога светскога рата, порушили су у једном делу приземља сводове и начинили велику магацинску просторију. У другом делу се још виде сводови, и у дну једног свода отвор навише са уским дествичастим степеницама за горњи бој, у Владичине камере. Марија Петровић се удала за Андрију Перо-

вића Цуца, онога Андрију који је болног Владику пратио у Италију, 1851-ве, и, како је забележио Љуба Ненадовић, вечито седео „на балкуну“ напуљскога Владичина стана, и дивио се, можда се и смејао, као и Војвода Драшко, свету и обичајима у Италији. Марија и Андрија били су родитељи Стевана Перовића Цуце, који је Владичином бригом школован у Београду, имао песнички дар, оставио неколико лепих песама, и, још млад, био убијен у Цариграду, наравно из политичких разлога, због нездравих династичких амбиција својих рођака. Тачно је писао енглески песник Кијтс, у стиху о амбицији: „...стално бди, замућених очију“. Мутне очи виде проблематичну неку визију, не виде да метак обара млада, здрава, даровита човека. О песничком дару свога сестрића Владика је имао и тачно и нетачно мишљење, а о владању сестрићеву, брижан над њим, не баш најбоље. Марта 24-ог 1850-те Владика је формално у страху за будућност Маријина сина и свога рођака, кога је, после смрти синовца, малог Павла Петровића, такође замишљао као свога наследника, и пише руском консулу Гагићу у Дубровник следеће: „Хвала вам на свагдашњој вашој љубави и пријатељству. Увјерен сам да је избор ваш за учитеља Стефану добар, али ја од Стефана доста зебем, истина је он има доброга таланта, али је под великијем пренебреженијем укупат. Код њега је посао беспослица, те му се правога посла не да дохватити, а највише га штети његова несмислена поезија, која му памећу обрће и лажнијема га преварама заслепљује, због овога ја сам на њега много викао, но како ми се чини није на мој савјет главе обратио, а изволићете му и ви напоменути за ову ствар која ће вјечну несрећу његову проузроковати“... Владика је сувише строго судио свога Стефана. Несрећа Стеванова је била другога порекла. Остале су две три Стеванове песме, наравно младачке и почетничке, али које нису на одмет. Показују да је Стеван ишао озбиљно и искрено у рефлексiju, водио ваљда, преко матере, крв баш од свога

ујака. Има тај моменат и хумористичку страну: Владика се пред Гагићем љути на „несмислену поезију“, а не зна, или је и знао, да је исти тај Гагић, у једном свом писму у Русију, жалио много што се Владика, тако способан Господар, сувише предаје „поетском заниманију“. Слично томе, дакле осуђујући Владичино „поетско заниманије“, изразио се, у својој књизи о Владици, и Л. Томановић. А Медаковић, у својој књизи, вели опет нешто налик на то: „Може бити да ће се још наћи таквије Владичиније писама, јер ова надмашују његове пјесме.“ Писао је Владика оно горе наведено писмо Гагићу из Котора, куда је дан раније стигао био са Цетиња, болестан. Овако се завршује писмо Гагићу: „Ја сам јучер сишао у Котор јербо веома страдам од прсих... Мени је веома теготан овај слазак био, али невоља брода не гледа“...

Вероватно је Владика 1850-те још јахао, пројашао дакле кроз своје Његуше, иако је „слазак“ мучан био. Није тај слазак, нарочито у зло време, ни здравоме могао бити лак. Узак, кривудава пут просто је падао кроз таласаст терен, преко голих низбрдица и ривоточина, преко мајушних удољница ужљебљених у скамењени океан. Види се то и данас. Кад би стигли до места које се зове Крстац, коњи и пешаци би застајали да одахну. Човек чисто гледа караван који је пратио Владику у Котор, и онај који је, 1851-ве, вратио болеснога Господара на Цетиње. Ништа тужније од тешког а узалудног путовања! На Крстацу пуца пред очима прави пакао од голети и урвина; али, кроз једну клисуру, ту је и први поглед на море. Далеко тамо, ено, плави се нешто трептаво и разиграно. Какве ли су биле теготе да се на коњима или на ногама, по снегу или по киши, жури тим путем са болесником који се отима да што пре стигне — то је данас, кад се удобним аутомобилским путем путује, тешко замислити. Данашњи силазак са Цетиња до Котора, кроз ведре Његуше и покрај Владичине родне куће, био би заиста рајско уживање, кад би човек могао да се не

враћа мишљу на караван са болесником за Котор, и на други караван са самртником натраг на Цетиње. Године 1851-ве, у суморну јесен, октобра месеца, крхали су се тим страшним, уским, оштрицама исеченим путем навише ка Цетињу, и лекар из Котора, и естафете аустриске које су имале да одашиљу тачне и брзе вести о стању умирућега Господара Црне Горе, и Црногорци који су Владику на раменима носили кући... Кући, кући журимо сви кад трагедија дозрева:

Бе је зрно клицу приметнуло,
Онђа нека и плодом почине.

Али, ломила се, истим уским путем, у умирућем песнику још увек жеља за победом над смрћу, отимање да се не напусти рад стваралачки. Отимала се од дремежи воља горостаса. Донесен на Цетиње, Владика ће написати своје последње писмо — коме? аустриском чиновнику, окружном капетану которском Решетару, октобра 16-тог, 1851-ве, свега два дана пре издисаја. Како човек воли ову планету, ово место свога изгнања и испаштања! Журио је Владика кроз своје Његуше у Котор, па кроз своје Његуше натраг на Цетиње — негде ваљда мора бити даље од смрти! Писмо Решетару гласи: „Неповољно стање мога здравља принуђује ме поћи одавде сјутра за Котор, не бих ли ту, или на другоме ком мјесту нашао себи побољшање, о чем достављајући до вашег знања, с отмјеним поштовањем“... Никада више! Никуда више! Ни кроз Његуше, ни у Котор, ни у Италију, ни у „друго које мјесто“. Море и свет, здравље и радост, поезија, бриге... смрт полако, па све брже поткопава и руши. У кући Тома и Иване, на Његушима, гореле су две свеће, вршио се народни обичај. Једна је свећа била стара, остао од ње само делић, отврдла, мрко ужутела, много пута паљена. Друга беше обична мека лојаница која нагло капаше. Када год ко у породици умире, пали му се свећа крај одра или крај колевке, „да види пут“; али се у таквој прилици, у Црној Гори, увек припаљује

и онеме који је у боју пао. Године 1833-е, младом архимандриту Раду учинило се добро да крене на Турке. Али, Раде Петровић се није родио да ратује, и бој се тај свршио са страховитим поразом: Његуши су изгубили само од династиских Петровића Његоша деветорицу момака, међу њима и младога брата архимандритова Јока. Ту тешку рођачку и црногорску погибију Владика никада није заборавио, и светио се за њу у више маха. И Смаил-ага Ченгић даде главу и крв, између другог, и за ону пропаст младих Његушана Петровића. Онеме ко природном смрћу умире, пали се обична свећа, која догори до краја, и у кући се више не обнавља. Умирући Владика је био Господар Црне Горе и знаменит човек, али Јокова је свећа била претежнија. Од „десет хиљада разних врата на која смрт улази“, како каже један енглески песник, Црногорци су тврдо знали на која улази смрт најпоноснија.

Његуши, некадашњи, мали, прво су били стално насеље некадашњих Ераковића, од Херцеговине, потоњих Петровића — прво стално насеље после добегличког логора у катунима, после манастира, после малог замка старешинскога. Прво насеље; комадић станишта на камену, сиротињска огњишта, тесна кућишта, тврда лежишта, посне године, ледене зиме, штура лета. Па онда успон: благослов сухе стене и гранита на којима ништа не подлеже, ништа не трули. Рађали су се на Његушима Петровићи који су имали опредељење великог стваралаштва и великих трагедија. Од разних родитеља, али од исте лозе, дали су низ јунака, низ владара крупних сразмера, а четворицу међу њима који стегнуше чвор великога и довршенога задатка. Владика Данило, дивни јунак из Горског вијенца, прва набризгана снага борачког поноса и самосвести. Њему је потомак Раде Петровић приписао идеју о истрази потурица, о окончању братоубилачкога рата, о довршетку трагедије коју је, у свом дивном писму Осман паши Скопљаку, Владика Раде овако у речи сажео:„развалине су нашега цар-

ства у нашу крв огрезле“. После Данила, Петар I, херој, државник, светац. За њим Петар II, Владика Раде, „пламени поет“, горостас витешке лепоте и умних висина. За њим књаз Данило, одлучни победник над Турцима, смели дипломат, модерни патриот. Последњи владар из династије, краљ Никола, био је такође Петровић по даровитости, срчаности, и ставу, али ватра у крви његових потомака омалила је била. Ипак се још као хридина уздизао први и последњи краљ Петровић над тихом дегенерацијом своје деце.

Династија је одживела. Време носи све, добро и рђаво, као што их и доноси. На Цетињу стоји краљ Николин двор-музеј, на Ловћену стоји крипта Владике Рада. Између Цетиња и Ловћена, између музеја и гроба, расули се Његуши, шаренасти, ведри, сеоски умилни, млади.

ЛОЗА ПЕТРОВИЋА И ПОРОДИЧНО КЛУПКО У ВЛАДИЦИ РАДУ

Редак је случај да једна лоза, нарочито једна династичка лоза, сплете у својим династима конце и жиле карактера и личних обележја у клупко тако одређено рођачко и породично, као што је случај са лозом Петровића. Један енглески писац доста је згодно назвао главну жилу и огранке крвотока у човеку „скрлетним дрветом“. То скрлетно дрво снажно се истиче у Петровићима династима, у смислу једног заједничког и снажног чокота. Владика Данило, владика Василије, владика Саво, митрополит Петар Први, Петар Други, књаз Данило, краљ Никола, сви ти друкчији и друкчији људи, и у размаку од добрих две стотине година, остајали су са по једним или са више, са тањим или дебљим концима у породичном клупку. Сваки од тих врло персонификованих Петровића носио је у себи једну гужвицу неразабраних особина и тенденција, које су биле породичне, не личне. Основна пређа у клупку била је ретко солидна, и њу су упредали свих седам Петровића како се само може упредати пређа која ваља, док не постане танка, глатка и јака, те, као код старих-Викинга, могне потегнути и брод, у овом случају брод једне земље, који је најзад и упловио у воде праве државе. Свих седам Петровића, са историјом око себе, доказали су, као ретко која династичка лоза, вредност личности у историји. А у личностима вредност чокота који је до краја ваљао. Седам Петровића заиста су један другом живу бук-

тићу у руке предавали. А скривено у себи, кроз једну општу жилу, један се у другога преливали.

Петар Други, Владика Раде, носио је у интелекту и карактеру добар део Петра Првог, свога стрица и учитеља; а давао је од себе другим Петровићима, двојици иза себе, далеко више. Наравно с тим да су слични елементи, одлике или мане, били друкчије комбиновани, и нарочито друкчије примерени. Рецимо, Митрополит Петар био је на бојном пољу лична офансива, а у дипломатији, већином, мудра и речита дефансива. Петар Други, на бојном пољу дефансива, а у дипломатским поступцима оштра офансива песничком речју и дипломатском мудрошћу, једном доиста убојном снагом аргумената и поноса, која је кршила противника и изазивача. Владика Раде је своју несаломљиву опречност према мантији прелио у Данила, који ће му постати наследник. Данило иде у Петроград тобоже школу да изабере — било му је, срећнику, већ двадесет три године — а враћа се израдивши голему конституциону промену, израдивши је једним од чудесних петровићских маневара, враћа се световни господар Црне Горе са пристанком и рускога цара и Синода. У истог тог Данила прелила се и креативна окрутност Петра Другог у управљању народом и у стварању државе. А друкчије одмерен песнички таленат предао је Петар Други књазу Николи. И чисто братствено узевши, Петровићи су се држали клупка, чинили заједницу уску и неговану, љубоморно се чували и збрињавали, свакад се својима окружавали, својима части и признања осигуравали. Својта је фаворизована у служби и на власти, али, пазило се да изабраник могне издржати стреле зависти и критике. Бадро је тражен способњак Петровић да замени сина-наследника, кога калуђери владари нису могли имати. Петар Први је тројицу Петровића синоваца изређао док није сјајно погодио Рада Томова. Владика Раде слично, управо исто тако. Са очинском љубављу је послао на редовно школовање у Русију малог Павла, Перова сина, који

је као дванаестогодишње дете умро у Русији од плућне болести. Па је Владика меркао Стефана, сина своје сестре Марије, јер је осетио да је дечко даровит, и послао га у школу у Београд. Па, најзад, није нимало рђаво изабрао нешколованог Данила Зеку. Владика Саво је добро уочио био младог и славног јахача и борца Петра, потоњег митрополита Петра; мудро трпео надри-господара Шћепана Малога, осигуравао тиме симпатије и претендентство потоњем и одличном Петру Првоме. Држи се једна карактеристична причица о Петру Првом. Ишао он једном да мири, а пратили су га рођаци с Његуша. Црногорац неки рећи ће му: — „Да те питам нешто, али да ме не прокунеш. — Питај. — Откуда су били Христови апостоли? — Петар поче ређати разне покрајине. — Ето видиш, од разнијех места. а овизи твоји сви с Његуша. — Нешто од клупка, нешто од породичног шовинизма имамо и у Горском вијенцу.

Како по особинама, тако и по доживљајима, и по реакцијама на доживљаје, има код Петровића нешто рођачки асимилативно, нешто што, на исти начин измирује, или дреши чворове. Петроград је одбио да прими Петра Првога због франкофилске политике, али је Петар продро у престоницу Русије. Петра Другог, већ стиглога у Русију, званични Петроград интернира успут у Пскову. Да оставимо по страни што су недеље у Пскову биле од најлепших, понајслободнијих, па и младићски понајбешњих дана младога Рада Петровића; да поменемо да је интернација дошла и због Гагићеве тужбе да се млади Господар Црне Горе „сувише бави поезијом, ловом и картањем“; да кажемо главно: да је Петар Други ипак отишао у Петроград, и био примљен и од Императора и од царице. Књаза Данила није хтела примити, у Паризу, царица, жена Наполеона Трећег. Тражила је да Данила допрати у Паризу акредитовани министар турски. А Данило, слично владици Раду у поменутом случају са Метернихом, сматрао је да он „са Турчином нема никаква посла“. Најзад је

царица ипак примила Данила без Турчина, и испратила га као књаза земље којој ће Француска јамчити самосталност.

Слично је било и са жељама да се урођена отменост Црногораца, у овом случају господара Црне Горе, декорише господством, да би се и код куће, и, преко страних посетилаца, у свету боље познавала и ценила. Господари Црне Горе нису баш много ведро долазили на власт; владари су постајали кад су сами узимали оно што им воља претходника није осигуравала. Постепено и опрезно су се потписивали и титулисали. Први Петровић, владика Данило, потписивао се спочетка просто „Данил“, па „владика Данил“, па „Митрополит скендеријски и приморски“, па „Митрополит црногорски“, па „Петровић Његош“. Дакле: династија: Петровићи-Његоши. — Владика Василије, који је писао Малу историју Црне Горе, говори о кнежевини Црној Гори. — Петар Први помиње у писму „камердинера“ у Цетињском манастиру. — Петар Други се потписује: „Ми, Петар Петровић Његош“; чак и у деловоднику потписује копију писма или документе са „Ми“. Затим, исти Петар Други издаје неком Доброћанину, на руском језику, грамоту: да је „првокласни потомственик дворјанства из Бјелопавлићске нахије“. Исти Петар Други пише стихове о лепим данима у Трсту, са јасно истакнутим задовољством од отмених и луксузних појединости. Има ту доста графова, има великашког живота који годи.

Повратим се у собу с балкона

у двореове графа Штадиона.

Те три дана, један за другијем,

у Европе луксу свијетломе...

Књаз Данило је већ „Ми, свијетли први књаз“. Никола се проглашава краљем, а док је у Француској био у заводу, био је „принц од Црне Горе“.

Постоји у музеју на Цетињу један портре књаза Николе, рађен у Риму. На портрету се јасно види да је Никола решио био да имитује Владику Рада, (који му уосталом никада није давао мира) решио да постави дупликат лепоме и отменоме, добро познатоме портрету Владичину, рађену, данас је већ сасвим јасно, не према фотографији, боље литографији А. Јовановића у Бечу, него према неком портрету бр. 1, где је „лијепи владика“ учињен још лепшим но што је био. Пустео је дакле Никола браду какву је Владика Раде носио; обукао се у црногорски костим тачно као владика, (виша огрлица на црногорској кошуљи, и мала кравата) ставио црногорску капицу на главу, руку у рукавици истакао, и у познатој, добро простудираној пози Владичиној сео у фотељу мало угнувши прса. Имитација је, ваља признати, одлична. И Никола је био леп човек, био прави Петровић; и умео се добро прилагођавати, као по невољи или вољи сви Петровићи; Никола је умео још и сјајно имитовати. Посетилац музеја се превари и узвикне: — „Гле, опет Владика Раде“. — Директор музеја поправља: — „Не, то је краљ Никола, док је био млађи, наравно.“. „Камуфлажа, али одлична“ — довршава посетилац и смеје се... Ако сад између портрета Владике Рада и портрета књаза Николе ставимо познати портре Петра Првога — ах, нешто сасвим друкчије! Друкчије, али зато друкчије што портре младога митрополита Петра не постоји. Сем онај ирационални, насликан од Владике Рада у Шпанији Маломе, где млади, високи и витки Петар пролеће на коњу по козачки, и у највећем касу диже од земље прут. Митрополит Петар претстављен је на портрету у музеју дубоко старачки, суха лица, утонуо у расу, с архијерејском штаком у руци и белом камилавком на глави. Посматрачу чисто дође да се поклони ниско, по црквеном пропису — па се одједаред тргне, и поправи портре. Па то је јунак Петар са Крусе и Тушине; калуђер са Махмут-пашиним главом на столу; онај што се носио са руском дипломатијом због фран-

кофилске своје политике; онај што је, опет дипломатски, извео помирење с Русијом, и заједно с Русијом терао Наполеонова генерала из Далмације; онај који се онако бриљантно препирао са Французом, високим Наполеоновим официром, познатим Виалом. Тај Виала де Сомијер оставио је, у опису, жив портре Митрополита Петра у млађим годинама: Стасит, достојанствен, врло дуге браде, отмен у држању и разговору... италијански говори бираним речима... са Скадарским пашом се носи: два тигра са сомотским канџама... кад дође до новца, Митрополит није с раскида. — Не потсећа ли све то више на Владику Рада него на онај светачки портре? Посматрач у музеју се насмеје: опет камуфлажа. Да, само друкчија него она Николина; не ради театра, него по нужди; метаморфоза осамдесетогодишњег човека који је у дугом активном животу војника, судије, дипломата, владара и свештеника стекао право на метаморфозе, и стекао моћ за метаморфозе. Зато, погледајмо портре старца још једаред, погледајмо линију обрва и полузатворених очију. Да, Петровић... Грчки песник Пиндар је из линија обрва и приклопљених очију читао хероје и тима са полузатвореним очима давао страшне руке. Ова митрополитова рука можда је прешла, са задовољством, преко срубљене Махмут-пашине главе. Митрополит Петар је наградио онога који је убио Махмут-пашу, као што је Владика Раде наградио онога који је скинуо с рамена главу Смаил-аге Ченгића... Још је и књаз Данило био то, директни претставник оних што су се некада повукли били у стене и гудуре, у климат части и трагичности. Приђимо сад портрету Данилову. Овај, гле, као да се откинуо од клупчета! Свршено са лепотом и стаситишћу; од светости Петра Првога, ни трага; од поезије Петра Другога, ни трага. Сабијен, тучкаст, пепељав плавушан, велике главе, зелених очију, грубих црта, неинтелектуалних црта, стиснутих уста без осмејка, у фотељи седи нескладно, сувише усправљен, далеко од наслона; мишице му одвише дуге,

мишићи у ногама готови на устајање, као да је логор око фотеље. Поглед хладно горд, решен, мало љут. Господство Петровића отсутно. Отменост Владикаа била и прошла. Књаз и енергија; политичар и програм. Воља и заповест гвоздене, ако треба, зле. Писао је Црногорцима, који су имали да сврше неки посао: „Пазите шта говорите, немојте да блејите, јер ако вам дођем тамо, камен на камену неће остати. То знадите, и да сте здраво.“ Неумољивост се прострла у Данилу на портрету од ножних прста до чела. Књагиња Даринка је узалуд преклињала мужа да Марко Ђурашковић и Мило Радоњић не буду мушкетани... Посматрач се одједаред ухвати да шапти: „Петровић... И Владика Раде је дао стрелјати Мушике, као присталице Осман-пашине, иако су га брат и главари преклињали, и уверавали да је један од њих двојице, сенатор, потпуно невин. Да, Петровић“... Кад се вратио из Русије онај који је дугу теократију угасио као свећу, као некад Владика Раде губернадурство, околни Турци почеше умовати: „И с онијем пред њим је било тешко, али ови је далеко гори. Време је дошло, треба свршити с Црном Гором и с Петровићима“. Кренуше дакле у бој одмах, једва мало по смрти Владике Рада, 1852-е, и, као никада, направише око Црне Горе шанац од самих паша. Већ сама имена зазвечаше као оружје. Дервиш-паша на Грахову; Исмаил-паша код Острога; Омер-паша у Бјелопавлићима; Осман-паша у Мартинићима; и Селим-бег у Црмници. Сва је Црна Гора стрепнула. А Данило-Зеко поручује лично Омерпаши, оном што Владици Раду „не даде на миру ни умријети“, поручи му: „Можеш освојити сва црногорска поља и равнице, али никада нећеш успјети да освојиш њене суре кршеве, макар имао све Турке овога свијета“. — Речи из гроба; конач из клупчета: први Петровић, Владика Данило, писао је „онијема што с Турцима у исти тор стоје“, писао им: „...у суре наше кршеве никад ни потурица ни Турчин“. Годинама се Зеко носио с Турцима: тукли Турци, тукли Црногорци;

али се сврши како је Зеко казао. Године 1858-е Турци на крвавом Грахову изгубише главу и право. И Зеко, као ранија два Петровића, постиже да постане знан у Европи. Песник Стеван Каћански пише лепу поему Грахов лаз: о погибији Кадри-паше, о речма књаз-Даниловим пред судар, које су и речи владике Данила из Горског вијенца:

Али, чим ћу,
Али, с ким ћу?...

и онда, опет слично владици Данилу који наређује да буде и што не може бити:

Да ни гласник не утече!
Књаз Данило тако рече.

Затим, Данило, газећи тачно у стопе Владике Рада, са истим концем у рукама, отићи ће мало, па и много даље. Владика Раде је доста пута промашио у Европи; са Турчином Али-пашом Ризванбеговићем успео је да потпише уговор о Црној Гори као „независној области“; додуше, побринуо се да му још један Турчин, Султан Селим, потпише ферман о томе. Признала је то, у нешто и бољој форми, и Аустрија. У свему што је могло бити боље и од тога, сметала је Русија, која је, по правилу, у сваком тешком моменту напуштала своје балканске штићенике. За књаза Данила пође на боље. Русија, после Кримскога рата, дезинтересовала се Балканом; Данило тад демонстративно напушта Русију, прилази Француској, и, уз добру вољу Француске, Европска Комисија, 1860-те, призна „независну државу“ Црну Гору. Данило је дакле дошао до европскога фермана за државу Црну Гору. Још један занимљив конач, крвав конач крвне повезаности Петровића, овај је. Млади архимандрит Раде Петровић, још несвестан свога позива песника, ни своје судбине да не буде ни херој на бојном пољу, ни срећан на бојном пољу — изазвао је брже него боље сукоб с Турцима на Грахову. Том приликом су, рекосмо већ, Црногорци

били свирепо тучени, оставили на ограшју и више него доста Петровића. За тај пораз, за своје Петровиће, узео је откупнину Владика Раде, (глава Смаил-аге Ченгића) а узео крв књаз Данило: добио је цело Грахово. Добио је и Тушине, где је изравнао још један војни неуспех Владике Рада.

И тако даље. Из једног клупка једноправачна историја: сваки Петровић владар постави свој мушки задатак; сваки нађе правога непријатеља и ослаби га; сваки циља у бесмртност. Владика Данило је осетио да велика рана и отров долазе од потурица; Владика Василије је упркос Русији и Црногорцима водио читаве групе Црногораца у школе у Русији; владика Саво је претрпео Шћепана Малог и политику Пећскога патријарха; Петар Први је већ велика фигура у свима правцима световне и црквене управе; Петар Други је државник и гениј песник; књаз Данило је држава, и знатно ширење државе на копну; књаз Никола је са Барем и Улцињем изашао на море, и био песник драме Балканска царица. Можемо из клупке потегнути још који конач. Владика Данило већ има врсту уметничког немира: запажа пустињу у којој живи, и тражи да у слици каже о њој неко мишљење. Пише „кир Јоану пушкар“ у Котор: „... та земља раније била још двашич пуста није у њој кокота појало и није онда било ни цара Петра (Великог, руског цара) ни владике Данила, да им (људи) све понашају и кривицу на њих ваљају.“ Касније, унук-братанац, Владика Раде, кроз ту ће пустињу наћи све главне своје идеје, а и прве своје клетве над „проклетом земљом“, и над „бесудном земљом“. Диван песимистички монолог игумана Стефана у Горском вијенцу о томе да се све прогања, да све ратује и затире се узајамно, зачет је био у речима првога династа Петровића, које речи овде наводимо. Писао је владика Данило истом оном пушкар у Котор: „...није ово најпрви почетак (борбе и рвања) ни паки најпоследњи доспјетак“. Па онда још други конач, правац отпора против пустиње. Вла-

дика Василије се грози отсуства писмености, и вуче момчад црногорску у мокре руске магле и на свакојака сиротињска благодејања. Умиру брђани у Русији од болних груди, од чежње за својим каменом, од „изнурителне грознице“, како је консул Гагић стереотипно јављао о све истом случају црногорских благодејанаца у Русији, па тако стереотипно јавио Владици Раду и за смрт његова љубимца, малог Павла. Владика је, кроз дивну елегију, више још но очински закукао над малим покојником који умре између пустиње свога завичаја и пустиње туђег света. Владика Раде, у стопама Василија, отвара основну школу у пустињи, с правим учитељем; пробија путеве по земљи; ствара штампарију и довлачи слагаче у пустињу; и, у реду разних утописа, постаје и он један: усред пустиње зида простран конак, Биљарду, и у њој, и иза ње, замишља да крене живот града и грађана. Књаз Данило копа у пустињи бунаре, умножава школе, подиже на Црнојевића Ријеци диван мост, вози се по путањама Ђинова брда у „калешину“. Књаз Никола зида двор, и у гимназији на Цетињу Симо Матавуљ предаје француски а Никола Берса латински језик... Још један занимљив конац. Владика Данило је револуционар, истрага потурица је завера и пуч. Петар Први је републикански дух, судија, психолог. Кад Ђеклићи, у некој гужви, припуцаше и покољ изазваше, Петар Први је писао о том: „Чине што незнаду и незнаду шта чине“. Владика Раде је аристократ, аутократ. Књаз Данило деспот. Краљ Никола — конац, најзад, нестаје негде у подземним хипотезама.

Са Николом, клупко се и намотава и одмотава. Пређа се тањи, рашчеврњује се као фитиљ пред гашење. И Никола је трзао мач, и добро предводио у боју; и имао посла с комисијама и добијао игре. Али, с њим, оно чисто творачко у Петровићима прелази полако у спекулативно. Онај горак мушки очај који као врисак стоји за сва наша времена у неким писмима Петра Првога и Петра Другога, који је Његош, у

Горском вијенцу, ишчупао из душе Владике Данила, и у непролазност га оковао — окован врисак — то, ваља признати, осетио је и Никола Петровић 1913-е, кад је као некада Боку, као некада Врађину и Лесендру, Скадар требало на заповест предати. Писао је Краљ Никола посланику у Лондон: „Замоли амбасадора руског (опет Русија) да одуговлачи за који дан још споразум за делимитацију Албаније. Русија поручила овдје да су силе ријешиле да Скадар припадне Албанији, да је она (Русија) усамљена, те да и сама мора на то пристати — пристала је на смрт Црне Горе. Ми мремо. Пошто нам је узела Боку, Босну и Херцеговину, сад пристаје да нам се и Скадар одузме. Грозно...“ Док ово читамо, промичу сенке једнога и другог Петра. Само сенке. Оно аскетски пожртвовно што је разарало животе једнога и другог Петра, то је, дуго времена, замењивала „добра звезда“ Николина. Никола је први и последњи владар Петровић који је био срећан. Он је зато био и онај који је изгубио све без трагике. Срећа је у животу великих људи, даровитих људи, кобан знак. Сви су Петровићи, до књаза Данила, били езотеричке појаве: прави монаси, прави страдалници, праве жртве, прави трагични хероји, како који. Књаз Данило је мост: сав од овог света, али, пада млад, и у напону рада, од руке убице, и то од црногорске руке. Краљ Никола је егзотерика. Он је политички читак; он, као песник, има кључеве за сва питања; он губи престо у слому у којем не игра никакву улогу; он је удао кћери у туђе земље; он је имао на двору снаху, и наследницу престола, из туђе земље; он је добио најбољу похвалу на Балканску, царицу кроз бечки лист Нова слободна преса, из пера крупног песника Лазе Костића, додуше, али са лажним и недостојном оценом: да Горски вијенац има да устукне пред драмом краља Николе... Да, и краљ Никола је био Петровић; до краја се држао право; али је на крају, по природном закону уосталом, премостио у пад, свршетак, дегенерацију династа. Најлепши вр-

хунци, оба Петра, тајанствени су, беже са својим тајнама далеко од испитивача. А онај који је врх врхунца, Раде, зато што је умро пре времена, однео је многе кључеве са собом у гроб. Као стари наши владари на фрескама, Владика Раде пружа нам своје дело на далеко од себе испружену длану, и сасвим блиско му се приступити не може.

БЕДА И ВЕЛИЧИНА ОБРАЗОВАЊА РАДА ПЕТРОВИЋА

Црнојевићи, господари Зете, па Црне Горе, нису били монаси. Црнојевићи су били, временски, ближе Косову, и носили у себи неред, расуло, деструкцију. Бивали су најбољи и најгори. Остављали Турцима градове без борбе; створили штампарију кад је још у свету ретка била. Један се Црнојевић потурчио, један, за женом, отишао у Италију. Имали су имања у Италији, бивали млетачки племићи. Народна песма Женидба Максима Црнојевића дивна је, али то је заправо штоф за Шекспира, драма високо дворска. Петровићи ће бити конструктори, позитивни и истрајни, на једном дуготрајном и мучном задатку. Петровићи ће поставити један сурово аскетски менталитет и морал: погинути, иструлети, али не мицати од безмало потпуно ирационалнога задатка: слобода ради слободе, част ради части, храброст ради храбрости, или узајамно, једно ради другога. На дну, живот примитиван и у многим правцу хајдучки разуздан; изнад тога, живот сталног страдања и испаштања, као да се сви црногорци спремају за онај свет. Можда и нехотице логично: престо и власт уђоше у манастир, владар у земљи постаде монах.

И задуго господари Црне Горе бише владике, дакле људи без своје деце. Ко ће бити наследник владајућега митрополита, није се могло са сигурношћу знати не само до последњега даха господарева, него често још ни у првим часовима после његове смрти. Никакав устав, никакав закон није то одређивао. Оби-

чај је био да господар учини избор, а црногорци разних племена да то сложено приме или одбију. Ни једно ни друго ни треће није било лака ствар. Господар је обично имао доста браће и још више синоваца; и није било просто издвојити, мимо све остале, једнога синовца, или другог неког рођака, дете или момчића. Онај који бира, бојао се заблуда личне симпатије; но и у потпуној непристрасности, тешко је било тачно установити, способности и одлике међу потпуно нешколованим претендентима. Давно пре Петровића, још 1485-е, установио је био Иван Црнојевић норму: Да су сви Црногорци по праву једнаки. То се чувало, и то је развило једну самоувереност која је од Црне Горе начинила свет за себе. Господар је додуше ту, али, без народних скупштина, без судова и закона, слабо се знало која су осећања код поданика. А свако здрав, частан, и при памети, сматрао се способним да заузме високо, и сасвим високо место. Ако је неко имао још и очигледну заслугу, ето га први, или први до првога. Тако је у династичкој породици сваки нежењен, сваки обудовели члан, сваки отац врснијег мушког детета — имао амбиција, имао претензија. Један бескрајан сан, једна стална лутрија. „Наследник“ је стојао и остајао као неповучен последњи потез једне врло затегнуте игре. Господар је, посматрао, судио, савњивао, одгађао па и одуговлачио до последњег могућног тренутка, до тестаментa усменог, или писаног. Време је увек добар савезник; а са неповученим последњим потезом Господар је лакше свршавао многе породичне и опште послове. Сем тога, боље је да неизбежни немири или бриге трају што краће, и да их, кад настану, блажи патетика умирања господарева, или леш господара.

Али врло жалосна последица таквог стања ствари била је у том што се наследник није школовао, није спремао за свој позив. Појам о неком облигаторном школовању нико живи у Црној Гори онога доба није имао. Уосталом, сва историја света зна за векове када

су само манастири били писмени. Манастир на Цетињу, дигао се и он до неке писмености; и на неки, вероватно свиреп начин, без икакве методике, учио монахе-баке читати и писати. Петровићи владари су сви били писмени, зато пре свега што су били даровити, а и зато што су неки од њих, Василије, Петар Први, ишли у Русију да нешто науче. Владика Данило, у XVII-XVIII веку, имао је чак врсту исписаног рукописа; (док кнез Милош, у Србији и у XIX веку, није био писмен). Учитеље продуковати, то Црна Гора није могла; а увозити их је почела, и то с мукама, тек за Владике Рада. Сима Сарајлија није дошао на Цетиње с намером да буде учитељ младом дечку Раду, а куд и камо мање неком другом, другој деци на Цетињу. Сима је био егзалтирана природа, што се просто српски каже: луд човек, и сва је срећа што је дечко, будући наследник Митрополита Петра, био и будући Његош, и тако је на добру земљу падала Симица пропедевтика: „Схорите се највиша небеса — Чрезмерије потреса вас људско“. Слати будућега наследника на страну, није било просто. Послати га у Приморје, било млетачко било аустриско, значило би послати га под непријатељски утицај и у латинштину. Послати га у Русију, то се радило, али то је био одлазак у даљну даљину, у нездраву климу за брђане, и, за црногорске наследнике, обилгата одлазак у монашку школу. Затим, школовати једног, значило би упрти прстом у наследника, и изазвати пре времена, можда и у погрешном правцу, отпоре и интриге. Школовати на рачун Русије, то је, дакако, зависило од Русије; а на свој рачун, било би претерано скупо или немогуће. Сем тога, компликовало би то кретања породичних осећања, можда до опасности. Искрснуло би и питање збуњених егзистенција оних који су се узалуд монашили, нису се на време женили и узели нормалан правац живота у Црној Гори.

Петар Први, широк и одлучан ум, а мање личан и суревљив од многих и многих Црногораца, није окле-

вао да одреди наследника и да брине о његову спремању за чињ на тада уобичајени начин. А кад је умро први изабраник, већ замонашени Димитрије, син Митрополитова брата Стијепа, дакле младић из далеко старије генерације но Раде Томов, Митрополит одреди за наследника бистрог и угледног Ђорђију, сина другога свога брата, Сава, и измоли да руски цар узме Ђорђију на трошак и што боље монашко школовање. И тако би. Али, некако око 1828-е или 1829-е, архиђакон Ђорђија одједаред изјави и својим протекторима у Петрограду и рођацима у Црној Гори, да не жели остати монах. Живот у Петрограду, знатно друкчији и лакши но онај у Црној Гори, наведе Ђорђију на врло нагао скок: он прескочи из мантије у униформу рускога коњичкога официра, и стане као такав служити и плату примати. Говорило се да ће се ускоро и добро оженити и остати у Русији. Митрополит Петар сад баци око на још далеко бољег младог Петровића но што је био Ђорђија, на сина најмлађег свога брата, Тома, на Рада Томова. Али, опечен „петербуршким“ спремањем наследника, задржи Рада неко време у манастиру. У манастир је Раде прешао са Његуша кад му је било око 12 година, крајем 1825-е или почетком 1826-е. Међутим, Ђорђију је тамо у Русији морала донекле кориговати црногорска стварност. Он је официр, али он не кида с црквом, он је и архиђакон — није рашчињен — и он се не жени, али се и не враћа кући. Године 1833-ће, после завладичења архимандрита Рада Петровића, Петра Другог, у Петрограду, Ђорђија ће се вратити са својим братом од стрица у Црну Гору. Баца на себе црногорско одело, и кокетну етикету својевољно абдициранога владара. Давао је и ту почешће на знање да је он монах, и да му архиђаконство нико не може одрећи. И, према приликама, улазио је у мање или више опозициона расположења према Владици.

Али, пре него што ће доћи до те тактички врашки тешке спреге између два својеглава Петровића, дечко Раде Томов имаће далеко мање среће од Ђорђија у

школовању и у светском искуству. Школовање 12-огодишњег дечка почиње дакле касно, и у манастиру. Израстао, жив, радознао, Раде је осећао да му је манастир тесан. Митрополит то опажа и обраћа се рускоме цару с молбом: да помогне да се школује други наследник. Обраћа се Митрополит за посредовање и руском консулу у Дубровнику Гагићу. Да ли Гагић, после историје с Ђорђијом, није имао вере, или није имао смелост; да ли је руски цар сам одбио да учини добро дело; да ли је Усуд почео већ писати тешку судбину трагичнога великога човека — ствар није напредовала. На поновну молбу Петра Првога двору у Русији, одговорено је: да је за будућег господара сиротне Црне Горе боље да не долази у Петроград, да се не навикава на живот и потребе какве у својој земљи неће моћи задовољавати. Трагедија потоњег Владике Рада већ је ту започела. Запечаћено је било да ће без правог учитеља, без редовног школовања ма које врсте, сам се у себи морати развијати. Најдаровитији син Црне Горе, и, до данас, најјачи песник целог српства, остаје потпуно нешколован. Правде ради, или још веће неправде ради, ваља додати да је та уклета околност са школовањем црногорских владара ишла даље. Владика Раде дао је малог Павла, сина брата Пера, у гимназију Пажескога корпуса у Петрограду; а Стевана, сина сестре Марије, у средњу школу у Београду; но стварни његов наследник, Данило, остаће нешколован. Знајући шта значи бити нешколован, Владика Раде, пред саму смрт своју, пише руском посланику у Бечу, Мајендорфу, и преклиње га да Данила смести у неку школу у Петрограду. Није било суђено. Владика умре, тестамент отворише и прочиташе: „Да Перо управља доклен се Данило учини способним народом управљати“. Обрадоваше се том одељку из тестаментa два даља претендента: Перо и Ђорђија, и подупреше и они Данилову школу. „Ајде ти, Зеко, жив био, поврати се у Русију, и продужи школовање“. Није било суђено. Зеко показа претендентима зубе и свој зелени поглед;

скочи у Петроград колико да се врати оданде књаз; показа наоружаним против себе Црногорцима опседнуту Биљарду и у њој затворена оба претендента; те се најзад „лијепо споразумјеше“, и Зеко седе у велику фотељу Владике Рада, нешколован. Последњи господар, краљ Никола, ишао је у Француску на редовно војно школовање. Занимљив, управо типично карактеристичан је овај Николин текст у писму: „У Паризу сам јошт јаче (но у Трсту) боловао од чежње за домовином; сваки готово петнаест дана имао сам онијех душевних насртаја који су ми пролазили само послије јакога и дугога плакања“. Но, школовао се најзад један Петровић. Довршили су дакле ипак Петровићи и то. Али, остаће у историји: да за висинску оријентацију Петровића владара нема заслуге ни један учитељ. Снагу тих нешколованих владара чинила је једна чудесна свест која се непрестано препорађала кроз богатство урођеног једног духовног живота. Интелектуално, господари Петровићи нису били без мане, јер нису имали систематско образовање никоје врсте. Морално, такође нису могли бити без мане, јер су у својој земљи савлађивали суревњивост, грамзљивост, и нагле свирепости племенског менталитета, и једнако привезивали народ за невољу, милом и силом. Борили су се Петровићи против зла и у народу и у себи. Без школе они, без школе народ. Требили су зло и клетвама и окрутним мерама, али су осећали и то: да у тадашњим приликама у Црној Гори слобода зла у извесној мери мора постојати. Као ретко који династи, Петровићи су искусили да је морални живот трагичан живот. А врхунац висинских оријентација Петровића, Владика Раде, искусио је да је у Црној Гори онога доба и интелектуални живот био трагичан живот.

Читати и писати, по манастирски читати и писати научио је младог Рада манастир, можда стриц, можда неки калуђер, можда дете само, идући прстом за текстом онога што се у манастиру морало учити наизуст. Недавно је у београдском листу Р е п у б л и к а иза-

шао чланак: да је дечка Рада, у Цетињском манастиру, учио читати и писати тамо замонашени Михаило Цветковић, родом из Горњег Полимља, који је затим постао архимандрит у манастиру Св. Богородице, негде на граници Србије и Бугарске. Тек, зна се, Раде је знао читати и писати кад је стигао до првог и јединог како тако регуларног свог учитеља. Тај учитељ је био Приморац, свештеник у селу Топли крај Херцег Новог, позније старешина манастира Савине, Јосип Троповић. Човек из добре породице, али са тадашњом у нас слабом спремом и за свештеника. Био је од матере своје лепо васпитан, са наклоношћу за неки виши стил у свему што је предузимао и радио. Мајка Троповића је била у Венецији гајена, па је и син говорио правилно и добро италијански. Користио се Троповић за своје даље образовање општењем са блиским рођаком, образованим архимандритом манастира Савине, Дабовићем. Троповић је у Топли држао врсту мале приватне школе за бољу децу из Херцег Новог и околине. Петар Први је ту сместио свога синовца Рада, и Раде је ту провео време до 1827-е, на жалост са дужим или краћим прекидима. Нису сасвим поуздане ни године бављења у Топли, ни трајање прекида, ни узроци прекида. Троповићева школа, каква таква, није била лабава — помињали су је и сећали је се ђаци из онога доба. Стриц Радов, без сасвим велике невоље вероватно не би прекидао школовање синовчево. Ипак, могло је понестајати средстава; а може бити да Раде сам, као често даровита деца, није одмах доста прионуо школи, или га она школа није била у стању чврсто да привуче и привеже. Карактеристично је да Владика Раде никада нигде није ту школу помињао, на њу се у чему год позивао, у срцу је нарочито сачувао. Раде Томов биће да се код Троповића и у Савини осећао не ђак него господичић Петровић, Црногорац кућић, и можда био, као често даровита деца кад систем хоће да их стегне, био немарљив, расејан ученик. Као рођак црногорскога Митрополита, Раде је становао и хранио

се у Савини. Један од његових присних школских другова био је сестрић Троповићев, познији угледни учитељ Достинић. У исто време се код Троповића учио и Јово кнез Војновић, предак песника Ива Војновића. Достинић је свакога јутра ишао у Херцег Нови да Јову доведе у школу. Једнога дана пошао је с њим и Раде Петровић. Мајка Јовова понуди дечаке да с Јовом до ручкују. Појави се тад и отац Јовов, кнез Ђуро, и запита за Рада ко је, па кад чу, он отвори салон, посади Рада на диван, и рече зачућеној жени: „Јадна не пошла, не знаш ти ко је ово, братанић митрополита Петра, будући господар Црне Горе.“ Сцена та је леп доказ угледа Петровића и Црне Горе. Али та, и сличне сцене можда су узроковале да се млади Раде у Топли и у Савини бавио, што се каже у ђачком језику, и „ван-школским предметима“, можда и више њима него школским. Нигде ни трага о томе шта је ту учио, и шта научио. Али стоји евиденција да тада није научио италијански говорити; и, важније још од тога, да није стигао на Цетиње са одлучном, са императивном жељом: Стрико, учити, даље учити!

Извесно је ово. Раде, пробуђен, даровит дечак од дванаест, тринаест, и четрнаест година примао је утиске приморске: гледао море и затоне; познао палме и агаве; видео доста богатства и начин живота који се изградио под Млечићима; слушао песму и музику по нотама; дивио се гиздавим поморским капетанима који су мало остајали на дому, чекали први добар шум ветра да опет крену „вељој реци“, о којој је певала чежњива девојачка песма на Приморју. Сравнивао је све то млади Црногорац Раде са својим завичајем, тако блиским, а тако друкчијим. И, ко зна, у дечачкој и поетској машти можда сневао: кад буде господар Петровић, да дигне море и крилате једрењаке до Цетиња; или прошири, као некада стрико, своју земљу до мора; да, као дужд млетачки, заплочи у таласе на дивном броду. Несрећниковић, ни пливати није научио у Троповићевој школи; као зрео човек ће грцати у води, и зави-

дети свом секретару Медаковићу, свом Меду, који је негде у Војводини научио добро пливати. Повео је Раде друга Достинића једаред у госте на Цетиње. У забелешкама познијега учитеља Достинића стоји: да га је Митрополит врло лепо примио и угостио, и још и обдарио, зато што му пази и воли Рада. Није Достинић ништа забележио о разговору или игри с Радом; а ни један од њих двојице ништа о растанку у Приморју, о школи, о животу. Ћутао је Раде Томов. Али да је упечатљиви дечак уселио у себе неке нове чежње, у то не треба сумњати. Стари сердар, чији је отац служио у манастиру у доба кад је Раде дошао из Савине, причао нам је, по причању свога оца: да је прва љубавна афера Радова на Цетињу пала у сасвим почетне младићке године његове. Можда је Раде понео са Приморја, место неког италијанског канцониера, слику неке приморске девојчице нежне коже, сунчаних очију, и оног мазног говора приморскога женскиња у којем често има више музике него смисла. Оставио је сигурно момчић Раде своју сенку у рајском крају око Херцег Новога; а у влажном и суром манастиру на Цетињу гушио прве мутне или болне успомене. И то је, уосталом, једна диплома за будућега песника! Бока, пре и после Троповића, била је учитељ, стварни учитељ Рада Томова. Извесно јачи од Троповића. Механичку наставу Троповићеву и своје искидане „семестре“ Раде је брзо заборавио. Остале су, и остаће до смрти, приморске носталгије; јавили су се сигурно први нејасни страхови од живота у манастиру, од баналне егзистенције. Дошла дечачка питања, планови. Песник је кљувио.

Има још живих људи у Црној Гори који су синови или блиска својта ђаконџа или слугу Петра Првога, који су, чули смо, од старих својих примали извесну усмену традицију о томе какав је био млади Раде после напуштања Троповићеве школе, и који су били односи између стрица и синовца. Раде је, као сви даровити и темпераментни дечаци и момчићи, живео у

крајностима: или сасвим озбиљан и ћутљив, или лакрдијаш. Или је седео и старачки слушао шта говоре и брину Митрополит и главари, или се завлачио међ слуге и њима читао народне песме или своје прве стихове. Каква публика, такви и стихови: први стихови Рада Томова били су кратке подругачице, веселе песмице, описи смешних пригода. Ишао је смех, и у Рада су се упирали погледи и прсти. Али око даровитог дечка није било у манастиру никакве патетике. Митрополит, у хиљаду својих мука и брига, неговао је функцију реалности, и сматрао Рада за добродошлог веселака. „Много се Господар смијао Раду“, препричавају и сад потомци ђаконâ из онога доба. „Кад би чуо неку пјесмицу свога синовца, храбрио га је: „Де, де, састави још коју“. Смејао се Митрополит, причају људи, и спољашњости младићка који је био необично порастан, све му брзо краћало, навлачио зато понекад одело старијих, што му опет није било на мери. Ту негде почела је и прва Митрополитова школа. Митрополит опажа да у Раду нешто има, „нешто спи“. Стриц почиње да му поверава неке мање послове, па онда и важније. Шаље га са ђаконом, или са неким слугом на Његуше, или у друга села, и при повратку тражи од Рада да му каже шта су свршили, или шта се, и како се шта десило. Раде одлично памти, одговара, описује. Митрополит, већ врло стар, болестан и расејан, трза се у савести, вајка се: да би Раду требала нека добра школа; и онда опет заборавља на ту бригу, затура је у гомилу свакојаким тешкоћа. Неким тајанственим путем, како то бива, немир Митрополитов срео се, телепатиски ваљда, са немиром Симе Милутиновића Сарајлије: да дође на Цетиње. И тако, место да после Топле и Савине „нека добра школа“ однесе даровитог Рада даље од Приморја, десиће се да му чудан, рецимо, такозвани учитељ дође на Цетиње.

Петар Први, Сима, и Раде, то је скоро једна атмосферска и магнетска комбинација, толико је контраста било у том спрегу личности, и толико нестварности у

идентитету Симином на Цетињу. Све је српство знало за Симу по репутацији, па је знао и Цетињски манастир за њега. Песник, писац Срб и јанке, родољуб, Срб, човек који је видео доста света, који много зна, и са многим важним људима се дописује. Дописивао се Сима, између осталих, и са консулом Гагићем, и то и пријатељски и пословно. Због неких народних песама, и, с тим у вези, због госпођице Талфи; због неког новца који је Гагић требао у Немачку да пошље, па није послао. Тим путем је вероватно најпре дошло до Симине одлуке да путује на Цетиње; а Гагић је вероватно спремао манастир за тај долазак. Гагићу је Митрополит, по доласку Симину, писао: „Он је с првога мојега погледа уљега у моје срдце.“ Петар Први је добро разумео и сложио авантуристички дух, српство, и рачун Симин, кад је убрзо поново писао Гагићу: „... не знам би ли се икакав други Србин согласио живјети у Црној Гори“. Сима се свакако сагласио да дође. Али иначе, као обично код њега, нити се знало из које земље, ни којим путем, ни с каквим пасошем ће стићи; нити зашто заправо долази, и колико ће остати, и шта ће радити пошто стигне. Доспевши у Котор с јесени 1827-е, Сима је одмах имао тешкоћа с аустриским властима и око пасоша, и око неких књига које је вукао, и око своје чудновате личности и појаве. Задржали су га и започели трагање. Сима реши да остави све, одело, пушку и књиге, и да побегне. Тако и учини. Али то је значило: кроз ловћенску јесен пешице на Цетиње. Лутао је данима, а кад је стигао налазио се, како је Митрополит писао каторском капетану: „у малом животу“, то јест, прозебао, полумртав. Млади Раде, ако је у том тренутку био на Цетињу, дочекао је једног „извањца“ који је био сушта противност углађеном Троповићу: ни реда, ни достојанства, ни јасног занимања, ни пртљага, ни неког алата. Али је Сима, вероватно, одмах с неком метафором почео разговор, као што је, нешто раније, почео писмо Вуку: „... мимогред ме, на микроскоп, или

с куле, гледао си...“ Тек на посредовање Митрополита издат је Симин пртљаг „управитељу дома мојега, Ивану Поповићу“. Искрснули су том приликом и разни дугови. Митрополит пише Гагићу: „... платите от мојега пенсiona“, то јест, од помоћи коју је добијао из Русије. Бринуо је Митрополит да са књигама дође и Сими́на пушка, јер ће „требовати“. Постојао је, у даљој позадини, још један посебан дуг Симин, који је такође допринео да Раде дође до учитеља, а свакако до првог великог новогa искуства, које никада није заборавио. Дуговао је Сима приличну своту дуката Вуку Караџићу. Вук је волео новац, и био и потребит човек, али кад су биле у питању народне песме, давао је у зајам и са тако малим изгледом на враћање као што је био случај са Симом. Вук је тражио од Симе да место новца покупи у Црној Гори песме, и пошаље му ту збирку. (Сима није био исправан. Што је покупио, без способности да критички купи и одабира, издао је као своју збирку.)

Како је Сими́на фигура деловала у Цетињскомe манастиру, није тешко замислити. Са својом пелеринском, врло благоглаолив, час надмен, час спласнут, није могао изгледати ни много јуначки ни много мушки, ни старом ни младом Петровићу, ни главарима. Али учевњак, песник, светски човек, то је, тамо у пустињи, деловало као и нека грамата из Русије, можда и јаче. Почетак заједничкогa живота морао је бити пун детаља најразличитијих. Постепено, имамо трагова да је Сима био врста личног секретара Митрополиту, врста народног секретара, врста мировног судије, врста политичке везе са Србијом и Милошем; али пре и после свега врста живе загонетке: шта снује? шта му која помисао или изрека значи? куда је отишао? кад ће се вратити? хоће ли се вратити? Марта 1828-е он је у Острогу, и сврби га и у глави и по табанима. Честита Митрополиту Ускрс, па онда: „... опет ми се нешто возродило у души мојој... како се могбудне прео планинах од снијега, да се ја полахко и тајно дигнем и

поћем..." Да је Сима био Раду учитељ, о томе нема одређеног помена. Помена, забелешке, констатације није ни могло бити, јер „учитељ“ Сима никада ништа статичко ни професионално није собом истицао. Душан Вуксац, који је дуго година и мравињим начином прегледао архив на Цетињу, забележио је: „... да ли је, и како (Сима) подучавао младога Рада, о томе нијесам нашао никаквих трагова“. Вуксан није могао наћи трагова, јер су сви трагови некако ендосмотички прелазили у младога Рада. Велика сила Симинова била је у језику, у фигури, а мала сила његова у менталној срећености. Аристотел добро објашњава: Да језик служи логици, реторици, поезији. Симин језик и стил служили су и једном и другом и трећем — Сима је сасвим одређено био поет — али су служили збркано, некоординирано. Сад је логика чиста, сад реторика значајна, сад поезија крилата. А сад побркано, дефектно, силом лудо. Али са свим тим особинама, са добрим и лошим комбинацијама, Сима је **с т е** био Раду учитељ. У Раду је био дар јаког менталног реда — и њему, нешколованоме, баш је и требало да, наизменично, види функције песничких налета и здравих и нездравих. За њега је права школа било: видети у Симинову поетском изразу костур логике, и видети трепет неурастеније. Из године 1829-е имамо документ, писан руком младога Рада, којим се Сима шаље на Чево у мировном послу. Тај документ је можда просто диктат Петра Првог, а можда и доказ да је Раде, под упутством Симиним, учио **с е** помало да секретарише стрицу.

Однос између Симе и Рада био је што је био, али да се ту збило нешто крупно и незаборавно, потврђује чињеница: песник Његош је прах Симин боље испратио него и Бранков и Пушкинов; а дивни свој пролог у *Лучи*, најдубље и најлепше што је, сем Горског вијенца, певао, ту своју величанствену животну и философску исповест — посветио је Сими. А шта је Сима дао Раду не као песник, него као наставник — да запитамо још једаред. Нешто у смислу

редовне наставе, са програмом и распоредом часова, то Сима не би био у стању извести нигде, а најмање у Црној Гори. Раде сигурно није познао ни скамију, ни пенсум, ни речник, ни репетицију, ни писмен ни усмен испит. Ни у којој области, па ни ту Сима није имао ни све врлине, ни потребне мане па да нешто и врши и доврши. Да замисли и зажели, да крене, дигне и понесе, то је био његов део; остало — ваљда Радов део. Тако му је једном дошло да усред Црне Горе, земље отпора и чврстине воље, земље сиромаштва, да ту стави Рада на пробу режима шпартанскога. Па онда, из шпартанства, ускочио је Симо једног дана у луду романтику. Песник Србијанке, друг хероја и богова, кроз стихове, наравно, после неке препирке о јунаштву, са Радом, раздрљи груди и позва Рада да гађа у њега. Срећом, Раде је имао позив за сасвим другу романтику, и погодио шта треба да одговори на неочекивану провокацију. Витештва се Сима вероватно окануо после тога. А шта се дешавало у чисто духовном смислу? Ништа друго не можемо позитивно знати сем то да је било неизбежних снажних утисака. Чудан спрег. Сима, врста европскога бохема, бескућник, песник са правом ватром у грудима и без икакве систематске радљивости у природи, трибун, дебатант натруњен сваковрсним знањима и моралима, час великодушно толерантан предикатор, час хајдучки прек судија. А Раде? Раде, млад дечко, но само неку годину унапред већ мислилац и песник, ређаће питање за питањем, и осећати како се демон за демоном промаља у њему. Дакле — према томе шта је случај доносио, седећи или ходећи, поводом практичне неке чињенице или поводом неке књиге, сад од набујалог сад од спласнутог Симе — долазила су фрагментарна саопштавања мисли и факата из разних области знања, према разноврсним уџбеницима и расправама које је без струке и система консултовао читач Сима, али оригинално асимиловао песник Сима. Но, све је од Симе долазило романтички угрејано и увеличано! И ту је

баш лежала тајна, срећа, или игра случаја. То је у Симиној школи и његовој настави и било главно: буђење јаких романтичких расположења у врло даровитоме Раду. Оно Симино: „Полахко и тајно, тек се дигнем и пођем, и...“, тај романтички мах је морао грејати главу и груди, и узнемиравати крила песника који ће, сасвим млад, „полахко и тајно“ поћи одмах у васиону, међ светове од небеских тела. Да, Сима ће пробудити у Раду демоне; демона страсти за путовањем; демона страсти за знањем; демона што мами и у многе друге слободе сем оне црногорске. У Сими је Раде први пут видео живог песника, и песника који држи у руци своју књигу. Од Симе први пут чуо ритмичку сонорност стихова високога полета. У Сими је Раде први пут осетио песнички темпераменат, у Сими видео отеловљен творачки дух. Сима је тресао и будио у Раду наслаге метафора. То је извесно била необична школа, али Раду неминовно потребан и добродошао демонски тренинг, што другим песницима дају свет, живот, велике литературе. У минијатури, и посредно, и доста трубадурски, али Сима је отшкринуо Раду врата и светског живота и светске књижевности. Сима је волео да задивљује, и задивљавао је Рада и необичним књигама, и особитим цитатима, и причањима о беломе свету и светским чудима. Па се једаред и он задивио. Почео је да вади, показује, и тумачи и Митрополиту и Раду разне мапе. Открило се тад да су географске карте одувек страст Митрополита Петра, и да он у манастиру има приличну колекцију врло занимљивих мапа. Има још један, важан детаљ, који одаје нешто од Симине „наставе“, и од његова сасвим непедagoшког обичаја да ћаку свом не контролише ни „свеску“, ни писмену обраду предмета, ни граматику ни интерпункцију. Детаљ је из језикословне обуке, намењене Раду, за време Симиног бављења на Цетињу. Душан Вуксан је нашао, на пољењини једног писма, ову прибелешку петнаестогодишњег Рада о интерпункцији: „Точка полажесе на концу периода и когдациела мисл наша без доданија

других реченица разумјети се може на примјер јавас молим, да би сте сјутра к мени дошли, ово је цијели смисл, зато се после дошли полаже точка... писа раде петровић Његош 1828“. Петнаест година, читав момак! И овако комплетна неписменост. Индиректан доказ: да је и Троповићева школа оманула; да је Раде још и у Симино време слабо читао; да је народне песме читао, и наизуст знао, без интерпункције; и да ће његов развој, кад једном почне, ићи у скоковима, како се скоро по правилу развијају великани.

Да ли је Сима у то време макар слутио ко је Раде Петровић, запазио извесну симболску тачност у његову потпису: раде петровић Његош? Да ли је ико у манастиру слутио да је близу час кад ће Раде постати глава Црне Горе, и кад ће, само мало касније, песник-пустињак осетити, и казати, да осећа сродство с Богом, да носи у себи умну душу... А дотле, и међутим, какав је ђак био Раде? Да ли онај који много пита? или онај који учитељево мишљење прима и уза њ пристаје? или онај који ћути, гледа кроз учитеља, и с оне стране учитеља лута за свој рачун? Да ли је Раде волео ирационалну психологију Симинову? Да ли су му сметале противречности и скокови Симини? Не знамо. Али имамо црно на бело ове стихове песника:

Ја сам теби много дужан — дужности су ове свете —

— — — — —
 Ти м' уведе поглед први у вјечнијем просторима
 У којим се звјезде тиће и шетају хоровима.

Утврђује тиме, и објављује, некадашњи вољни или случајни ђак Симин: да је комплекс Симин био управљен према вишим вредностима, и крио у себи изворе творачких инспирација и екстаза. Сима је будио у Раду ону слободу самосвести која претходи одлучној ориентацији великога човека. Тај велики човек, потоњи Владика Раде, до краја ће правилно двојити Симу снажног песника и снажног инспиратора, од Симе несрећно узвитланог човека („вртоглави Симо“ —, реч Њего-

шева) код којег се већина ствари свршавала са падом параболе: и његова Историја Србије, која је местимично сјајно рађена и с полетом писана; и његова кућа у Београду; и његова пивара (за коју је тражио новаца од Владике,) и његова Трагедија о повратку Карађорђа, коју је, тако је писала Симина удовица Марија Владици, Сима започео писати надахнувши се Владичином Лучом микрокозма.

Имао је Владика, већ као Владика, још једног учитеља, Француза Жома, од кога је желео научити француски говорни језик боље но што га је дотле, до 1838-е знао. Жом је у једном правцу морао бити врста Симе, иначе би се тешко решио да дође на Цетиње, жењен човек, под условом да му жена остане у Котору, јер на Цетињу није апсолутно имала где да станује, пошто у самом манастиру није могла становати. Консул Гагић, с правом или без права, начинио је око Жома нарочиту атмосферу, заплео га у неке политичке нејасности, тако да је и званична Русија ушла у питање: ко је Владичин учитељ за француски језик. Жом ипак остаје непуне две године на Цетињу, али је настава, ко зна из којих разних разлога, била доста нередовна. Владика је француски учио истрајно, и пре Жома. У извештајима аустриско-српскога политичкога агента у Бечу, Хопе-а, помиње се да је Владика, бавећи се 1836-е у Бечу, „узео једног француског учитеља језика, који му дневно даје по два часа“. Ушло је то и у годину 1837-му. Хопе јавља: „Владика се још увек овде бави, и са највећом марљивошћу се посвећује учењу францускога језика“. Ако ико, агент и шпијон зна ствари тачно. Из Црне Горе Жом је отишао баш у Русију. У оно је време сва престоничка и сва помјешничка Русија учила и говорила француски, и учитељ францускога језика, ако можда и мало нејасан у идентитету, добро је долазио. Први одлучан потстрек да научи говорни француски језик дошао је Владици у Петрограду, приликом његова завладичења, 1833-ће,

где се осведочио да се у вишим и високим круговима Русије без знања француског језика не може.

Од три страна језика којима се Владика служио, углавном кроз књигу, али и кроз говор, или кроз обоје, који је најбоље знао? Тешко је одмерити и тешко закључити. У деловоднику, у којем је Владика својом руком писао концепте писама, писма, на италијанском језику, (пашама у Скадру,) и у један или два маха на немачком језику, писана су туђом руком. У књизи В. Медаковића П. П. Његош има извесних, но слабо поткрепљених информација. Та књига Медаковићева лишена је и спољашњег и унутрашњег стила, у њој фигура Владичина не расте ни довољно кохерентно ни довољно пластично, али књига је ипак добар извор за извесна знања о Владици. Медаковић је дуго био секретар Владици; имао симпатије Владичине; био фамилијаран с њим, волео да га посматра, и накупио доста података; но није умео везивати ствари ни маштом, ни пером. У књизи Медаковићевој имамо, колико се може имати, извештаја о доста неодређеним подацима у ствари Владичиних страних језика. „Владика бјеше научио осим француског и руског и талијански језик, и ако немогаше говорити шњиме тачно. (Да ли ш њ и м е, дакле италијанским језиком, или ш њ и м а, и италијанским и осталима?)... Он је проучио све грчке класике на руском језику. Његова библиотека бјеше пуна скоро самијема рускијема књигама, које су скоро све добиване од Руса на дар. Са грчким класицима он се много користио, али му бјеше најмилија поезија, па радо читаше Ламартина, Лорда Бирона, Данта и Петрарку. Све су ове поете високог полета, а особито Данте, које Владика не могаше добро разумети зато, што су писана на језицима, са којијема он могаше говорити, али их не познаваше коренито... Држаше вазда по неколико политичније новина, а најрадије читаше србске и руске, па и француске“. То је, што би Француз рекао, „пола смоква пола грожђе“: једно зна говорити а не зна читати, једно чита а не говори лако

и добро. Бајрона, на којем језику је читао? Упада у очи да се име Шекспира не помиње. Превод Хамлета на руски језик (преводиалац Б. Кетнер) био је штампан 1828-е; а до године 1850-е још је петнаест Шекспирових драма превео на руски исти преводиалац. Дали је Сима сасвим промашио да помене, или помиње Шекспира? Његош, са урођеном драмском снагом у стилу, изгубио је много кад му је из раног искуства изостао најјачи писац монолога и диалога од свих на свету. Све у свему, ми бисмо резимирали овако. Са библиотеком на руском језику, руски је Владика сигурно одлично читао, и вероватно и прилично говорио. Са позитивном подлогом изучавања француског говорног језика, вероватно је (у недостатку сталне праксе) доста течно говорио француски, а слабије разумевао литерарни француски језик, јер су му књиге недостајале; француске новине је, чули смо, тек на трећем месту читао. Италијански је вероватно знао колико то Приморје даје, и колико се пробијао кроз италијанске класике песнике. То није било лако, и, као резултат, није могло бити много. Петрарка, рецимо, то је по идејама, машти и стилу, врста барока. Петраркин текст је густа шума. А Данте је писао, сем вулгарним италијанским језиком, још и провансалски и латински, и имао свој лични полиграматички и полисинтаксички језик. То су били апстрактни и свирепи учитељи. Али, носио се и с њима истрајни самоук у пустињи. Понекад нас Владика лично збуњује у ствари његових страних језика, и према томе и у ствари његове лектире. Године 1840-е пише Татишчеву, руском посланику у Бечу, на руском језику ово: „Ја сам писао В. В. на немачком језику (у ранијем писму, због којег је Татишчев протестовао) једино из разлога што се ја врло слабо изражавам на руском језику, а како сад имам учитеља за немачки језик, од њега сам тражио да моју молбу напише на том последњем (језику), јер ће се он разумљивије изразити на том него ја на руском“. Владика признаје слабо изражавање на језику који је

најбоље од страних језика познавао, и стално књиге на том језику читао! Да ли је озбиљно учио немачки, и од кога? Душан Вуксан мисли: од Војвођанина, секретара свога М. Милаковића. Нема нигде помена да је читао немачке новине или књиге. Немачка писма у деловоднику сва су писана туђом руком.

У вези са Владичиним учитељима језика, или језичком праксом, корисно је навести још једно место из Медаковића, тамо где имамо цео свакидашњи програм Владичина живота. „Послије обједа (обед је био у пет часова по подне) шеташе по прољу и пушаше цигаре од љешанског дувана. Вративши се из шетње, иђаше у кужину, где имаде доста огња, и ту би сједио, а и главари посједају око огња. Сви Црногорци радо сједе око огња, па тако и Владика, а тако чинише и све владике пред њим бивше, па и они (то јест, главари) пуше, али овђе непровађаше Владика вријеме узалуду, већ имаше вазда по једног од писменије људих, који му читаше руске књиге, а по кад кад и тадијанске — а то слушаше Владика пажљиво, па кад примјети штогођ важнога, рећи ће: „Забиљежи то“... Главарима је тешко што се чита, али док траје то читање, не смије ни један ништа говорити, па једва чекају кад ће Владика рећи: „Доста је, забиљежи, да знаш, ће смо стали.“ Зашто су ова интелектуална посела тако изгледала, јасно је: један једини добар огањ у кући, и тај у кујни; огња ради су главари слушали Петrarку, и огња ради Владика са лектиром седао међу главаре. Остаје питање лектора. Ко су били? шта су читали на руском, шта на италијанском језику? Да ли се Владика на тај начин — други чита, он слуша — одмарао? Или су лектори, од Приморја, вероватно, били добри зналци језика, рељефније избацивали логичке акценте и цезуре у реченицама, и тако језик чинили разумљивијим, смисао истакнутијим? За руски језик и књиге биће да је важило оно прво, а за италијанске текстове, друго. Лектори за италијански су дакле били такође врста учитеља — још једна доста мучна настава

Владици који се неуморно борио да попуни знања и образовање. Сиромас Владика! Све торбари учитељи! И већином такви који су само додавали соли на разне његове жеђи, а нису жеђи гасили. Жеднога неука пребацивали у жеднога самоука!

А тог отменог самоука је у раној младости одлично упутио у функцију црногорске стварности, и одлично карактером потпасао, други отмени самоук, велики учитељ младога Рада, по нашем мишљењу, конгениални учитељ Радов, његов стриц, Митрополит Петар. Кад је Раду требало примером говорити, Петар Први је био старац, слободан од свих страсти, пун одговора на питања, као књига, мудар да разуме, да опрости, да нађе ону једну реч која је у тешким тренуцима колико поука толико лек. Раде је у стрицу имао не само крв и кост Петровића, него историску личност која се за народ истрошила до сенке; имао доказ да човек може прећи пут од крвавога борца до свеца. Петар Први је издржао страховите борбе телом и духом; он је први Петровић — јачи, даровитији много од Василија — који ће историске висине сјединити са спиритуалним висинама. У том последњем смислу, стриц Петар је значао врсту магиске школе за будућег песника који неће скидати очи са небеских висина, ни удаљавати мисао од васионских закона, од вечних смислова и лепота. У смислу карактера, мислилачкога правца, и владарске настројености, Петар Први је био Раду учитељ отсудан, ауторитативан, од оних најбољих учитеља који ђака узнемирују све тежим и тежим питањима, на која, најзад, сваки човек сам мора наћи одговоре. Петар Први је прешао све фазе од заинтересоване до незаинтересоване тежње за моћју и преимућством; он је прешао фазе од крваве сабље која сече, до штаке која се диже само да благосиља, или у име највишег морала да проклиње. Помињани већ Француз Виала писао је о Митрополиту, с ким је имао доста посла: „Али само нека га ко не наљути, нека га не изазове да се покаже прелат... јер тада се испољи његов господар-

ски карактер и гордост, његов деспотизам наоружан свим средствима...“ И онда, на другом крају карактерологије, треба читати посланице Митрополитове народу, и видети не прелата и деспота, него благородну жртву. Стајао је Митрополит пред својим наследником потрошен до коштице, смирен. Одрицао је многим мудрачким искуствима много шта своје и свих Петровића. Темељан учитељ Раду, који је критике мало чуо од својих учитеља.

Још једног учитеља Владичина треба поменути, који је, нажалост, много касно стигао. Касно зато, што је смрт Владичина поранила. Тај учитељ се зове: Рим. Рим је нагло почео да буди оно што је дотле спавало у Владици: архитектура, скулптура, сликарство. Несрећан човек, разрушен монументалан живот — то је био Његош. Далматинско приморје, далматинске градове пуне уметничких споменика — слабо је или никако познао. Напуљ има низ понајлепших палата италијанских — Владика је седео у соби и кашљао. Или, симболично, обилазио смртоносни Везув и рушевине покојнога града Помпеје. Ишао је понекад на великашке вечере и посела. У Бечу је бивао доста, и кад је био још здрав — а Беч је тада већ био метропола уметности са чувеном музиком, чувеним театром, уређеним богатим галеријама — али Владика је ту морао да се чува аустриских шпијуна и сплетака; да увек поново предузима политички свој „ход по мукама“; да много времена посвети састанцима са угледним и важним личностима Србима, и другим јужним Словенима, са којима иначе није имао могућности да се виђа, да разговара. Трст, као и после, морао је и онда бити леп град, али — нешто као човек коме се не зна ни народност ни вера — ни аустриски, ни италијански град. Србију није Његош видео, старе наше манастире и фреске није видео. Читати — шта пре да чита: Живот Немањин или Бајронову поезију? За све би било времена и пријемчивости, да смрт није рано поранила била. И тако је онда Рим нагрнуо у полумртва човека, да га учи, да

знања жељнога усхићава, да мислиоца и песника меланхолијом испуњава. Плодове би дала и та меланхолија, да сви даљи путеви нису водили у смрт... А Његош је носио у души и у оку архитектуру величанственог стења око себе. Његош је писао монологе који су били архитектонски тврди и монументални. Његош је нашао језички израз који се потпуно сливао са музиком, и, ми тако тврдимо, Горски вијенац ће добити нову популарност не на сцени, него у сложеном музичком склопу једног световног ораториума. Његош је у крв упио слике мора са бродовима и слике неба са звездама. Да ли је знао Његош за оне Бајронове стихове (Чајлд Херолд) који одају да је, и он, Бајрон, тачно као Његош, осећао сродност човека са звездама, и тако тумачио да човек: „и судбину и славу и моћ и живот зове својом звездом“... И тако смо опет дошли до звезда и васионе. Да, врховни учитељ Рада Петровића биће космос: ноћ са звездама, дан са светлосћу. Млади песник-пустињак од васионе ће сазнати шта му је поетска реалност, шта спиритуални свет. Француски песник Бодлер каже, у једном стиху, карактеристику јаког песника: „Простран као ноћ и као светлост“. „Пламени поет“ — то је сад његова, Његошева реч — диже се у област поезије, и ту се, кроз „умну душу“ своју својата с Богом, и, као сви велики, доноси сведочанство о васионским стварностима.

Да саберемо. Кад се поређају сви чудни учитељи Његошева и бедног и великог школовања, истиче се, с једне стране, кобна фрагментарност, а с друге стране, гениални скокови. И то ће остати у човеку и у песнику, у делу човека и песника. Из процепа у процеп је ишао Владика, кидао се, прекидао се. Дrame Владичине су дивни фрагменти. А гениалан и трагичан је скок од владара примитивних брђана до песника васионских аспирација.

ПРЕТРГНУТА МЛАДОСТ

Ти си (о, младости,)
Управо цвијетак
Људскога живота;
Кад се с тобом човјек
Растане, раздвоји,
Тад све бриге тешке,
Непостојне, свјетске,
На главу прифати;
У синцир се свеже,
Свободу изгуби;
Нуждам се покора
И свакој теготи...

Његош: Младост

Митрополит Петар лежи мртав. Столица његова пред манастирском оцаклијом застрта је црнином. По јесење хладним собичцима и ходницима манастира улази и излази врло млад и врло висок, мршав калуђер, некако несигуран, беспослен, немиран. Млади монах Раде Томов ступа у судбину која је пуна неизвесности. Извесно је: да Митрополита више нема; да је новом Господару седамнаест година; да је са световним чином и младачким навикама свршено; да долазе нужда и тегота; да наследник покојнога господара није сасвим једнодушно примљен од разних племена и њихових претставника; да је губернадур Вукале Радоњић био одлучно противан, иако је, на наваљивања, потписао „писмо“ и одлуку Народне скупштине; да нови монах ни школом ни искуством није спреман да правилно уђе у нове дужности. Све остало, у неизвесности. Једна занимљива чињеница суђена је од самог часа

замонашења: да ће Раде до краја и за вавек остати Раде. Упркос свему, па и лично његову признању да је Петар, у писму Мат. Вучичевићу, од 8-ог фебруара 1831-ве, где каже: „По принуђенију главарах и народа био сам произведен за архимандрита 31-ог јануара 1831, и пређели су ми име с Рада на Петар“.

Сачувана је једна стара гравира која је забележила свечану и језиву сцену на вељем гумну Цетињскога манастира. Велико гумно манастирско служи и за зборове. Правилан круг, поплочан збијено слаганим каменом. Унаоколо низак зидић, стамен, као брана на некој арени. Дању, и кад се на њему ништа не дешава, гумно црногорско изгледа као игралиште за децу. Ноћу је много друкчије. Камен побледи и охлади се, и гумно потсећа на необичне појаве: на мртав бунар који је једно село другом из пакости засуло и зазидало; на стара губилишта; на древна зборишта људи који нису знали писати ни потписивати се, него су закључке потврђивали грозном виком, грозним ћутањем, или неким језивим симболима обичаја и сујеверица. На оној гравири види се на гумну изложен сандук са лешем, тако пише, Петра Светог. Сандук је отклопљен, и преко њега су са две стране укрштене дуге пушке црногорских племенских старешина. Капице поскидали, заклињу се да ће од тога дана, од 30-ог октобарског дана 1830-те, па до Ђурђева дне 1831-ве, мировати пушке и ножеви, мировати све крви за које се од првога сванућа Ђурђевданскога неће више знати да ли су поклоњене или узете. А пред лешем и укрштеним пушкама стоји други симбол: остварена Митрополитова последња воља, замонашени Раде Петровић, за главу и камилавку виши од највиших горштака, крут и леден; не гледа у оног далеко мањег монаха испред себе, игумана Комског манастира који га је обукао; не гледа у крст у руци игумановој, него некуда у даљину, и тако полаже заклетву на верност цркви, народу, и црногорском образу. А око гумна стоје племенски претставници сваке врсте, углавном јунаци и сој. Стоје у гомилицама:

разна тла и разна мишљења, разна племенска предања, разне оцене и рачуни. Ту су четири нахије старе Црне Горе: Катунска, Ријечка, Црмничка, и Бјелопавлићка; ту су нека Брда, час сједињена с Црном Гором, час одметнута од ње. Једни су са одушевљењем извикали младога монаха за наследника Петра Првога, и први потписали „писмо“ Народне скупштине: „... И ми похваљујемо, на ову књигу потписавши се, његов (Петра Првог) тестамент, и сву његову уредбу и аманете, које учини на ползу и чест свега народа нашега. За то и ми сви једнодушно и договорно, свештенички и иночки чин, записасмо и потписасмо да буде Раде Томов Петровић његов наследник од свега црквенога и народскога посла и работе, и од свега народа у ову епархију, за живота његова... И сваки који је у ову епархију да му цјелива руку, како је свак Владике Петра, његова стрица... Који ли то не узоће, нека гледа куда ће и како ће...“ Други, који нису викали ни потписали с одушевљењем, пристали су уз одушевљење. Трећи су тихо разговарали међу се, или ћутали, али потписали. Четврти су били такмаци, или присталице некога такмаца, али су и они потписали. Вукале Радоњић дошао је био само на погреб Митрополиту, био отворен противник и амбициозан такмац, али најзад потписао. Тако је изгледала једнодушност оних од којих је велика већина знала ваздан података породичних или племенских, ваздан података за похвалу, одобравање, или неодобравање избора покојнога Митрополита. На Његушима се шире нека тобоже аутентична предвиђања разних главара. Један Његушанин: „Право збораше Владика Свети да у Раду много спи. Вала и спи. Па ће се сада, у добричас, и пробудити“. Други Његушанин: „Знасмо и чујасмо сви за Рада, да је веља памет, и да ће народу наваљати! Па се опет и бојим: жилав је у памет, и — да не вјенчасмо данас врага за ђавола, власт за вељу памет и силу.“ А архимандрит са Цетиња: „Добар му учитељ бјеше они Симо... У Србији, у Обредовића, збораше нам Симо, нађе се учи-

тељ, ђакон Павле, вазда пјан, те младог Обреновића учаше: да ништа није свето, и ништа није грехота... Како да није! Чојек се на сваком кроку има бруке бојати!“ Па ућуташе, и уврћући главама гледаху кад им је ред да пољубе руку новоме Господару. Нови господар није дао да га у руку пољубе отац и два стрица.

Млади Господар најзад се повукао у манастир, и гумно је постајало тише. Затамњује се. Мртавац је у цркви; главари су у кухињи, или се разишли по околини; самоћа почиње. Морала је младоме монаху сметати сувише кратка, туђа мантија; морало је у срцу бити ледено, у глави мутно. Шта почети већ сутра, већ прекосутра? Како, с ким?... „Смрт је варалица, али ето најзад дође, и стрика више нема... А главари, кад се опет сретнем с њима на гумну, ко зна колико ћу новијех противника још имати... Митрополит им је увијек био отац и добротвор, а они, само што отпрате њега и крст, почну пуцати једни на друге. А пуцали су и преко Митрополитове главе... Хајдуци... Сирота сам ја сад у овом околу од камена... Како ћу, с ким ћу? Ни на мору моста, ни у камену мозга...“ Младом Господару стезало се срце сасвим на детињу: страх од самоће, од остављености. Само два дана пошто је постао Господар, и писао Гагићу званично о тестаменту покојнога Митрополита и о себи као наследнику, и јавио да је у Црној Гори мир и слога — писао је, истога дана, Мат. Вучичевићу: „Народ је растројенога духа, а ја премало могућствен“. То је прво писмо од душе и искреног суда потоњег сјајног писмописца. И какво већ! Збијено, тачно, јако по запажању, промишљености, изразу. Четири дана по ступању на власт писаће о томе Милошу Обреновићу. А пет месеца после ступања на власт, пошто је већ извео био укидање губернадурства, пише поглавару у Котор, види се, по трагу интрига радоњићевских, и пружа доказе да је по „завјештанију“ стрица постао Господар, и да је „писмо главарско истинито“. Али, четири дана је велики корак од првога дана; а пет месеци већ сасвим

довољно за црногорску хронику... А оне прве вечери, млади монах се трзао и мутно сањарио. Како драго и породично беше у манастиру док је стрико живео. Гости, главари и попови; стрико жели, а он говори наизуст, или стиснутим гласом пева — није био певач — пева народне песме и муке црногорске:

Мрки Турци, наше друштво старо,
Гавранови, наши разговори...

Турци, гавранови... Младић погледа низа се до струка, где му је обично стојала мала пушка којом је тако добро гађао у вис завитлане лимуне и нарове. Пушке на њему нема. Црна раса, ружна, стара, смешна... „То ли сада и посада!“ — Крв напне вратне жиле, у ушима запишти, очи се разрогаче: младост, младост!... „Како су бујно младовали грчки младићи о којијема ми је Симо причао. И вазда уздисао: Мој Раде, живот може бити и кратак и дуг, али младост је само кратка... Стрика више нема... Симо, где је?... У Дубровнику је господин Гагић, српски родољуб и наш пријатељ, он ће помоћи.“ Раде Томов зна одавно, и тачно, да је Гагић пријатељ, и жива веза са Русијом. А слушао је да воли да пише с висине, да саветује, да уразумљује, да укорева. Нашао је ето једно Гагићево писмо упућено Петру Првом: „Русија не би могла ни на каквом основанију заступати Црногорце, што би се понајвише због сопствени своји интереса бојала... (од поступака „турског правитељства“.) Писаће тако Гагић и Петру Другоме, учтиво, опширно, категорично, дидактички, са доказом доказа. Али и својски. Лепо је поздравио младога Господара одмах после извештаја његова о догађајима у Црној Гори. „... радујем се што је жребије пало на вас бити преемником достохвалнога мужа и прослављенога архипастира сербскога. Бодрствујте и дерзајте на том попришту. Ја се надам да ћете Ви то лакше носити него кто други, са тим лакше, што сте Ви питомац великога мужа и самовидац његови велики подвига... Са сусједима (политичким) ста-

рајте се бити у најбољем согласију, поклањајте им се до земље, и не дајте никакова повода к распри... У кући вашој пак нити будите мед, да вас разлижу, нити јед да се од вас трују..." Млади Господар ускоро ће постати класични епистолар, али ће наставити да послушно чита Гагићеву и коректну и фамилијарну, па понекад наметљиву и досадну дипломатску пошту. Гагић ће преживети и Петра Другога, и мрежаће, из Дубровника, по својој дипломатској дужности, између Петрограда, Беча, Трста и Котора, још и у доба наследника кратковекога Петра Другога. Гагићева кореспонденција, то је архив за добар део историје Црне Горе.

Замонашени Раде Томов улази у драму. Коју драму? У драму владања, власти. Власт је силан мамац. Власт је заразна амбиција од које заразе нема лека откад је човека. -Власт је варка: да са њом престају сви лични проблеми, јер престају обични људски односи. Кад се власт понуди, тешко се одолева. Лоренцо Медичи — чији живот често потсети на живот Владике Рада — када су Лоренцу са збора у манастиру св. Антонија понудили да после смрти оца настави да управља земљом, спољном и унутрашњом политиком Фиренце, записао је у дневник: „На то сам нерадо пристао, јер то не одговара ни мом добу, (око 20 година) а носи много брига и опасности. Предузимам то само за добро мојих пријатеља и једномисленика, јер се у Фиренци не може живети без управе (governamento).“ Ево занимљив детаљ за дејство власти: изасланство је понудило управу браћи, Лоренцу и Ђулиану, а у тексту Дневника свугде се говори ј а. Познато је: у атентату, извршеном у цркви, Ђулиано је изгубио живот, Лоренцо био само окрзнут ножем. Власт је ужасна, тајанствена сила, у њој не може бити врлине, јер врлине без самоодрицања нема, а власт не може бити самопрегорна. У ту драму је сад улазио Раде Томов. У тој драми ће убрзо доћи до судара између чињеница и његове воље, и

његова специфичног духовног устројства. Крупне чињенице све су већ стојале спремне: пустиња и самоћа, коштац са Турцима, дипломатске и полициске тешкоће с Аустријом, сукоби са племенима, борба са сиромаштвом, најзад проблематика у њему самом: ко сам, шта сам, куда ћу, зар се одмах мора у ратовања, политику, економска и финансиска старања? Али, спреман је био и онај кога су чекале спремне чињенице. Скок из младића у човека: почеће нови Господар да остварује, да ствара и — да сагорева. И он је Црногорац, и он је племеник, и он је патријархалан, и он је примитиван; а уза то — нов скок — још скривени мислилац и песник убрзо ће потегнути и у микрокозам и у макрокозам. Комплекс трагичан. Великан, кога природа и дух света избацују одмах као зрела човека, и који зато сагорева и нестаје пре физичке старости.

О комплексу Црногораца пише се од почетка XIX-ог века, у облику путописа, па студија, па, данас, у облику истанчаних стручних радова и научних расправа. Почели су тај посао Руси и Французи. Руси, официри, инжињери, или политички изасланици у земљу која је, од прве грамате Петра Великога упућене Владици Данилу, експозитура руске политике према Турцима. Па онда Наполеонови Французи, који су једно време држали Боку и Јужну Далмацију. Па за њима бели свет, Немци, Италијани, Енглези, Шкоти, и најзад рођени синови Црне Горе, и Срби уопште. Та литература, која се гомила више од стотину година, истакла је сложеност црногорскога комплекса, у који су, постепено, ушле компоненте разних Срба ускока. Историја каже да је, после пропасти царства на Косову, све срчаније и поноситије отишло у разне ускоке. Владика Раде пева у својој Слободијади:

Јунаци се поскиташе,
Истурчи се сва господа...

Ова два стиха остадоше да стоје скоро догматички за потоњег песника и дипломату. Потурчењаке ће пе-

сник Горскога вијенца клети, осудити и истражити у тој врховној својој поеми. А ускоке, трагичне наше скиталице, штитиће и волеће нервни и топли дипломат са Цетиња. Великим словом ће им име писати. Али-паши мостарском је у писму претио: „...ако желиш мир на граници, како што ја желим, да ми се прођеш од Ускока, и од земље на којој Ускоци живе.“ Из мешавине разног нашег поскитаногa и тешко искушаваногa света, у планине утеклих понајвише, израдио се комплекс динарскогa човека, а врхунац тогa у много чему јесте тип Црногорца. У писању о црногорском типу има свега и свачегa, нарочито крајности. Писано је понајвише о Црногорцима за доба Владике Рада: Владика је лично привлачио посетиоце, и Владика је био репрезентант свогa рода који је дизао сва мерила. Странци су најтачније писали о самом Владици Раду, јер су с њим имали додира на културним и интелектуалним тачкама. Класични радови о природи и комплексу Црногораца уопште, ипак су на нашој, народној, а не на туђинској страни. Вук Караџић признаје Црногорцима много, али и замера тешко: да су јунаци и слободари; да дивно говоре, имају отменост и уметност конверсације; не опијају се, не псују; али су врло завидљиви, и врло грамзљиви на новац. Љуба Ненадовић је уметничку своју висину достигао једино онда кад је био инспирисан Владиком Радом и Црногорцима; писао о њима некако метално, звучно и сјајно, као француски песник Хередија о јапанским Самурајима. Јован Цвијић је научно доказивао оно што су други поетски величали. Марко Миљанов, кроз приче и сећања утврдио основ карактерологије пука. Симо Матавуљ је на свој начин, реалистички, кроз хумор, поставио своју галерију типова и обичаја у Црној Гори. Најзад, славист од гласа, професор Геземан, истакао је класичну црту Црногораца, агон, такмичарски дух са другима и са самима собом, и пренос тогa духа из игре и јунаштва у моралну област чојства и интелектуалну област мудраштва. Ми бисмо рекли: добар Црногорац

је човек ранга: кућић, кореника, јунак, трпилац. Неко господство им се држи: да ли од старих, на Косову разбијених племића и госпoде; или од пустиње и самоће у којима увек има од религије, морала, интелекта. Црногорац чистога, класичнога типа учтив је са грацијом; мирно и духовито подругљив; уме елегантно ћутати. Али, у виши ранг иде он и на страни зла, и неког свирепог поноса. Много ће учинити да зло порасте. Ако стоји невоља, све ће учинити да невољу попне до трагедије. Постоји прича, заправо предање, (Црногорци не маштају много,) да се млада жена тузила оцу како је свекар бије. — Нека те бије, трпи! Али кад те дотуче, побићу му пола друштва за тебе. — Иду сватови, пуцају безглаво, и убију мирног и доброг човека на раду у њиви. Свадба се одмах претвара у трагично позорје, и затим и у трагедију. Пребијају сватовски барјак, лелечу, младожења се облачи у црно, узима на себе тешке дужности за сав живот... У XII-ом веку је један путник забележио своје искуство: „Срби су и свирепи и душевни.“ Воли Црногорац јак тренутак, тражи га, прави га, по цену да на два краја догађаја стоје злочин и жртва. Црногорац је тип даровитог и примитивног човека: моћи су ту, али контроле нема; воље и измаци иду у немере; амбиције немају много здравља. Ранг, чак тамо до ирационалности. Компромис, то је Црногорцу со на живу рану; а ако компромис, онда опет без мере, често недостојан компромис, па и сраман. Освета, или чиста и сиромашна као суза, или одвратна од злоће и пљачке. Међутим, такви су код њих били извори ранга, такви заметци и јунаштву и песништву. Акција, сама по себи, то је нешто чисто механичко; мора бити ретка акција, лепа акција, ирационално управљена акција, добра за причу, песму, пословицу. Тражио ага од једнога главара, којег је волео, само симбол порезе и покорности, само један грош. — Дај грош, и иди кући, и нећеш више никоме ништа давати. — Рекао сам једаред за увијек, не дам грош. — Везаше га, па му ве-

заше и младог сина, да их погубе. — Шта ће то од нас учињети? — пита син оца. — То што ће учињети, брзо ће проћи; а онај грош не би никада прошао. — Заиста, јединствен сој људи. Уме урадити, уме смислити како ће рећи. Компромис се не прави; чињенице се не фингирају; насилна смрт је краћа од природне; моралне пројекције иду у простор и у време... Да, нама је у Црној Гори, и данашњој, увек некако невероватно било рећи: прости сељаци. Нема их.

Једно, чини нам се, писци о Црногорцима нису довољно гледали: спој велике даровитости са великим примитивством. Примитивизам је изванзастан збир, често врло знатан, примордиалних снага: природних снага света, не одмерених и примењених снага човечанства. Нема још прерађевина у енергије, нема још одређених праваца. Све може бити све, све може полетети или гмизнути свуда. Кад на такву основу наследиш талент или гениј, свеједно да ли морални или интелектуални или уметнички, талент или гениј ради и ствара са јачинама које потсећају на природу и на васионске методе. Истанчаности нема, стила нема, правилности нема, форме су оригиналне али недоразвијене, школски испит би се тешко прошао — али истине и методи су трајни и снажни као и они у звезда и звезданих закона. Примитивац гениј има „својство“ — израз је Владике Рада, значи рођаштво — са стихијама. У народним епосима, дакле у поезији примитивних генија, свугде у свету, има од стихије; у Вуку Караџићу је било од стихије: само ако потегне, или сруши или озида. Код Владике Рада је било стихиског у мисли, у карактеру, у поезији. У Леопардијевој и Бодлеровој поезији нема више стихије. Христос, гениалан примитивац, безмало да кажемо: природно је постао божанство; апостол Павле, теоретичар хришћанства, не би то могао. Владика Раде је по нагону, природно из себе писао да има „својство“, рођаштво с Богом.

Млади монах Раде, млади владар Раде имао је да узме на око тежак и трагичан комплекс у својим Цр-

ногорцима, и да узме на длан сличан, само много тежи и трагичнији комплекс у себи. Ко је био он? Сувише млад и сувише даровит да би могао бити друго до само осећајни комплекс. Он је Господар, али разлику између ауторитета и воље не може знати примитивна природа. Од грубог деспотизма династа до просвећеног апсолутизма аутократâ — размак је голем, и мрачан напредак. Осећајни свет младића био је полутаман, језив, древан, косовски. Шта ће бити прве намисли, први кораци младића? Прва намисао ће бити оно што је излазило природно из стварности и из традиције: јуначки живот, бој са Турцима, Косово, обрачуни ножем и пушком. А први корак ће бити писмо Гагићу, ради његова писма у Русију. И тај вечни Гагић, и Русија, потицали су из традиције: после Турака, остаје горак живот у Црној Гори која не даје хлеба, мучан живот с господарима који немају новаца ни за хлеб ни за џебану. — Дакле, Русија; дакле, опет бој с Турцима — хода по глави младића. — Што Русија даје у новцу и житу, па и у љубави, треба плаћати крвавим, или, по руски, конзервативним начином сузбијања и тлачења Турака... Млади господар Црне Горе стеже вилице: — Турци, потурчењаци, бој и гавранови, паше Азијати и паше браћа по крви, Косово, Милош Обилић, то је било, и остаје наше.

Године 1831-ве, августа месеца, стићи ће из Русије на Цетиње некадашњи Црногорац Подгоричанин, познији богаташ Московљанин, Иван Иванович Вукотић. Тога августа месеца, млади Господар Црне Горе још није био напунио осамнаест година, али је већ био пола године стар архимандрит; а још прошле године у новембру, тек што је ступио на власт, показао је ћуд и одлучност и руку; — ту чињеница, али ту и он — раскрстио одједном с губернадурством, ражаловао Радоњића на „простога Црногорца“. Отада је, кроз неколика писма Гагићу, Турцима, аустриском поглавару у Котору, и другима, показао и перо... А ко је био Иванович Вукотић, и како и као ко је дошао

у Црну Гору? Исељеник црногорски у Русију, као и други, он је започео бити богат кад је наследио доста имања од неког рођака у Петрограду. Интерес за завичај свој је задржао; стојао је у преписци са Гагићем; био познат у министарству за спољне послове у Русији; а преко Гагића је тражио и нашао с њим везу и млади Господар Црне Горе. Дакле, вероватно по Гагићеву суду, позиву и предлогу у Русији; по одобрењу руског министарства; по жељи својој; најзад по жељи и молби Архимандрита из Црне Горе, кренуо је Вукотић са руским и са својим новцем да помогне своју земљу, да је помогне новцем и знањем. Архимандрит и Вукотић одмах и енергично прилазе остварењу онога што се још од времена просвећености наклањенога владике Василија покушавало: устројство управе и суда; сада, устројство Сената и народне гвардије или полиције, дакле управне и судске власти, и извршне власти. (Претседник Сената, шеснаест сенатора, сто шездесет четири перјаника или жандарма.) Архимандрит, млађани Раде, мудро и лукаво сабија реформе у начела: опште поковавање врховној власти, и општа обвеза сарадње свих за опште добро. Дакле централизација. Први претседник Сената је постао Вукотић. Све то, наравно, зна и прати Гагић; и „необично се радује“ добром почетку послова око сређивања унутрашњих ствари у Црној Гори. Вукотића, Гагић хвали и прехваљује. И није му жао било написати младоме Архимандриту: „Ви ми нећете замјерити што ја већу част поредка садашњег код вас јединствено приписујем великој жртви г-на Вукотића, и његовomu усердију...“ У току 1831-ве и 1832-ге Архимандрит и Вукотић помало крећу и спољну политику. Архимандрит пише скадарском везиру, на италијанском језику: „поред свега тога, имамо ми право да бранимо своју слободу, дату нам од самога Господа Бога“. Мало касније, види се да већ имају везе са Хусеин-бегом Градашчевићем, отпадником од султана, у Босни. У ствари је то био, хтео бити модеран покрет против феудалаца

паша у Босни. Архимандрит пише Градашчевићу: „Ми ти тврду божју вјеру дајемо да ћемо од сада у напредак бити уједно, и крв пролијевати за вјеру и слободу нашу“ — то јест, гледати, кад дође до опште побуне одметника од Султана и његових паша, гледати да Црна Гора нападне на Подгорицу и присаједини Зету. И Милошу Обреновићу је отишло слично писмо Архимандритово. Дакле, политика по турски, и према оној баш од Црногораца нађеној изреци: Турци на свилу уводе, а на трње изводе. То јест, лепе речи су да теби буде мило, а мени лакше да изведем што мимо тебе радим за себе. Млади архимандрит излази из емотивног свог света, зна шта је интерес, и знаће све боље и боље. Научиће постепено и у мутном ловити. Научиће и „глумац“ бити, оно што су и Петру Првом, уз светло име, дописивали. Политика — таква била и остала. Историк један забележио је о цару Јустинијану: „Сакривао вештачки све своје страсти. (То је Матија Бан записао о Владици Раду.) Његове сузе су били министри његових интереса.“ — „А то је портре једног правог државника“ — додаје, у наше дане, чувен историк византолог.

Године 1833-ће већ се у Црној Гори налаже и лака пореза. То јест, Гагић у писму Вукотићу назива је „лаком“. А како ће та лака пореза у Црној Гори бити примљена, с каквим мукама и казнама чупана и у живот и обичаје Црногораца увођена, то зна онај који је одмах „начела“ постављао, који је због тих начела клевете и претње атентатима трпео; онај којем је мања заслуга од Вукотићеве признавана, а који ће за време Вукотића, и после Вукотића, лично бити и начелни бранилац порезе и скупљач порезе; онај који ће, нешто касније, бранити „начела“ и пред руским министром Насељродеом, пишући му са грешкама и у језику и правопису, али без грешака у духу и ставу: „Душа моя не терпит безначали, и не хоћу бит началником безначали“. Још је и немилосрдно одважни књаз Данило уређивао порезу: „... премјери све земље и

попиши сву стоку и на све удари... данак“. У већ споменутој освајачкој спољној политици, којој је Гагић био одлучно противан, Архимандрит и Вукотић су подупирали Албанце и Мустафа-пашу Скадарскога у буни њиховој против Султана; Босанце Градашчевићеве охрабривали, помагали оне Херцеговце хришћане који су хтели устати против Султана, насупрот онима који су били за покорност Султану. То све је већ стојало новчаних издатака; а издаци се знатно повећали кад су Црногорци кренули у напад на Подгорицу. Свршило се с поразом Црногораца. Турци само још боље утврдише Подгорицу, а у Цариграду сташе, радити на препаду и гажењу целе Црне Горе. У то доба Архимандрит и Вукотић су тражили од Русије зајам преко Гагића. Гагић га није могао, или није хтео остварити, а младом Архимандриту је писао да се окане Зете, „да не тражи веће, јер ће изгубити и оно из вреће“. Ишао је затим Гагић лично у Црну Гору, и после тога написао море писама „коме следује“, али ипак добронамерно, час кривећи, час правдајући Црну Гору и њена Господара. Русија је најзад израдила да се Турци окану претње, а Архимандриту, наравно, послала услове за даљу помоћ и заштиту. Марта 1833-ће; Архимандрит даје званично и свечано обећање да ће се „од Турака само бранити“, и тек после тога прима од Гагића 3000 дуката послатих Црној Гори из Русије. Почиње се тад млади Архимандрит спремати на прво своје путовање у Русију, ради свога завладичења у Петрограду. Испраћен до Котора, навезао се за Трст 7-ог јуна 1833-ће. Гагић пише о томе Вукотићу и додаје, сигурно изненађен и увређен: „... отпутовао, не свративши к мени“. Архимандрит је намерно прескочио Гагића, јер су већ почеле биле несугласице између њега и Вукотића. Одмах затим пише Вукотић Гагићу: да и он напушта Цетиње, и иде у неку бању. А Гагић, са слутњама и пребацивањем одговара: „... невини и добри Црногорци немају среће у началству“.

А какву је столицу Архимандрита, и какво Цетиње нашао био богати Московљанин Ивановић Вукотић? Сва је катунска нахија била једна пустиња. Цетињски манастир, приземна зграда и окупница, то је било Цетиње. Ниједне околне куће, ниједног пута до удаљених малих насеља. Становника у манастиру једно десетак: Господар, један архимандрит, један ђакон, два три ђачета, кравар и овчар. Кад дођу главари на већање, сабију се у манастир двадесет до тридесет људи више. Године 1834-те пише Владика Раде попу из Острога: „Сјутра у вече дођи овамо, да се учиниш сасвим житељ пустиње цетињске“. Цетињско поље, сухо, неродно, без живе воде. Стоји само траг вајкадашњег потока, који је поронуо и није се више јавио. Мале воде у сухом крају Катунске нахије имају чудна имена: Сушица, Мртвица, Травица. Кад дођу дебеле јесење кише, оживи нека подземна вода близу манастира, натопи извесне дубоке рупе, и онда би ту забрчкао мали точак малог млина. Кад млин проради, то је врста сезоне: оживи манастир, долазе људи ради млива. Тврди се да је за тај млинић везана прва галантна афера младога Рада Томова са једним лепим девојчетом из околине. Вукотић не хтеде примити манастир какав такав, него назидат себи крај манастира кућицу на бој. Кад се Вукотић 1834-те вратио у Русију, у ту се кућу преселио Владика Раде, и становао у њој, тврде неки, све до 1847-ме, када је, четири године пред смрт, дао довршити, преко пута од манастира, простран конак, који и данас стоји, и познат је под именом Биљарда. Прегледао је руски барин Вукотић и штале манастирске, и распитивао о путевима и путовању. У шталама је нашао нешто стоке која даје млеко, сир и месо, и свега два коња: једног за Господара, једног за момка кад носи пошту у Котор за Гагића, или до Грахова и Подгорице, до граница, пошту Турцима разних положаја и расположења. Касније, кад је поправио финансије, држао је Владика по два лепа коња за себе, јахаће коње, но никада никаква кола.

Владика је тек почео спремати путеве, како би књаз Данило наставио, и он, први од Петровића, рекосмо, сео у свој „калешин“, малецна кола према тадашњим узацким брђанским путевима. Купљена кола та, ра-стављена у делове, испели су Црногорци на леђима од Котора до Цетиња.

Али, све ће то тек доћи и бити после и после. А онога октобарскога дана 1830-те, у хладну, потпуно мрачну јесењу ноћ, коју на Цетињу онога доба ништа није расветљавало, манастир је крио у себи само мр-товог Митрополита у цркви, и претргнутог у својој младости новог Господара, у ћелији. Пожојни Митро-полит, после губитка Боке, потписивао се на неким својим писмима „несрећни митрополит црногорски“. Млади Господар извесно није био срећан у прву вечер своје владавине. Судбина га је домашала. Крај ша-љивим песмама о ћеклићким сватовима. Дели се ко-медија од драме. Отсада, само смиривање и укроћа-вање људи, бриге за хлеб целом народу. И, као и стрико, као и они пре њега, живот у суром манастиру на црном камену... Како је заспао млади Господар? Власт је мамац; старешинство, сласт; осећање власти тражи одмах да се изживљује; младе снаге верују у живот... Свећа се у ћелији угасила. Ко је заспао? Војник, монах, политичар, песник? Ко ће се пробудити?... Црна јесења ноћ, и дебела тишина манастира који је био „општеномодно мјесто“ Црногораца, и кућа и гробница деспота, светаца, песника Петровића. Мрак с камена слио се са мраком с небеса. Тишина је стегла манастир као обруч.

ЧАУРА ПУЦА

АРХИМАНДРИТУ ОСАМНАЕСТ,
ВЛАДИЦИ ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

Како бива код људи са здравим и јаким примитивним темељем, и код Рада Томова Петровића пуна јачина личности ће избити одједном, као кад се извор отпуши. Што бољи ударац у стену, то јачи млаз из стене. Двадесетог октобра 1830-е признат је Раде Томов за Господара, а до двадесет четвртога октобра примио је већ абер из Котора да Аустрија тражи своје; сазнао да је у село крај Котора сишао такмац и непријатељ Вукале Радоњић; од Куча и Бјелопавлића примио жалбе. Три званична писма у два дана морао потписати и прогутати. Што је прогутало, ишло је јакој личности на снагу; што је потписао, на то је и отписао. Потез енергије у Радову стилу задивљава; стил се пробија кроз мизерну ортографију и интерпункцију. Свега једаред у то време, и једаред свега у животу, казаће Раде Петровић: „Дершћем пишући вам ово“. И то је чуо само далеки Петроград: писмо то било је упућено Матији Вучичевићу, заступнику Црне Горе у Русији. Треба памтити: седамнаест година је било Раду Томову кад је први и последњи пут дрхтао, и можда и тада мање срцем него памећу, која је од првог трена оценила ствари, и према њима став Господара Црне Горе. Јака личност у младићу рано ће избацити начела којих ће се држати човек до краја живота. Поводиће се младић за импулсима и добрим и лошим, наравно; али ум ће крхати и Господара и импулсе према народним нуждама и према народном мо-

ралу. Племенска подлога у младоме Раду Петровићу неће упуштати ниједну тенденцију Петровића; но, рођен да све Петровиће надрасте, Раде ће свакој династичкој тенденцији ударати печат личнога програма. У писму од 22-ога октобра 1830-е дводневни Господар потписује се скромно „намјестник и наслједник М. Чер. Радивој Петровић“, али преузима сву бригу за Црну Гору, и говори већ врло одређеним стилем и претставнику у Русији Вучичевићу, и, преко њега, и самој званичној Русији. „... ако до Новог Лџета или најдаље до чистог поста нама не буде у Црну Гору озбиљнога благопризренија... тада се с чистом правicom бојат имамо да ће ни скоро наше Отечество и приверженост к Росији страдат...“ То писмо потписао је, лево у дну, и „секр. нар. Симеун Милут.“ Дакле је Сима Сарајлија био на Цетињу у време смрти Митрополита Петра. Први и последњи премапотпис. Наредна писма потписује млади Господар сам, иако је народни секретар још на Цетињу, што се види по једном мало познијем Архимандритову писму Вучичевићу у Петроград, од фебруара 1831-ве, где читамо: „... Симо је онакви ка и што си га позна.“ Само месец дана по доласку на власт, у писму руском консулу у Дубровнику, Гагићу, у вези са аустриским захтевом да узму своје земљиште и на њему Стањевиће, манастир црногорских владика — истиче се врло акутан израз личности и програматичкога става младога „намјестника“. Текст тога писма је први, и одмах завазда утврђени бритки формулар политичких писама будућег Владике. „Наши сосједи Австријци пријете нам узети наш манастир Стањевиће који је у нашу Црногорску границу... ми се уздамо да нијесмо ни ми тиква без корјена и сјемена... до наставленија у томе Вашег, или док би Двору (руском) јавили, ... искавши што скорије од Двора упутствија, помоћи, заштите, или отказа у свему к нама, који ћемо и потадер сву нашу надежду послје Бога полагати на Росију, а между тјем нека нас обижавају (Аустрија) колико више хоће, ми ћемо их једва

начујати... и терпјет их, теке ми се опета не дамо без чуда и гердила... Правда није да их (сем Стањевића и манастир Маине) тек тако узму и посвоје... Русија да нас хоће заступити и недат њима у вражду с нама заплести се, како ишту они, и како предвиђамо и предобзнањујемо Вас: да ћемо његда у то и принуђени бити, зашто њихно уштербкавање не престаје док нас живе и поблизу чују, и док нас без ништа оставе или покоре, које ће тад учинити кад Црногорце свеколике покопају, и горе и крше у равну земљу претворе. Но и тадар бисмо се истекар јошт упитали: што је, и колико ли је... Њекиј дан су и нешто солдатах послали под Стањевиће указати се нама, не би ли их ми бојем предусрели... но ми нијесмо мукајет били томе, но сувише овако смо писали одговор... Циркулату: да су Стањевићи на земљу Црногорску и да у њима Петровић ниједан ништа више не има дијела но који драго други с реда Црногорац или Берђанин, но да они тако кривдом крајине не муте..." Нико из тог писма не би могао прочитати неуких и нешколованих седамнаест година, а свако би осетио програм и начела. Тај младићак шара мутљавином од језика и правописа, али зато победа коце и трасира. Ту је програм за одважну борбу, ту програм за вешту политику, ту програм за живљење жилаво, ту програм за умирање лако. Вољан је млади јерођакон да Црна Гора срасте с Русијом као покоран и сиротан народић, али јој макар једном речју, довољно читком, поручује: да ће од млађешине сутра прексутра постати старешина, и да убоги народић, ако га доиста осени дух херојства, постаје народ који није више тиква без корена и семена.

Чаура пуца; Раде Томов се мигољи; Петровић у њему почиње мудро да координира ствари у ономе што је баштинио као „намјестник Митрополита Црногорскога“, а клица Његоша у њему потискује навише, хаос поетскога срца громаиња.

Треба погледати у дубину, у слојеве из којих се најзад промолио тај Раде, тај див телом и духом. Цр-

нојевићи, који су се, знамо, гоњени од Турака, помицали од Жабљака и Обода до Цетињског поља, носили су људе и патриоте, али нису доносили начела. Служили су и Турке и Млечиће, турчили се и венецианили се. Иван Црнојевић је био крупна фигура; потурчењак Скендер-бег не много мања; борили су се за опстанак народа, сневали о просвети, али принципа у крви још није било. Није можда могло бити, ни према тадашњим приликама, а ни по лози. Црнојевићи су живели и радили као река понорница: сад ту сад тамо; сад се зна ко је ко, сад се не зна ни колико је синова имао Стефан Црнојевић, ни колико његов син Иван Црнојевић. Сад се мисли да је Максим Црнојевић само фикција, фигура у народној песми, сад се опет зна да је Максим потурчењак постао везир Мустафа, и млечачки посланик у Цариграду. Петар Зено има о том Максиму-Мустафи ваздан података, читаву малу грађу за биографију. Сад су Црнојевићи на белу дану и поштењу; сад у помрчини и с довијањем и подвијањем. Слава им је, и до данас, штампарија на Ободу већ у XV-ом веку, која ће затим подземно радити док кроз Владику Рада не пробије поново на површину земље. После Црнојевића, ређају се владике из разних породица; али они су били само православни првосвештеници, и учитељи у име вере: да народ чува веру, да се не даје Турцима и турчењу. Са Петровићима долази онај династички сој који ће понети и херојски и културни слој; с њима долази комбинација и координација; с њима ће доћи талент патриотизма, талент јуначког чојства, талент поезије. Већ први владика Петровић, Данило, скида, кад треба, мантију, паше сабљу и иде на бојиште против Турака; и облачи мантију и добре манире, и иде на састанак с млечачком господом. Према Турцима, спава се на ножу; према Млечићима се дипломатише услугама и спекулацијом: бране Црногорци млечачко земљиште од Турака, зато зидају на млечачком земљишту своје манастире. Према Турцима, принцип јунаштва и чојства; према Венецији, прин-

цип истицања културних потреба народића у пустињи: Манастир на Цетињу је пустиња и одрицање. Манастири према Приморју, на млетачком земљишту, подешавају се у склад са климом и приморским обичајима. У Катунској нахији аскеза; на Приморју одмор, лепота, поезија — али, наравно, и цетињска пропаганда српства и православне вере међу тамошњим Србима. Млечићи, кад се мало боље разбуде, наљуте се, одузимају извесне покрајине испод јурисдикције црногорских владика, и отсецају тобоже Црну Гору од мора. Али друге владике Петровићи враћају опет што им је било одузето, и предају се јаче културним настојањима: од манастира Маине праве узорну економију, а Стањевиће дозиђују, украшавају, конач лепим намештајем снабдевају. Доситеј Обрадовић, који је свуда по српству стижао на ручак и на вино, па и на станиште, провео је као гост Црне Горе једну јесен и зиму у Маинама, и записао: да су црногорски епископи Саво и Василије Петровићи имали тамо домове, винограде и маслињаке; а мало даље, у Стањевићима, „... леп манастир и праве дворе... и тамо смо често с њима били“. Има и других оновремених описа у вези с тим манастирима „... пространа попличана авлија, у средини зденац, углови украшени палмама“. Један Француз, Пуквил, консул у Јањини, казао је о Стањевићима: Нешто као Версај Луја XIV... Раскошне зграде. Има око 300 соба и у њима монаси. — Наравно, помешао је Француз, ваљда, Диоклецијанову палату или Неронову Златну палату са Стањевићима... На том пограничном земљишту водила се политика по венецијански: Млетачка република дала је то земљиште на уживање и економску експлоатацију владикама Петровићима — себе ради: да би Црногорци бранили и отимали млетачке поседе од Турака. А владике Петровићи су наређивале Црногорцима да то раде — себе ради, цетињске пропаганде ради. Не би ли Бока, што се за тренутак под Петром Првим и остварило, не би ли се Бока присајединила Црној Гори. Петар Први,

онај митрополит с ким ће млади Раде Томов почети живот и школу живота, седео је намрштен и брижан у цетињском суром манастиру: пропалу млетачку републику наследила је Аустрија, наследила је тиме и Боку. А као сваки богаташ који „ушчербковањем“ стиче, прогутала је Аустрија с наслеђем и халу, и писала Петру Првом: нека носи из манастира у Приморју што је покретно, и нека се сели са туђе територије. Петар Први се бранио: да је тамо свака стаза заливена крвљу црногорском, и да су манастири подизани трошком Црне Горе. Онда је Аустрија понудила да купи манастире. Митрополит Петровић је крикнуо: „Заспите то голо камење златом, и онда нећете успјети мене да купите. Што смо на сабљи добили, (Петар Први је отео Боку од Наполеонових Француза) то без сабље не дамо макар се до кољена лила крв... Ако не умијете цијенити херојски карактер народа, научите се сад поштовати нас. Не дозвољава народ да цијепате крвљу купљену одежду, као што сте навикли чинити с осталом нашом браћом која страдају под бичем ваше самовоље...“

Кроз много година своје управе Петар Први је до етичке и трагичне висине издигао и оплеменио патриотизам црногорски, и предао га у душу и младоме Раду, који ће тај патриотизам даље дизати, и дати му и сталну поетску објективизацију у своме Горском вијенцу. Рана Митрополитова, коју усмотрисмо кроз наведено писмо, жива се пренела на његова „намјестника“: Аустрија ће исто писмо послати синовцу које и стрицу, а синовац ће одговорити као и стриц. Није ли наведено писмо младога Рада Томова, упућено Гагићу, прави син писма Митрополитова у којем брани и не да манастире, и у, којем све што говори каже у име народа. Нису ли владике Петровићи, коштани и тврди монаси без жена и деце, додавали се један другом као опеке у неки зид за одбрану. Није ли јерођакон, па архимандрит Петар, потоњи владика Раде, годинама настављао борбу да не да манастире; а

манастири полако пропадали; а Аустрија маневрисала и са том пропашћу, и са „солдатима“, и са старом понудом да купи оронуте зграде, и за добру цену. У тај слој старе муке Петра Првога, и нове муке Петра Другога, додаће се у једном моменту и Гагић, вечити Гагић, а сада с њим и нова политика пријатељства Русије према Аустрији. Пише Гагић и Раду Томову, и владици Раду низ писама: Прво се чуди и он поступку Аустрије; па, с прстом на челу, пита: чије је управо то земљиште? па шири руке и одговара сам себи: ако је било млетачко, а било је, сада је. — аустриско. Ти манастири, ето тако полако, остаће мрља на животу младога владике. Док се отимао из чауре, није их дао; кад је изашао из чауре, продао је манастире Аустрији. У књизи Руса П. А. Лаврова, првој великој студији о животу и раду Петра Другога — писана у другој половини XIX века — читамо: да је „командировка Гагича“ утицала на одлуку Владичину. Можда, вероватно. Али биће да је сарадила и командировка самога Владике: промислио и решио, он, који ни у поезији није давао разбору да тумара далеко од свога центра. И Црна Гора и српство тешко су примили чињеницу. На младога Владику су падале оптужбе и претње свих врста: песник који се бави продајама имања; монах који продаје манастире; господар земље који продаје народно добро. Јака личност, принцип, окрутно тврда воља, план чувања земље, њена мира и њене самосталности — отрпеше, претрпеше.

Петровићи од реда набијали су и слој културе; а Раде Томов је набијао и слој Петровића. И тако ће и његов део бити: да му, из дана у дан, сваки дан доноси тресак и трус, а свака ноћ стотину брига. Судбина Петровића је била: одмах све, и све заплетено и кобно. Одмах Скадарски паша тражи од „намјестника“ да се Црногорци признаду султанови поданици; одмах Аустрија отима и поткопава; одмах жалбе против младога Господара у Петроград; одмах пљачке Црногораца баш према Аустрији; одмах Гагићева шчеснута

ткана и везена дидактика; одмах туче између племена; одмах недостатак хлеба и ђебане; и, како се млади Раде сам крстио само „намјестником“ покојника, и тек почео да провирује из чауре, одмах и више господара у Црној Гори. Поменути Вукотић био је од младога Рада жељен и тражен гост, и био је и прави помагач у много чему, али као први претседник Сената, а Црногорац, прометнуо се у врсту господара Црне Горе. Из каснијих писама младога Владике у Русију види се Владичино мишљење: да је Вукотић сасвим на своју руку кренуо у онај поход и пораз, кренуо да освоји од Турака Зету, да стече заслугу и славу, и, при том, потрошио народни новац. Понављамо овде опаску историка: да Владика, у 1831-вој години, години боја и пораза, није ништа мемоарско о томе писао. А преписујемо текст савременика и очевица боја на Подгорици: „Друга дивизија црногорска и осталије Ускока, пред њима Архимандрит г. Радивој Петровић, отаборила се око Везирова моста“. Млади Петровић, биће, дуго није могао ни хтео веровати да он на сабљи неће бити што и Стрико... Па је дошао у Црну Гору и претставник њен у Петрограду, нећак Вукотићев, Вучичевић. И њега је млади Раде врло молио да дође, али кад је дошао, учићи се и он господарем. Оба Црногорца из Русије научили су у Русији на друкчији живот, и строго су, и некако као странци запажали, ценили и тумачили живот и људе на Цетињу, и утврдили да и на Раду Томову има много шта да се посматра. Као обично странци, памтили су пре свега оно што не треба памтити. Као странци који су ипак Црногорци, били су што даље све више лични и наметљиви. Међутим, онај протегљаст гусењак, када год би гмизнуо из чауре, истурио би подугачак комад себе, и тражио више и више места за себе. И тако, кад се она двојица најзад вратише у Русију, вратише се као прави стручњаци за сплетке о Црној Гори и за интриге против црногорскога Господара. Део преписке младога Владике у вези с тим односима, у вези с догађајима због тих односа,

ружан је. Одбрана Владичина пред званичном Русијом, оптуживање оних који су њега оптуживали, пребацивање „ништа човеку“ Вучичевићу да је само добром вољом Петра Првога и Петра Другога „постао од ништа нешто“, бацање у лице Вукотићу да је „сраман“, да је писао „фалсе грамате“ — то и друго заиста није китило карактер младога Господара. Али, из чауре се излази љигав и слузав, и љут на ћелију и тамницу. А није било мало оно што је младунца одмах напало, и нагризало га као рђа, од које се боји и гвожђе. Одмах је млади архимандрит имао да буде и судија, и свештеник, и дипломат, и полицајац, и свугде за све крив. Већ је први Петровић, сетимо се текста из писма владике Данила — писао да је „положеније“ на Владику стално, он за све крив. Преписка младога архимандрита и затим Владике, то је заправо дневник мука. Најранија су писма доста дуга: лепо се у њима види и учење писмености, а нарочито вежбање у самотишавању и стрпљивости, и вежбања у гутању. Али ако би се, у моменту, јасно истакле зле намере и претње онога коме се одговара, сунуло би из Рада Томова и његова пера нешто као рог, лепо и опасно, глатко, светлуцаво, зашиљено, што може да буде само као подигнут прст, а може да буде и као нож. Напрасан гнев и напрасна реч Владичина рећи су, и све рећи, и према Турцима, а камо ли на друге стране. Али млади владар се утолико лакше разјаривао над својима, који знају напамет невоље земље и Господара, и опет су бездушни, и искаљују се као „животиње“. Два села су у цркви пуцали једни на друге. Млади Владика пише тамошњем свештенству: „Затворите врата тијема крвопијама и дивљацима који су хришћанском крвљу окрвљени, и да никаква посла не чините никаквом Глуходољанину или Буковљанину, него нека паски гину, паски се рађају, паски копају.“ Сва писма из младих година одају колико је стриц Митрополит био учитељ и пример младоме Раду: пуно је израза: хришћанска црква, Господ, пуно клетвених формула. „Који ли се чојек из Ријечке

нахије нађе да... (чини забрањено,) такав да је проклет от Господа Бога Вседержитеља, и да га буде анатема“. Али, постепено, темперамент писца и стил крепчају, пуне се правом здравом снагом, и иду тачно куда треба, и стићи ће, некада после, у Горски вијенац.

Поучно је и забавно извући из кореспонденције младога Владике два писма писана истога дана, у јесен 1834-те године, мало пре него што ће владици бити двадесет једна година, и мало после штампања прве свештице песама тек малчице ишчауренога поета. Једно писмо је упућено главару аустрискоме Ивачићу у Котор. „Око три мјесеца дана биће како је мазга погинула једному Црногорцу... и то на пазару Ријечкоме у Црној Гори, а иста мазга налази се сада у Вука Вукића у Сутвару у Грбаљ. (Аустриско земљиште.) Ја молим... Капитанат... да иследи откуда мазга...“ А друго је писмо врста проглас-писма Црногорцима: „На знање ви дајемо, благочестиви народе! како смо... отворили гроб блажено- и светопочившега предка мојега и архипастира вашег, Петра, и... нашли смо цјелокупно и свето тијело доброга и светог архипастира нашега. За то, благочестиви народе, Ми вама радостно и објављујемо о томе срећноме догађају, јербо знамо да ћете благодарити Свемогућег Творца који ви је вашег доброга отца, крепкога пастира цркве и стада Христовог, вашег обранитеља и избавитеља посла међу вама у светоме тијелу...“ Владика је тај догађај, путем свечаних и такође „многоречних“ писама, саопштио на више страна: у Русију, Оберпрокурору Синода, и епископу Серафиму; Гагићу; у Боку; посвуда по Црној Гори. И то, та врло, решена одлука — тако да је назовемо — одлука младога Владике, и она је изашла била некако из чауре, и остала замуљена порођајним кожицама и везицама. Неки тврде да је млади монах, врло одани синовац Петра Светога, веровао тада искрено у чуда и у свеце. Други тврде да је тиме хтео потврдити врсту дисциплине коју мора поштовати „благовјерни

владика“, ако поштује традицију. Трећи тврде да је Петровић, смело и по плану, све сам инсценисао, не би ли моралним страхом испунио „разуздани народ“ и „бесудну земљу“, а и да би дошло до „писаније“ новоме свецу, и да та писанија унесе што у земаљску благајну. Суд будућих времена обично распреда нити; од једног збуњена и незрела момента радо прави три четири јасне одговорности. По нама, рецимо, ништа нарочито несхватљиво не значи једно писмо Владичино Херцеговцима, у којем Владика са одобравањем прима к знању њихову жељу да „пишу“ Петру Светоме „колико ко може“. Имамо ту комплекс: млад човек који једва сазнаје ко је, а већ мора многа морања: из себе, из тамних племенских инстинката, из земље и народа, из тамнога вилајета тадашње Катунске нахије. Меша се ту, на општечовечански начин, оно што се цени у толико боље, и оно што се жали у толико горе.

Кроз бриге и тамнине проби зрачак. Године 1833-ће, пред почетак лета, још не двадесет година стар архимандрит, и песник, испуњују се великим и радосним узнемирењем. Песник је спремио за штампу прву своју свештицу стихова, а песник и архимандрит ће те године први пут поћи на путовање у свет. Крајња станица путовања биће далеки Петроград, а сврха путовања рукополагање за владика. Чекало је путника успут неколико великих градова; познанства са читавим низом високо угледних Руса, Срба, и Словена других народности; чекала га је школа о каквој није дотле сневао. Први пут, Петровић архимандрит, Петар Други, биће хиротонисан у Русији, и баш у самом Петрограду. Успут ће архимандрит додирнути Трст и Беч. Дивота за дивотом! Прво блаженство младића од излета у свет, и прва срећа од искуства да и у Трсту и у Бечу раде и живе угледни Срби, заслужено цењени Срби. Прво усхићење од непосредног додира са неслућеним стварностима. Први пут се Архимандриту сложено отварају телесне и духовне очи. Прва школа држања и пона-

шања потоњег чувено отменог црногорског Господара. Прве луде и потресне радости од изживљавања младога човека и песника. Прве виле које нису из народних песама. Прва значајна књига поезије: Хомер у рускоме преводу Гњедича. Петроград је очарао младића. Манастир Александра Невскога, где је становао, очарао је житеља манастира Цетињскога. Он сам, леп, млад, свеж као гора, и варварин и принц, са урођеним дражима необичне личности, са дражима надодатим му од необичне судбине закалуђеренога дечка, и сутра-прекосутра преосвећенога владике са крстом и панагијама над срцем где није још откуцало ни двадесет љета — он сам, и романтичан и трагичан, очаравао је људе око себе. Отмени Петроград је узбуђен. Сам цар са пратњом присуствовао је рукополагању. Призивали су Владiku у своје куће Оберпрокурор Синода, царев канцелар, министри, царев секретар Родофиникин, научници историчари и језичари. А са извесношћу се може узети да су лепу руку младога епископа додирнуле, уснама затвореним, по пропису, и даме. Зар неће први велики поклон од десет хиљада рубаља, за Црну Гору, бити поклон даме, графице Орлов. Добио је Владика ванредне мантије; (треба погледати само рукав, крој и поставу рукава, на особитом портрету владичину од Томлинца) и крст и ланац; добио одежде и масивне иконе; добио мноштво свакојаких књига класичне вредности; понео из Петрограда штампарију и повео првога словослагача. Вуку Караџићу је писао из Петрограда: „Једва јутрос сетих се да сам ти обрекао писати из Петербурга. (Владика је Вуку говорио ти, а Вук њему в. и. Династ Петровић!) Пространство града, симетрија улицах, величанство стројенија и тисућама овим подобна, за мене нова појављенија узроком су томе моме закаснењу. Па како нећу закаснити, како ли ћу сјести писати, кад и не знам да сам на земљи, но мислим подигнут Дедаловим крилима да из ваздуха сметрам, или у сну гледам... Ово ти јутрос, поду санљив, пишем из гласовитог манастира Александра Невскога,

ко теке именом манастира, а свијем прочим палате... Наслађујем се предивнијем погледом и прекраснијема зданијама Петробурга, разном искустном (руски: уметничком) архитектуром дворова царскијех, храмовах Свемогућему уздигнутијех, и величанственима памјатницима... Допушташе ли ту (у Бечу) печатати Г л а с к а м е н ш т а к а ? (То је био првобитни наслов потоњег П у с т и њ а к а Ц е т и њ с к о г .) Ако су допустили, дај га печатати, и пошаљи ми 12 егземплара..." Колики је отскок од Цетиња до Петрограда, толики је отскок од првога писма Вучичевићу у Петроград, до овога, сада, из Петрограда Вуку у Беч! Добро се распуцала чаура.

Млади Владика мислио је остати у Петрограду дуже, сачекати свештице из Беча, приказати се са свештицом стихова и као песник. Прилике на Цетињу затражише га, и он се у септембру исте године, после три месеца бављења у иностранству, врати у отаџбину. Да је цензура у Бечу и дозволила штампање К а м е н ш т а к а , као што није, не би свеске имале времена да стигну у Русију. У Бечу, на повратку кући, упознао се Владика са многим људима око Вука; ту се осведочио шта Црна Гора значи у српству и у словенству; ту је први пут осетио да ће његов задатак у животу имати да буде знатан. Ту је, судимо по једном пасусу из Вукове преписке из тих дана, ту је имао прилику да чује нешто што се поклапа са дивном мишљу филозофа Спинозе, која се мисао чудесно поклапала са етиком црногорских каменштака: „Људима треба говорити о њиховој слободи, а не о њихову робовању!“

Ми, данас, ни наслутити не можемо како је тај примитивни, крвни, немирни, силно даровити младић из пустиње, доживео прво своје светско путовање. Први пут слобода сасвим особите врсте, и уз њу хиљаду искушења и хиљаду инспирација. Насркао се сигурно песник и живота и света! Гост у Русији још је и ујутро „санљив“. Нову страст је стекао младић: путовање; сласт од највише школе уз највећа ужи-

вања. Још и последње године свога живота, са последњега путовања у Италију, године 1851-ве, пише пребољан Владика пријатељу Владисављевићу, учитељу српскоме у Трсту, интелигентном народном посленику на више страна, пише му: „Ко не путује тај не живи, тај незна што је свијет, што је свјетска мјешавина. Свијет је књига отворена у којој треба учити.“ У истоме писму даје израза једном искуству које је он, мученик и „глумац“, више но ико потврдио и запечатио. „Свијет је позориште смијешно на којему се треба у различитим и разнобојнијем маскама показивати.“ Чим је Владика стигао из Петрограда у своје „крше“, — уосталом, са храброшћу и неком радошћу је јављао на неколико страна да се враћа у „отечество своје“ — чим је стигао, имао је ваистину да почне шарену маскараду, иако се није више налазио у свету, него на Цетињскоме пољу и у манастиру. Прво, да напише низ бомбасто накићених писама захвалности: руском цару, књазу Галицину, Оберпрокурору Њечајеву, посланику руском у Бечу Татишчеву, неминовном Гагићу, и свугде на „разнобојне“ начине изрази све једно исто: захвалност и оданост, и уз то молбу за неко добро Црне Горе. Па одмах затим писмо опаком капици-баши Требињском, Хасан-бегу Ресулбеговићу, са оним сваки час под другом маском понављаним: „Ако желиш мир на границу, како што га ја желим, да дођете на станак“. Па одмах затим писма циркулу у Котор, са стотину разних учтивости и документација, и због „Локова пасоша“ и због „ђевојке којој је приморац Фране узео вијенац“, и због књига из Русије које треба да прођу кроз аустриску цензуру, и због школовања „њеколико црногорске ђеце“ у нормалној школи у Котору.

У прву годину владичанства, и двадесету годину века пада прва свешчица песама пустињака Цетињскога, која се и зове Пустинјак Цетињски. На насловној страни стоји да је дело „списано“ 1833-ће, али је могло бити штампано, у новој штампарији на Цетињу, тек 1834-те. Песник је много брига имао око

слова: писао Владисављевићу да се излију у Венецији; па Вуку, да се излију у Бечу; па опомињао Вука да не може да дочека „српска слова љ, њ, ј.“ На полеђини насловне стране Пустинјака стоје занимљиви редови: „Печатано у печатњи слободе црногорске на Цетиње. Прегледано и допушћено напечатат од цензуре — Драга Драговића.“ Алузија на цензуру у Бечу, и, насупрот њој, слободан дах Драга Драговића да пише и штампа што му је драго. Пре Пустинјака, Раде Томов је писао или шаљиве песме интимнога карактера, или јуначке песме о бојевима, сасвим на начин народних песама и са позајмицама из народних песама у стилу и развоју догађаја, иако често, већ, са интересантним својим десетерцем. Те песме, што ближе 1828-ој, и мало доцније — дечку је петнаестак година — као песма О боју Руса са Турцима, истичу већ детаље личног жанра у смислу описа, хумора, и нарочито лично свога језичкога израза. Зато што песник руску силу сматра несразмерно надмоћном над турском, песма о боју Руса са Турцима није романтична, него шаљива. Султан, поражен,

..... потписује.
И фермана, и поврх фермана;

— — — — —
Све да воли што је неволио,
Да се соли, тко се не солио...

Пустинјак Цетињски садржи свега десет песама. По оновременом обичају, а и по свом положају, песник је унео две песме посвећене руском цару и наследнику престола; три оде посвећене руским великодостојницима, и једну реци Неви. Ту је и ода аустриском цару. Па сатирична песма, алегориски приказан напад Француза на Русију као бој кокота (галски петао) против орла (из рускога грба). И најзад две песме карактеристичне, безмало програматичке за потоњег песника. Крај куртоазији и фразеологији; у тим песмама проговара, невешто али искрено, прави пе-

сник, који додуше такође тек цпа чауру. Карактеристично за потоњег Негоша: обе те песме су поеме, врста наративне поеме, врста религиозне оде, израз песника који неће писати лирику. Једно је Заробљени Црногорац од виле, а друго Црногорац к Свемогућему Богу. Повест о Црногорцу и вили спевана је у десетерцу, своме десетерцу, већ. Тема: чобанин и вила, дакле народна тема, вукла је у десетерац, али тоналитет, каденца и фигуре одају друго: да су стихови заогрнути рухом народне песме зато да би се скрио еротични момент личне природе. Вила је ту због народне песме, а жена је ту због младога Рада. Опис изласка сунца нема ничега народнога, потпуно је уметнички. Нешто је сувише огрезао у слике тај опис, али је већ ту песник оригиналних сцена и визија, у којима увек има — то је већ Негош! — и мислен елемент, и баш тај даје снагу елементу маште. Сунце се диже на сребрним и златним крилима, и тако даље. Али главна слика, негошевска поента са мисленим елементом, то је визија и знање да ће сунце са свима оним крилима облетети земљу: сунце ће се „прелету земље пуштавати“. Одједном, чобанин опази ласицу, и спрема се да је убије. Па се сети народнога веровања да ласицу не треба дирати. (У Горском епигони, кукавице-Лазаревице не треба дирати.) Запне ипак пушку, „око с пуцем и ласицом слијем“, кад тамо, у пушци место праха ситно цвеће. Који сугестиван, класично идиличан увод у поему! каква фина, нежна замисао о несташлуку девојке да кокетује с момчетом стављајући му цвеће у пушку! То је чисто уметнички детаљ чисто личнога обележја. Разумевао се млади Раде Петровић у тананој еротизи! како да кажемо: већ, јер пише једва искључео песник, или још, јер неће моћи дуго остати песник еротски. Владичански ранг и строго мушки укуси класичне Црне Горе пригушиће крв једног силно крвнога песника, и лишиће нашу књижевност једне еротске лирике која се само слугути кроз

једину љубавну песму из заоставштине покојнога песника. Чобанин, одједаред, тачно како страст запоједа, нити види нити чује: приближује се жена, вила-жена, жена-вила.

У срце ме када нешто дирну;

И некакву сладост оћутујем.

Слеће пред мном жена са крилима —

Немам пера лепоту јој казат,

Ни језика наките, имена;

Шћело би се глас, перо славуја;

И мастило цвијетне росице —

Да јој облик право св'јету каже.

Вила Ловћенска, „посестрима“, на коју се чобанин тобоже наљути, и заклинје је да га се прође, та вила

Погледа ме, насмјекну се мало,

За руку ме узе својом нежном:

Не збор' тако, Драго Драговићу,

Милиј си ми од очих мојијех!

Ал' иначе, ак' учини ишта

Већ онако ка ти наређујем...

А наредба ће бити да вила посади чобанина лабуду на рамена, и полети с њим заједно у своје пећине — дворове на Ловћену. Чобанин је задивљен: двори, престо, на њему седи као неко божанство, наравно

У женском лицу и погледу.

Те посједим гледајућ љепоту.

Чудна је ствар: везивати чињенице симболички, пошто је човек нестао из живота. Млади Његош почиње са чаробним летом на Ловћен на раменима лабуда. Још увек млади Његош биће испет на Ловћен последњи пут, на раменима људи. Постоји народна песма о речима Владичиним: „Немојте ме није сахранити — без висока виса на Ловћену...“ После оног еротичнога

интермеца, Црногорац песник прелази, у истој песми, на свој посао. Даје, алегориски, у низу слика, судбину Срба од смрти Душанове до пропасти Немањина. Долази затим ускочко-црногорско гнездо, и победе Црногорца над Турцима. Па Топола и Карађорђе. После смрти Карађорђа — врхунац трагедије — визијама је крај, чобанин се враћа у торину... У чему је било заробљеништво чобанина, не види се; сем ако није у заробљену срцу. Сиромах песник у Раду Петровићу! Младићки сан о љубави, лирски пасаж личнога значаја — исте ће такве судбине бити у целој његовој поезији: промоли се, огњено забукти страшћу и лепотом, и нешто друго га затрпа. Лепа жена нежних руку и осмејка, лет с њом кроз висине, занос од лепоте лепе жене, од самог гледања те лепоте. „Гледати љепоту!“ Тај скроз оригинални човек и песник, да је живео сто година, као неки храст, увек би исте истацке, само све бујније гране терао. У једном од својих последњих писама, тешко болестан, пише доктору у Котор, мало и шаљиво, шта му све људи саветују као лек и спасење. Између осталог, вели преболни Владика, бране му да гледа жене. И онда, истим истацким речима као у својој младићкој и наивној песми, каже: да човек ни полумртав не може не „гледати љепоту“.

Она друга песма у Пустини аку истиче, такође од првога корака, други ерос потоњег великог човека и мислиоца песника: страст творачку која креће у освајање васионских знања и тајни, која хоће додир са поетом васионе, са оним кога је наш песник звао „Творцем“, ствараоцем, и то име волео нада сва друга имена која се придају Богу. Свемоћност Творца већ се у овој раној поеми те врсте односи — као што ће се у Лучи микрокозма односити — односи се на свемоћан ум, на свемоћну поезију. У том првом изразу духовних својих немира, млади Архимандрит вуче већ у додир, и сродство, велики и мали свет, макрокосам и микрокосам, човека и васиону. Бог у тој младићкој поеми нема никакав облик; нема никакав

религиски статус. Што би рекао онај сјајни мислилац XIV века, Мајстер Екарт: „Стварност Бога, а не религија“, Бог младога Његоша је ум света, он је врхунац стваралачких сила. И у песнику — каже песник о себи — Бог је ум. „Бог си ума, душе моје“ — каже одређено, и једаред за свагда, песник који није имао двадесет година кад је те стихове слагао. Уз оде царевима и Оберпрокурору, дошла је дакле и ода уму и души, мисли и песничкој моћи. Промала се из чауре Његош. Онај који ће за човека тражити вечну сарадњу у васиони, који ће човека увести у бунт против Бога на страни Сатане, сјајног „логичара“, што би рекао Данте, и затим га вратити на страну Творца, у име сродства, „своиства“, заједничке моћи Творца и човека, која је твораство поезије. (Св. Августин пише: „Бог је створио човека себе ради.“) Већ у тој поеми, већ тако рано у веку свом, млади песник слуги и налази синтезу свог творачкога дара: ум и машта за једно, и нераздељиво; „умна крила“, то су крила великих песника. Умна крила — то је нешто апсолутно, песничка фигура јединствена, израђена у Црној Гори, у нејакој збирци песама дечка-младића.

О, ти, бићем бесконачни,

Бог си ума, душе моје.

Ја се надам нешто твоје

Да у душу моју сјаје.

Неизвјестан, ал се гордим

Што са тобом својство имам.

Ја се земље цар називам,

Јер врх свега земног владам.

Ја умнима летим крилма

Око сунца и планетах —

Но ах, Творче, што сам смртан

Ја у сравност твоје силе...

Медитација, са проблемом полова у човеку: узлетати до сунца, скрушавати се понирући челом до земље.

Синтеза је интелектуално и поетски дивна: ако узлетати, само ка највишем; ако се скрушавати, само пред највишим...

У какав свет уђе ту одједаред песник који је до јуче певао јуначке песме на начин народних песама! И хоће ли некада успети да веже та два света: свет необичног црногорског херојства које је неуморно спирало неку увреду и љагу, и свет једног далеког, тајанственог мита у којем херој и поет имају идентитет у вечности поезије? Хоће успети, и успео је: у Горском вијенцу ће песник извршити тај задатак, Петровић ће подићи најзад народну и личну славу до митске величине... Но до Горскога вијенца је још далеко.

Пустињак Цетињски је мала поезија, клица. Чобанин и вила се најзад смире крај гусала; а ода Творцу свршава се као црквена химна. Ипак, та је мала свешчица стихова крај јуначким песмама за манастирску оцаклију и за главаре. Та је свешчица пробој у праву песничку област једног младог песника који већ има све три страсти своје: страст за жену, страст за борбено мушко дело, страст за лет у васионске тајне, у васионски смисао човека. Страст за херојско мушко дело, и страст за летове у васиону распламтеће се до цвета и плода, даће Горски вијенац и Лучу микрокозма. Страст за жену, као код свих монаха, поринуће из висинских снова у телесну глад. Једна једина љубавна песма: у дугим и густим стиховима, ваља као крв, не шапће, не гуче, не сипа ситно цвеће у пушку... То, то је чаура заборављена и давно иструлела. Велике драмске поеме; потресна елегија над малим, рано покојним дететом, синовцем; љубавна песма бестидна и потресна — то ће бити онај див-човек и див-песник који је кренуо далеко, а кога је убрзо прогутала трагична чаура, зидови гробнице. Кад моћан човек падне у гроб са тридесет осам година, ми сматрамо да је погинуо, да су га бој и рвање убили.

ТРАГОВИ ЛЉУБАВНОГА ЖИВОТА

Пре но што запева, пре но што у-
ћути, мора песник живети.

Гете

Љубав мушкарца, живот мушкарца,
посебне су ствари.

Лорд Бајрон

Народна реч каже да нико не може сакрити троје: сиротињу, кашаљ, љубав. Од првога свога писма па до тестаментa, Владика Раде није могао сакрити сиромаштво своје и народа. Било је када је у Приморју зајмио и дуговао бедних 20 форината. У Приморју су му продавали оковратни крст и ланац. Осман-паши је писао с грцањем: „Немам! Сиромах сам“. У писму Црногорцима: „Измолио сам, исплакао сам од Росинског цара помоћ“. — Тешко кашљање туберкулозног болесника забележио је Љуба Ненадовић. О томе је писао ђенерал Ђорђе Стратимировић, и италијански књижевник Карара. Једно лекарско сведочанство каже: „...има (код Владике) и анеуризма, проширење срчане жиле, од тешкога кашљања“. — Али љубавни живот Владичин сакривен је. Сакривен био и остао — каже се. Да ли? Ми мислимо да је скривено оно чега вероватно није било. Није било велике романтичне љубави, оне са тихим, дивно тананим почецима, и са неизбежним крајем или нормално људским, или трагичним, или до гроба меланхоличним. Није било оне једине жене која би била опиала у човеку и тело и дух. А оно чега је било, то није потпуно скривено, иако је све од искиданих и анонимних трагова.

Љубавни живот Владичин је био љубавни живот монаха; телесна глад, страст која остаје у низинама телеснога живота. Св. Августин је оставио исповест: *Amabam pulchra inferiora et ibam in profundum*. Сажето казана телесна глад монаха: љубав која не бира, љубав за ниско, за брутално, за дно љубавног живота. Одуче се ти људи, монаси, од идеја, од илузија брачних срећа. Зар нема у Хомеру стих, ми мислимо вечан стих: „Камо среће да сам остао нежењен и без деце“. Римски император Аугуст понављао је радо тај стих: био је несрећан са ћерком и унуцима. Ми смо уверени да ни Владика Раде, ни песник Његош никада није уздахнуо за браком. Жена је за њега била љубавна ноћ, с тим да жена та не сме бити Калипсо, (Хомер, Одисеја) која, лежећи у постељи с Улисом, који ће је сутра оставити, престане бити женка, и препоручује му, учи га, да увек док броди гледа да му Велики Медвед буде с леве стране. Бивала је жена песнику Његошу још и сан-вила-сећање, лирика сећања и визије. Али, у суштини, телесна жеља. Можда ће се, кончић по кончић, некада и саставити конач за пролаз кроз лабиринт љубавнога живота најлепшега Црногорца. Али лабиринт тај неће одвести у тајну коју би радознали желели: у ону једну, велику идеалну љубав која би спадала у суштински живот Владичин. Није је било, није се могла развити. Зар Владика, зар Црногорац да понови историју Франческе и Паола, или Антонија и Клеопатре? У животу Владике Рада жена није могла бити потпун човек, прави елемент среће, сукоба, трагедије или доживотне меланхолије. Могла је жена у Црној Гори бити, јунак — али само према Турчину, не према Црногорцу. Прибоју, углавном, само носити џебану и храну. Има кратка црногорска прича: Милош Грудичин отскаче од мегдана да отера жену која је дошла да му помогне. (У народној песми, Страхинић бан зове жену да му помогне.) У Владичиној песми Чардак Алексића имамо Ружу Лековића, жену храбру и одлучну,

која ће, ако не савладати, онда, по женски, осрамотити мушкарце — наравно, Турке.

У поћеру пошла за Турцима,
Те с двојице скинула оружје.

Убиство, самоубиство, не врши се у Црној Гори жене ради, сем ако би жена била нарочити симбол или залога породичне части. Међутим, жена, у поезији Владичиној, врши самоубиство, али од јада због погинулога брата; убија се због љубави која је велика чистим поносом и духовном тугом. То је начин да жена нешто високо духовно и морално подели са мушкарцем. Нешто слично имамо код старих Грка. Кад је Грчка већ имала трагедију, имала у уметности, у поезији, и Електру и Ифигенију, и Алкестис и Антигону, све племенита бића, али саме жртве за мушкарце, брата, оца, мужа — у то је време у Грчкој мушкарац, углавном, све духовно делио и уживао с мушкарцима. Но, што још није било друштвена појава, или обичај, било је, и у Грчкој и у Црној Гори, било је већ песма и идеја песничка. („Песници су непризнати законодавци у животу“ — реч је енглескога песника Шелија.) Зар није и код философа Платона жена, Диотима, учесник у философском расправљању, речит, мудар, племенит учесник? Владика Раде, као песник, није заборавио жену. Најлепша лирска места, неколико ванредних метафора, инспирисала је жена — али, лепа млада жена, телесна жена. У јуначким песмама, врло ретко, и жена је податак из црногорскога јунаштва, али само податак... Како онда замислити да Владика човек гине и мре од љубави за женом! Изгарао је Владика због изгубљених острва у Скадарскоме блату, и због срушене карауле. Рускога императора је „обожавео“. Слао своју „пламтећу“ љубав кнезу Александру Карађорђевићу. Вука Караџића је „душом љубио“, зато што су Вуку „српством дисале груди“. Писао је песме царевима, министрима, Гагићу. Умиљавао се зверском Осман-паци, не би ли му срце човека напипао.

Шта је остајало за жене? Мало, и срца и времена, иако и на Прчању, и у Перасту, и у Доброти, и у Котору говоре: „Имао је Владика овђе љубави“. Отимају се и сад о Владику. Морали су некада сваки врео поглед његових очију памтити и писати као љубав. Али детаља нема, имена нема. — Што кријете? Ако се заиста страдало од љубавнога јада, морало се то знати, не да се то сакрити! — говоримо ми. Бокељи се смеше: „Калуђер је био, па Господар, па Црногорац, зато се не знаде... А и што ћемо без невоље казиват имена нашијех цура и госпоја“. На Цетињу, ако запитате, пресецају строже: „Како бива и јест код свијех нас мушких, ето...“ енергично бране од женских компликација великога Петровића. Ако је неки писмен сердар или перјаник што знао и видео, ваистину му није падало на ум да то записује као податак за историју. Жена може у песму, људи су за историју.

„Докуменатах слабо се код нас налази“ — писао је Владика Раде кад је трагао за животом Шћепана Малого. Документи о Владичину љубавном животу више су утирани, и више су се утирали, но икоји документи црногорскога живота. Утирали су се сами, јер су чињенице биле посејане на све стране. За најмању љубавну идилу требало је отпутовати. Утирали су их људи, јер је Владика био владика, јер се добар глас Петровића морао чувати. Сувише, на Цетињу је важио од Владике потписан **З а к о н и к** који је прописивао смртну казну ако се мимо брака „учини дијете“. Писао је Владика, у таквом једном случају, у Котор, „ради ђевојке Дафине, којој је неки Стијепо Франићевић“, каже у тексту Владика, „насилним начином узео вјенац, или да рекнем, коју је растљенио...“ Куд нађе, куд га је тражио, израз растљенити! Владичине љубави нису биле ни љубавни живот, ни љубавне везе, него курјачка глад и засићење. Кад није могао друго, он је, како каже народна: уз Анђу очи прислањао. Кад је могао, незасито је „гледао љепоту“. Кад је

смео, халапљиво узимао и крао љубав. У јединој љубавној песми његовој која нам је остала, он љубав зове „ноћ“. У поезији својој уопште, ако је што казао, смео и хтео казати, то су биле жене лепотице телом, виле, жене-визије мушкарца, не личности, не духовна бића. Махом су безимене, или носе само име без презимена. Имамо у Похари Жабљака (песма у збирци Огледало српско) диздар-агинуцу, која мужу казује сан да ће „Власи Жабљак похарати“. Имамо у Боју на Мартиниће (песма у истој збирци) младу попадију, која такође прича поетским и дивним језиком сан о „соколу попу Радовићу“. Имамо у Чардаку Алексића поменуто јунакињу Ружу. Имамо у Горском вијенцу Муштај-кадијино љубавно фантазирање о Фатими: „очи су јој двије звијезде“, „усне су јој ружом уždене“, „бјеле руке крила лабуда“,

Благо одру на ком почине!

Имамо, опет у Вијенцу, визију, управо причање кроз сан Вука Мандушића о младој Црногорци; па занос Вука Мандушића за туђом снахом. И, како каже, да није деветоструки кум Милоњићу,

Бих младу му снаху уграбио,
Па с њом бјежо главом по свијету.

И, како даље каже, расплакао се јунак Мандушић Вук „ка мало дијете“ над дивном женом која оплакује покојника. Исти Вук Мандушић, неки стручњак за снахе, друкчије збори кад је реч о његовој снаси, која се помамила, враг ушао у њу, али он ју је на црногорски начин излечио:

Те ја узми троструку канцију,
Ужени јој у месо кошуљу;
Враг утече некуд без обзира,
А оздрави снаха Анђелија.

Имамо, најзад, чувену у Горском вијенцу сестру погинулога Батрића, која има презиме, додуше по брату, која има срце и душу да каже нешто крупно, има уста за која не чујемо да ли су румена и једра, него су ту да говори на њих личност, права велика трагична фигура класичнога стила, која ће, доследно реченом, сама себи смрт задати... То је галерија жена у поезији Владике Рада, то су, донекле, Владичине љубавне „исповести“. А однекле велика поезија: распон од лирике до трагичнога у свему што је човек, па и кад је тај човек жена. Преовлађује, наравно, жена стихија, узбудљива, разблудна телом, поджегач полне страсти у човеку. Понекад из Владичине мирне еротике, кад „гледа љепоту“, искочи ретка слика и реч. Мандушић каже о оној туђој снаси:

Кад је виђу ће се смије млада,
Свијет ми се око главе врти.

Кулминација Мандушићева доживљаја ипак залази у ноћ:

Но ме ђаво једну вечер нагна,
У колибу ноћих Милоњића.

Снаха се диже, јер мисли да сви спавају, чешља косу „низ прса“, и, срећом по Мандушића и поезију, почиње нарицати. Свршиће се тиме да Мандушић завиди мртвоме деверу Андрији, што га такве очи и таква уста оплакују. Са високом поетском умешношћу песник ту даје ванредан преплет емоција у човеку: лепа жена, у једном ритуалном, скоро светом акту, смириће, расплакаће мушкарца и јунака:

Тужи млада, за срце уједа,
Очи горе живје од пламена,
Чело јој је љепше од мјесеца,
а ја плачем ка мало дијете,
благо Андриј да је погинуо,
дивне ли га очи оплакаше
дивна ли га уста ожалише.

Понављамо: знао је овај фини песник шта је фина еротика. Али лирску песму као такву није неговао. И, ми, не жалимо што није.

Према жени Владика је стојао, ⁸силом околности и остао да стоји, као сваки Црногорац онога времена. По свему равни, равни су Црногорци — и прост Црногорац и Владика — равни су и у недољивој и природно аутоматској радости од живота. Као широм света примитивни брђани, по пустим кланцима и дивљим сурвинама, и Црногорци онога доба немају широк ток развоја, немају разноликих дужности, немају разноликих забава, због чега им жена залази у живот и рано и много, али безмало искључиво с телом, ноћу, на одру. Предање каже за Црногорце да су „змајево кољено“. Обитавају са женама, неку траже и памте, али не пишу љубавне песме ни љубавна писма. Црногорац има идеалан па и трагичан занос за родни крај, за слободу, за стару славу, за племе и сина — али, чули смо малочас, занос према жени долази од пијане крви. Владика Раде има идеалан и трагичан занос за Косово, за Обилића као идеју јунаштва и поштења, за Црну Гору, за српство; и, на супротном крају ствари, као Гетеов Ганимед, носи у себи „вечну топлоту“ од светског Створитеља му дату, и зато има идеалан занос за бесмртност душе, за тајне космоса. На једном крају: Господар Црне Горе и свештеник-монах; на другом: поет и мислилац философскога правца — између тога двога тешко је било сместити жену макар као део романтике једног сложеног и тешког мушкога живота. Ни идеална жена, ни фатална жена. Сем да је већ пред смрт, у Напуљу — где је још последњи пут био и жив и слободан — да се ту сав покорио некој великој илузији. Аустриски ђенерал, Србин Ђорђе Стратимировић, пријатељ Владичин, писао је пошто је видео Владику у Бечу, при последњем враћању његову у Црну Гору, 1851-ве: „Сасвим је ослабео, и од тешке болести, и од једне велике љубави“. Не би уосталом било чудо: тридесет осам

година свега. Па затим, на смрт осуђени туберкулозни докле год не падну у постељу, потпуно скрхани, отимају живот, испуњавају га правим и уображеним садржинама. Почињу се лепше одевати, праве познанства, иду на вечере без апетита и у грозници, говоре о плановима и понекад верују у њих. Године 1850-те, путник иностранац забележио је да је Владика ходао у необичном црном свиленом костиму — постоји и цртеж о томе — и да је „личио на венецијанскога племића.“ А она „велика љубав“, да ли у Напуљу, не знамо; да ли ју је Стратимировић поменуо после неке Владичине исповести, не знамо. Највероватније је да и то иде у маштање тешко туберкулознога. Или је Стратимировић нешто начуо, нешто слутио, нешто измислио, да би у својим Успоменама улепшао причу о животу једног великог мученика. Истина је да је Владика у Напуљу много ишао у друштва; још се, по казивању Љубе Ненадовића, „држао“, био предмет правог мажења од стране људи и жена. У Помпејима је њега ради откопаван један део засутога града. Истина је да Италија има дивних жена телом, и стилем покрета. Али по сведочанствима Љубе Ненадовића, који је с њим био у Напуљу, и пратио га на повратку кроз Рим, и до Фиренце — Владика није изгледао заљубљен; мучио га је кашаљ, и тешка брига: Омер-паша који се, с регуларном војском, после Босне и Херцеговине, спремао на Црну Гору. За Напуљ је везана чувена Владичина клетва Омер-паши, и крик: „Не да ми на миру ни умријети!“ С друге стране опет, бива да велики људи, пуни брига и тешких одговорности, тек при умирању заволе жену; или се сете, заправо стигну да се сете неке жене која није бадава прошла кроз њихов живот. Можда је у Напуљу дошло до тога да нека културна и фина Италијанка повуче некуда навише Балканца и полуварварина, повуче га навише упркос томе што је он обично био онај који друге диже навише. Можда је једаред заиста са женом женим пошао у оне вилинске висине о којима је

маштао у првој својој еротичној песми, и без које, без виле, неће бити ни она једина, она крајње сексуална његова љубавна песма.

Као што је већ поменуто, нађена је та песма, и шездесет две године после Владичине смрти, у Босанској вили, 1913-е, објављена. Наслов песме је Ноћ скупља вијека. Како се задржала и заостала? Је ли истина да је краљ Никола спалио неке хартије Владичине — песме, хронику, преписку — спалио ради доброг гласа свога великога претка, па је из те заоставштине умакла једна песма? Да ли је песму Владика оставио тако да се некада после нађе? Да ли није имао душе да је уништи докде год је могао да је чита? Да ли је то песма из предсмртних, напуљских дана? На све то иде један одговор: можда.

— — — — —
Слух и душа, у надежди пливајући, танко пазе.

Распрсне ли пупуљ цв'јетни, или кане роса с струка,
Све то слуху оштром грми...

Загрпте ли тице крила у бусењу густе траве

Стрецања ме рајска тресу, а витлења муче главе.

Тренут ми је сваки сахат — моје вр'јеме сад не иде —
Силе су ми на опазу, очи бјеже свуд да виде.

Док ево ти дивне виле...

Сцена, замисао, потпуно иста као у првим еротичним стиховима двадесетогодишњега или још млађега пустињака цетињског, само што сада сцена неће прећи у алегорије о Душану и Карађорђу.

— — — — —
Завид'те ми, сви бесмртни, на тренутак овај свети!

Устав, луно, б'јела кола, продужи ми часе миле,

Кад су сунце над Иноном уставити могле виле.

Прелесницу како видим, загрлим је ка Бог вели,

Уведем је под шатором к испуњењу светој жељи.

Под зракама красне луне, при свјејници запаљеној

Пламена се споји душа ка душици раскаљеној.

И целиви божанствени душу с душом драгом слију —

Ах, цјеливи, Боже мана, све прелести рајске лију.

— — — — —

Што је небо земљи дало, на усне јој стах сисати.
Совршенство творенија — тајнствене силе Боже —
Ништа љепше нити сада, нити од ње створит може.
Малена јој уста слатка, а анђелски обрашчићи;
— — — — —

Сњежана јој прса кругла, а streцају светим пламом,
Дв'је слонове јабучице на њих дубе слатким мамом.
Црна коса на валове низ рајске се игра груди —
О дивото чудо! смртни ере сада не полуди!

Песма монаха. Али монах је велики песник; уједно човек никао из племенскога живота, где нагони још могу да задовоље човека лудим уживањем и срећом. Стихови одају нешто прачовечанско и прамушко; из доба мита, и доба поезије о полном спајању. Читалац се сети древнога мита о Гилгамешу:

Гилгамеш рече му, ловцу:
„Иди, ловче, и љубавницу поведи,
и кад стока пође на појило,
нека се гола свуче, да би он (Енгиду) уживао,
кад је види, доћи ће јој близу:
и онда га више неће познати стока
која је на његову пољу расла.

Читалац се такође сети праоца Јакова: као млад племенски старешина, увео је под шатор Леју у „светој жељи“, и, како каже Томас Ман, велики писац огромнога романа о човечанству, каже о Јакову и Леји у њихову „ноћ скупљу вијека“: „И догоди се девет пута“... Стихови се Владичини у оној песми ређају мало испретурано: песник је опијен, пијан, курјачки гладан. Ни та жена, наравно, нема личнога лика, има само делове тела.

Играм јој се с јабукама — два свијета срећна важе —
К восхиштењу бесмртноме лишеника среће драже.
Зној лагани с њеном косом с занешене тарем главе;
Друге среће, мало важне, за њу би да и све славе!
Не мичу се уста с устах — цјелив један ноћи цјеле!
Свезала се два погледа магическом слатком силом,
Као сунце с својим ликом када лети над пучином...
Луна бјежи с хоризонта, и уступа Фебу владу —
Тад из вида је изгубих дивотницу моју младу.

Зар треба још тражити неку Владичину љубавну исповест, нека љубавна писма? Ту је велика исповест, и писмо какво је ретко који љубавник написао. И ту је уједно и љубавна поезија, која „важи“ читаву свеску љубавне лирике. Монашка песма, бестидна и разблудна, али песма великога песника: сан на почетку уводи, сан на свршетку раствара све. Зар није и трагедија ту: „лишеник среће“ срце и гута блаженство тела као она халапљива тичурина што се зове несит; и, „лишеник среће“ на почетку и на крају има само сан и илузију. Читалац, док песму чита, боји се да полудело тело не нагони на језик још више но што је већ; место тога се промоли велики поета да каже гениалну и пречисту слику: „погледи се везују као сунце са својим ликом на морској пучини“. Читалац Владичине песме чини још нешто: прочита велику љубавну песму Лазе Костића *Santa Maria della Salute*. Две врло различите и врло сличне песме. Имали смо, имамо два велика „пламена“ поета.

Анализа Владичине песме још није довршена док се не укаже да у тој разблудној песми трипута долази појам светости. „Света“ је жеља сједињења човека и жене у љубави; „свет“ је тај тренутак; „свети“ плам бије из груди заљубљених, љубавно занесених. Да, Владика Раде никада није могао без тежње у висину, без идеала стабилитета, везивања свега човечног за свето, за вечно, за божанско. Л у ч а м и к р о к о з м а пламти високо у вис. Земља и земаљски живот је „сно-видјеније“. Али дух човечји је преегзистовао и постегзистоваће; он је зато у свему што се на земљи збива: гаранција да у свему човечанском има неки смисао који је вечности потребан. После свега земаљскога и телеснога, дух се враћа у стабилитет. Као француски мислилац Меч де Биран, Владика Раде је имао потребу увек да „се ухвати за нешто што остаје“. У својој разблудној љубавној песми ухватио се најзад за сан: снови остају, јер су они духовни, свети.

Класична Црна Гора била је класична земља мушкараца. Династија нема директних наследника, јер уз владара нема владарице. Комедија у Црној Гори била је мушка — играо ју је мушки, до крваве главе, Шћепан Мали; трагедија у Црној Гори била је скоро без изузетка, свакад мушка. Мушка је била и трагедија Владике Рада. У Напуљу, мртав болестан, после вести да Омер-паша иде на Црну Гору, он се свечано облаци, меће све ордене, паше мач, опрашта се од великаша и лепих жена, можда и од „велике љубави“, и креће на Цетиње да умре сам, без жене и њене љубави, челом окренут Омер-паши. У тестаменту Владичину, у речма упућеним Богу, нема јадања због штурог живота без љубави, без жене и порода. Има мушка радост што га је Бог умом и телом уздигао „над милионе“. Богу захвалност, народу заповест, смрти готовост. „Остало је ћутање“, (Хамлет) па су и жене у његову животу ћутање.

ЦЕТИЊЕ

Велике ствари се раде где се људи
и планине сретну.

В. Блејк

Црна Гора, она у врх вршка, са Катунском нахијом, са Цетињем, са Ловћеном, нити је тип карста нити тип алпискога предела. Алпи су по правилу испресецани дугим и широким долинама, и Алпи су чак до снежнога и леденога појаса пуни зеленила, пуни ливадскога зеленила, пуни ливадскога зеленила у долинама, и смрчева тамног зеленила у висинама. Карст, вертикалне тенденције стално, од суха, јалова и љута камена сав, по нужди је искидан, пун зубина, и зато неприступачна суха голет свирепог изгледа. Црна Гора је пак једно величанствено, узбуркано каменито море које се и јесте и није скаменило. Ако са Ловћена посматрамо, у недоумици смо: гиба се, стоји; и страхотно је, и мами. Човек пожели: да му је узак и оштроврх чун, и да клизи по тамно светлуцавим, заобљеним гребенима огромних таласа. Човек жели да чулно сазна да ли се можда ипак љуљају те валовите површине; а ако не, онда да умом сазна како то да тако мртво спава тај чудесни камен без мајдана, без капије у се и кроза се. Али ако се у то камено море не може ронити, оно само, баш као море, подрива и прокопава и буши на све стране, увлачи се човеку не само под кућу и на праг, него, рекло би се, човеку међ кости. Стројан Црногорац, стројна Црногорка, имају камена међ костима. По лепој речи народне песме о грађењу: природа је Црногорце каменом „подлистила“.

Цетиње, мајушно, стоји у каменитој арени. Опасано је одасвуда не много високим, тамно сивим или печено дрним каменом. Јасно видљивих капија у ту арену, нема. Тек тамо далеко стење се размиче, и пушта у себе каменит колски пут. Цетиње још није град, можда никада неће ни бити. То је насеље. Није ни насеље, него историски споменик од гранита и од историске тишине. Промичу историске слике. Ако на Ловћену стојите, чини вам се да назирете по границама нахиским Ускоке, а по катунима црногорске страже и заседе. Цетиње је свеједнако, тако се чини, симбол борби. Историја, тишина, али борбама можда и нема краја. Владике, кнежеви, краљеви у Црној Гори и у Србији смирише најзад Косовску идеју, али сада, под новим облицима, стоје народи пред безброј борби националних и општечовечанских, друштвених и међудруштвених.

Године 1847-ме, кад је Владика Раде имао свој конак, такозвану Биљарду, то је у онај мах са манастирем било све Цетиње. Затим тек почеле су се низати мале куће, у једном реду, и међу њима крчмица-две за ноћиште Црногорцима који би по послу наишли на Цетиње. Године 1864-те, дакле тринаест година после Владичине смрти, назидана је такозвана Локанда, једна јача и пространија крчма, подаље од манастира. А још десет година касније, 1874-те, како пише архимандрит Дучић, Цетиње беше дотерало до 150 кућа, каквих таквих, и до 500 становника. Са задовољством бележи Дучић да је исте те године, дакле двадесет три године по Владичиној смрти, Црна Гора имала 2% писмених становника.

А у давнијој прошлости, како је било? шта је дочекало рођење и егзистенцију Рада Петровића? Турци, иако никада нису засели у Катунима, пролазили су и палили што би се од „Цетиња“ нашло, оно што је Цетињско племе, раштркано, саградило и населило. Почетком 17-ог века то је племе имало, врло расуто, око 70 домова. Почетком 18-ог века два су везира палила и

рушила Цетињско племе. Последњи пут је рушено оно што је опет било подигнуто и скрпљено, године 1785-те. Племe се умртвило. Од 1785-те до 1847-ме, славне године штампања Горскога вијенца у Бечу, дакле током добрих педесет година, није било никаквог грађења, „није било на Цетињу ни једне добре куће сем манастира“ — пише Дучић. Затим је урбана статистика Цетиња гласила: манастир, Биљарда и нешто кућерака, расутих, сламом покривених, од сухомеђе грађених, без димњака, са једним ниским и слепим вратима право у поље. Па је Владика дао сазидати близу Биљарде кућу за Сенат. Али све без осветљења, без плочаника, без икакве удобности за негу тела човечјег или животињског, за чишћење оних, по речима једног Шолоховљева козака, оних „тридесет аршина прева без којих нико није, атаман или посилни“. У Музеју на Цетињу постоји фотографија дуге, главне улице, сада Његошеве улице, из времена око тридесет година по Владичиној смрти: у дну Локанда, и један ред ниских кућерака, још увек сламом покривених. И још увек она страшна историска тишина, видљива и на фотографији. Што би рекла руска узречица: чуш и глуш. И свугде беспуће. И ту је — над чим ли? — и то пре тридесет година, владао један врло необичан владар, по сопственој, врло тачној речи: кнез међу варварима, и варварин међу кнезовима. Тај кнез започе са првом крчевином кроз беспуће: нека врста пута од Цетиња на Ријеку. Туда, једва једаред, престадоше скакати пешаци с камена на камен, проходаше сигурним ходом коњи, колико их се нашло. А у кући, ако се успут негде свратило, како је изгледало? Огњиште; осветљење одаје или од жара на огњишту, или од луча, понекад од лојанице свеће. На зиду висило би обично још једно „осветљење“, зубље. То су нарезани и зарезани и мало нагорели хрстови штапићи, увезани у снопове и заденути над огњиштем. Зубље се палиле кад је требало ноћу некуда поћи. А луч, такозвана зубљица, био је од „масног дрвета“, од бора. Луч су људи палили док ве-

черају; најмлађа га жена држи, пажљиво примиче и удаљује, бадри пламен, скида гареж. Пут до Ријеке тешко је напредовао, тешко га је било радити, у тврду камену резати, „резати га пажљиво ка да је камиш.“ Владика је у шали говорио, прича се: — Вала би нам сада требали крилати црногорски коњи, они о којима пјева црногорска пјесма о Момчилу војводи Пирлиторском. — (Од Дурмитора до Пирлitora има неких четрдесетак језера, и из једнога од тих језера, верује се, излећу крилати коњи.) Али је и без доброг пута и без крилатих коња Владика убрзо подигао, близу Ријеке, и барутану, при извору Црнојевића Ријеке, која избија испод планине Цеклињштака, под Ободом, из Ободске пећине. Коњи су преносили до Ријеке барут, а оданде натраг, Владика је гледао да му кога било госта донесу и доведу у самоћу, у глуш манастира. Вук Караџић, који је 1835-те био на Цетињу — П о с л о в и ц е су му тамо штампане — забележио је да је у манастиру нашао само једног калуђера, и то странца, кога је Владика тек замонашио био. Замонашио га, вероватно, да би некога привезао за пустињу. Први засеоци око Цетиња — ни засеоци засеоци, ни Цетиње Цетиње — Доњокрајци, Хумци, Бајице, долазили би у манастир о празнику, и истога дана одлазили кућама својим. Сви ти доласци били су већином у вези са функцијама цркве, и Владика првих година своје владе углавном није скидао расу. (Да није сећање старог Јова Савова ипак тачно?) Вук пише: да се „одевао као калуђери у чији ред и он спада, само су му хаљине од боље свите“. Из тих тамних калуђерских времена је оно Владичино писамце попу Васу Поповићу на Ријеци: „... сјутра увече дођи овамо да се учиниш савијем житељ пустиње Цетињске.“

Цетиње лежи на камену. Сваки час се кроз тлестури камена плоча или грбина. Између тога су земљаста пољца и површине, и ту расте трава, ту су два три дрвета. Где иоле има земље у дубину, згусну се једе, липе, кестенови. Цетиње има много киша,

вода се слива у земљасте удољице, ваздух бива влажан, и дрвећу је добро. Огромни брест је доскора стајао наспред Цетиња, бранио од сунца највеће цетињско раскршће. Ипак је парк цетињски и мала ствар и сиромашна ствар. За шумарке, за цветне леје нема доста земље. „Цветно лоно“ природе, које је Владика песник тако величао, гледао је он у Приморју, у Италији, можда малчице око Ријеке, или га сневао, али сигурно га није гледао на Цетињу свога доба. Данашњи Цетињани много пролазе дугом, правом улицом с краја на крај Цетиња. Превучена је та улица данас асфалтом, да буде мекше, и да се звук под корацима и точковима, лети и зими једнако сух и тврд, ублажи. Средиште градића није у средишту, него ближе оном крају улице где је Хотел (некада Локанда), и где се из главне улице одваја, само на једну страну, кратка улица која се завршава са манастиром и Биљардом, дакле са старим Цетињем од две три куће. Око хотела има неколико лепших, умерено већих зграда: ту су у доба краља Николе становали претставници Русије, Аустрије, Италије, Енглеске; ту су биле канцеларије консулата. На том крајичку Цетиња држао се живот високог стила, чула се конверсација на страним језицима, посматрани су радознано одласци и доласци дипломата са путовања по Приморју. То је била настрана, често смешна позорница у суморном горштачком гнезду; али ту се писао, даље и даље, летопис црногорске историје: Петровићи су доследно вршили своју мисију, сви Петровићи, и они из сурога манастира што су читали и писали крај свеће, и они из краљевског двора, ту иза ћошка, према италијанском тенису и енглеском крикет-граунду — градили су Петровићи од народа нацију, од земље државу. У време краља Николе врзало се ту око ћошка доста политике. Краљ Црне Горе успевао је прилично да дипломатском умешношћу, добрим знањем францускога језика, наравно и лепотом тела и држања, примора ону Европу иза ћошка да мисли на њега и на његову земљу. Традиција импоновања, ме-

ђутим, имала је, већ одавно, добар корен тамо у сурој манастиру: Петар Први и Петар Други нису били краљеви, ни учили француски у Паризу, али су били и остали здравина Црне Горе, лепота Црне Горе.

Биљарда, то име и та давно већ деградована и раскварена зграда, враћају нас опет у доба Владике Рада, у доба Цетињске пустиње. Цетињско поље је и данас пусто, неплодно, и лепше ноћу него дању. У дну Поља, тамо где је арена затворена, види се купасто брдо, Ђиновско брдо, које се издалека чини зелено, премда дрвећа на њему једва има. Испревешано је ђерданима траве; иначе, из голог камена промољена дрвца кржљава су, паучинасто танка као у ваздуху исцртана, гладна, отмена. У подножју брда неколико размакнутих колебица, око колебица никаква земљорадна култура, па ни живот ни покрет. Дречи однекуд јаким гласом дете. У једној озиданој рупи њивица детелине, двома овцама до колена. Одатле је ваљда добила, или купила руковат детелине једна жена која прелази пут. Пут, то јест путања ту савија, и једно триста метара даље улази се у — кажу — сеоце, сеоце од седам кућа. Тишина као на гробљу. Ту се путања довршава, и настаје опет Цетињско поље онакво какво је било и у доба Владике Рада: камени неред, тврд и јалов божји благослов, људски неред. Путник некако осети као да се и он почиње каменити и гасити, ма шта и мисао немају више посла, а гола егзистенција учини се тешка и неразумљива. Пред једним дивним крајем у Италији, који је необично волео, Стендал је усхићено записао: „Данас сам навршио педесет година“. Пред овим крајем у Цетињском пољу, док пада вечерњи хлад и све је немо и бесциљно, човек би радо записао: Данас сам умро... А пустињак Цетињски! Он је ту живео и радио, сазидао дело и личност. И владар и песник нађоше аналогije између васионе и малог света у Црној Гори... Путник, мало охрабрен, окреће главу од седам кућа и две козе, и жури натраг ка Цетињу.

Цетиње, пред њим, скромно осветљено, полегло у камен и жмири — просто једна караула под Ловћеном. Заиста, само један поносит положај, једна стражара, један манастир, једна заседа, један обзидани део српске старине који још увек нешто само своје зна и може. Турака више нема, ни крикетграунда више нема. Кад овако, као сада, пада ноћ, промоли се Катунска нахија, бедем стари, свеколикога српства и данас, „чији су кључеви у мојим рукама“, како поносито рече Владика Раде Европи. Старина се држи! Стара фотографија, која је захватила део Цетињског поља и Орлов крш, иста би таква била да је данас снимљена. А једна данашња фотографија, која би ухватила део Цетињског поља и комад манастирских зидина, иста би таква била да је могла бити снимљена у доба владике Василија. Нешто од првобитног старог збег а остаје непромењено. Владика Раде је решио био да ће то изменити: даде саградити конак и пресели се из манастира у тај конак, у Биљарду. Старина и ту прејача! манастир је и данас сур и старински оригиналан, Биљарда већ давно није више ни на шта налик.

Године 1839-те, или 1847-ме, (тај чудан временски размак је, изгледа, још увек отворено питање). Владика Раде реши да оживи пустињу, и да растерети манастир под чијим кровом се налазили и олтар, и апсана, и коњушнице, и ваздашња ћелија митрополитова. (И Владика Раде је међутим добио чин митрополита, али се титулом никада није служио.) Решио је Владика да подигне врсту двора, световну кућу према оној црквеној. Чудна је била та година 1847-ма у Владичину животу. Мало-мало па змијуне кроз Владику језа, или се јаве умор и кашаљ. Секретар те године записује: да Владика има „наклоност ка сухој болести“. Те године је штампам Форски вијенац. Те године Владика путује на важан политички пут у Европу, пред освитак револуционарне 1848-ме. Те године је он и у Млетцима, купи у архиву грађу за Шћепана Малог а. Бразда Владичина песничкога рада пла-

стила се богато, а у дну бразде је спавао гроб... На-
зидани нов конак доби име Биљарда по врло баналном
поводу, за пусто Џетиње, уосталом, особитом поводом:
унесен је у зграду мали биљар, једна од Владичиних
познијих разонода кад је болест већ гонила у сужен
и умирен живот. Укосо преко пута од манастира никла
је за оно време пространа грађевина, паралелограм-
скога плана, са приземљем и једним бојем, са кулама
на четири угла грађевине, и са зидом свуд око зграде.
У приземљу се налазила Владичина кујна и трпезарија
са оцаклијом. Па народна кујна и трпезарија. У при-
земљу су биле и собе за перјанике и за послугу, остава
и магацин. На горњем боју се налазила оружница, (од
Турака отето оружје углавном али и приватна збирка,) до ње Владичин кабинет за рад и Владичина соба за
спавање. Вук Врчевић је у соби за спавање запазио
само једну слику, Карађорђе, израђен у минијатури.
На горњем боју, даље, била је соба са биљарем, (и
у њој и сто за картање, тврди се,) соба са архивским
хартијама, соба за секретара, неколико соба за сена-
торе и за госте. Гарнитура житеља у Биљарди, оних
сталних, изгледала је у један мах овако: Владика, шест
сенатора; перјаници на стражи; Ђуко Средановић,
Владичин мајор domus; игуман Мојсије, упливан са-
радник за унутрашњу политику; поп Томо Пејовић;
и неколико манастирских ђака. Врста „двора“, према
романтичком узорку: жена, наравно, има, само се не
виде и не чују. И, једно лице, збуњено тиме што је
изблиза погледало у апарат, или у котао централне
власти, то лице постаје спекулант, па издајник, и из-
губиће главу. Баш свештено лице, поп Тома. Бивало
је то и у историјама и дворским животима знатних
држава и владара: у Енглеској Средњега века, Томас
Бекет, био је канцелар, краљев даровит и цењен са-
радник; па је постао арцибискуп Кентербериски, па се
као такав није више слагао са краљевим поступцима,
и, дакако, изгубио је главу. У Црној Гори, лепо по
реду историје, бивао је Средњи век у почетку XIX

века. Но како је са Владиком Радом било и сасвим невероватних скокова унапред, Владика сам био је диван ренесансни човек Црне Горе и српства... Како су изгледале Владичине две собе, како су биле сложене књиге, је ли било нечега нарочитога у намештају — нико то није забележио ни овлаш ни са свима подацима. Зна се само да су Владичине собе стојале уз кулу која је гледала низ Цетињско поље. У нови свој конак Владика је увео дворску стражу од тридесет перјаника. Перјаници су вршили отприлике дужности жандармерије, али су били младићи из добрих породица, и била је част бити Владичин перјаник. Они су дуговали Господару велику послушност, и вршили дужности скопчане и са опасностима, но, с друге стране, по црногорски, по републикански, имали су право на велику непосредност у речи и додиру према Господару. Прича се за једног перјаника из Ријечке нахије, где у благој клими има грожђа и воћа као у Италији, прича се како је с ултиматумом стао пред Владиком: „Ако не останем перјаник, не дам ти ни грожђе ни смокве.“

У Биљарди је, види се, врло као у кошници, па се мало помало осетила и ту тескоба и кочење у пословима. Као некада у манастиру, и ту су се сада све функције и сви функционери налазили у једној згради. Назидана је стога још једна кућа за сенаторе и за Сенат, такозвана сенатурица. И тако је Цетиње, оно од једне зграде, напредовало, имало сада три зграде. Наредних година сазидали су по кућу, у реду с Биљардом, Владичин брат Перо и војвода Мирко Петровић, брат потоњег кнеза Данила и отац потоњег краља Николе. Око године 1860-те, када је, после убиства кнеза Данила, дошао за Господара Никола, тврди се да је Цетиње имало десет кућа. Тек после ратова од 1876-те, дакле двадесет пет година по смрти Владике Рада, почиње се Цетиње размицати у разним правцима и узимати вид градића са улицама. Карактеристично по Петровиће, који су сви били творци, и Никола је видео и изводио велике ствари са значајем по државу

и народ, са пројекцијама у свет. Док је мајушно Цетиње једва стицало неколико патрљака од улица, Никола је проширио земљу, истерао на море, дипломатисао уносно, оженио наследника престола принцезом из Немачке, разудао неколико кћери у Русију и у Италију, право на дворове Русије и Италије. Мајушно и сиромашно Цетиње прима и испраћа невероватне госте, али нимало није нервозно да се модернизује и прилагођава. Добро дошли и срећно пошли, а овде остају и даље Ловћен и Иванова корита, манастир и Ћипур, Ђиновом брдо и велики брест, Биљарда и приче о Владици Раду.

Па се зуб разједања забио у Биљарду. Зуб ју је полако крњио, обележја јој скидао, а Никола, човек-охолија, полако ју је брисао. Кад је зидан Велики суд, та је грађевина прогутала једну кулу Биљарде. Затим, кад је поп-Илија Пламенац сазидао министарство војно, срушена је кула која је имала везе са старим Сенатом. Пред јубилеј краља Николе, да би се отворио видик ка манастиру, оборена је кула према Ћипуру и део зграде где су биле две собе Владике Рада. Из сличних разлога је скресаван зид-бедем, и нестала и последња кула. Вулгарисана, збрисана Биљарда претворена је временом у богословију: конак Владике који није волео теологију, претворен у теолошко училиште. Сви су зидови том приликом дизани за пола метра, тако да су данас оригинални на згради само прозори, од којих је по један, на две стране зграде, проширен и претворен у обична улазна врата. Више старинскога и оригиналнога из доба Владике Рада видимо кад ступимо у унутрашњост зграде. Степениште уско и стрмо, ходници тесни, врата на ходницима засвођена, просторије још увек ниске и не много светле. Брђански крај, буре, мећаве, потопске кише, влага и хладноћа — па су се људи увлачили у куће као у јазбине, истурали широке настрешнице, кровове покривали оловом, ако је било могућно. Сиромаш владика Раде! Ум му је био за морем и за великим светом, а живео је у пужевој љусци, са

кровом и таваницом тесно наваљеном на главу и на плеће, и са ниским, дебелим и слепим вратима у простор. Онолики човек, сигурно се при кретању по кући сваки час морао погубати. А живот Владичин у Биљарди? Песник васионских визија, мало само пошто устане, огрће црвени свој ћурак и жури да изађе у Поље, да искоракне живо и слободно, да види обзоре, да измери своје пустињско јутро, да се опет увери да земља свугда граничи с небом, да гледа и гледа док очи не потроши. Никада се човек планине не може планине наситити, никада планину обвикнути. Кад прими простор у себе, враћа се Владика у кућу. Певушећи народне песме, нарочито Старину Новака, доврши облачење, брижљиво облачење Црногорца који зна шта је костим и шта су боје. Па онда на дневни посао. Како ли је изгледало, и да ли је било кога ко је гледао, посматрао како је изгледало — на оном Цетињу без улица, без углова, без кућа и прозора, без радњи и кафана — како је изгледало кад из Биљарде крочи онаква фигура, и пође ка манастиру, или у Сенат, или окрене да прошета Пољем, или заустави некога да што пита или што нареди? Да ли је он сам, успут, имао шта да види? да ли је угледао девојку? да ли се сетио да би требало да сада деца трче у школу? Како је изгледало када крај куле, уз пратњу перјаника, појаше коња да сиђе до Његуша? Како је изгледало када, испраћен од свечано обучених Црногораца, полази на пут у свет, у слободу светску?... Волео је Владика да путује, волео да оде. Па ипак, причао је његов ђакон Ђурашковић у породици својој: „Јаше ка Приморју, а једнако се осврће за својим кршем.“ Прирастао је био за тај крш, позивом земаљским и небесним, као кентаур за коња.

А кад никуда није путовао, путовао је Владика можда најдаље. Природа је овом великом песнику дала „својства“ са васионом, дала му силу васионских емоција и далеких слутњи. Својатно је разговарао са просторима, нарочито у ноћ. Цетињска ноћ, ко ју је гле-

дао, у лето или у рану јесен, тај је даље у животу непрестано види. Чулом запажљиви свет се збрише; она стеновита пуклина у коју је Цетиње усађено, нестане; заструји хладовина, не она дремежна по шумама, него она жива, несана, радознала, сухопланинска хладовина што ваздух чисти, просторе отвара, навешћује васиону са сјајним њеним путањама и са неуморним ходовима удаљених светова. Дању, и на Цетињу, као свугде, показује се човекову чулу једно небесно тело, сунце. Ноћ треба да падне да бисмо видели блискога свог сапутника, месец, и безброј, одиста безброј других небесних тела, ако неко живи у пустињи. Владика Раде има међу својим песмама оду сунцу, и има оду ноћи, и то ноћи без месеца, јер се тада види дубље и даље у просторе. Велики песници из друштва мислилаца-романтичара ширили су се сви у два света, у свет дана и у свет ноћи. Тако Новалис, тако Жерар де Нервал, тако Едгар Алан По, тако Шарл Бодлер, тако Његош. Дању једна свест, и ограничен реализам; ноћу друга свест, и безграничан реализам васионски. Ноћ над Цетињем била је један од моћних учитеља Рада Петровића. Жерар де Нервал певао је у стиху и у прози: да у сну још нико није видео сунце, а ипак су у сну ствари дивно и до краја светле, оном вечном светлошћу која се крије у тами и која је поново и поново створитељ и стваралац. Млади пустињак Цетињски сазнао је под звезданим небом Цетиња исто: да се светлост рађа из таме; да ће се нови и нови светови рађати колико год пута тама буде прогутала сва сунца; уочио је да се то, симболички, дешава над његовом пустињом сваке ноћи. У Лучи микрокосма, како је величанствена визија Његошева: Бог отима мрак и пуни га светлим световима; а Сатана у тами види сунце. Бој између два такмаца за власт и управу над васионом, бој између таме и светлости које се једнако савлађују, и тако наизменично владају — видео је то видовити Његош над Катунском нахијом, у пространу ноћ над

Цетињем, разапету, од манастира и Владике у њему, преко Ловћена, у бескрај.

Доживи човек на Цетињу дивне дане, прозрачне, безмерно простране на четири стране света. Али с васионом се срета човек на Цетињу ноћу, у позно летње или ране јесење ноћи: гравитација човека навише, ка звездама, постаје тада човеку јасна и слатка. Свеједно да ли је та ноћ облачна летња ноћ кроз коју језде црно и бело ишарани, лаки, сухи облаци што се једнако распуцавају и опет сабијају: или је блистава позно августовска ноћ кад је над југом Европе небо ниско, препуно крупних сазвежђа, а у поднебесју немирно од звезда падалица, или како их народ зове, звезда луталица — свеједно. Тишина је у такве ноћи над Цетињем она иста, пустињска, која је била у доба Владике Рада. Нема у Цетињском пољу ни птица, ни звери, ни домаће живине. У мајушном градићу људи се наживе живота дању, не продужују га у ноћ. Тишина васионска слије се са тамом пустињском, и заиста је ноћ. Будан човек у такву ноћ на Цетињу и сам је као звезда. Исплови ли позно у ноћ месец, онда је то „сан летње ноћи“, ноћ кроз коју је млади песник, посађен на лабуда, летео са лепом вилом на Ловћен. Месец је влажан, приморски; ваздух од таквог воденога месеца јасно зеленкаст, и у том ваздуху све прозрачено: види човек ход живота у дрвету, провиди пријатеља који с њим пролази Пољем, види над Ловћеном махање крила, да ли крилатог коња Пирлиторца, да ли виле Ловћенске. Црни камен око вас и изнад вас, без једног је становника, без искрице осветљења. Али над том утуљеношћу небо је препуно блистања и покрета, нешто се тамо у висинама ради, ствара, нешто је, тамо далеко, будно и брижно без краја. Над Цетињем стражари вечност. И ствара вечност, и игра се вечност, и глуми вечност, и човек гледа и разуме. Од таквих је ноћи млади Раде Петровић учио мислити, од звездане поезије учио материјализовати мисао у језички израз. У такву је ноћ Владика Раде нашао своју аналогију из-

међу малогa и великогa света, између микрокозма и макрокозма. У једну од таквих ноћи је нашао своју реалност. Коју? Од рађања светлих светова из таме, до сурвавања светлих светова у таму, и опет изнова, и свугде, свакад, кроз вечност, присутан човек.

Перјаник на стражи пред кулом Биљарде — ради чега и ради кога је стражио? По границама земље стражили су Ускоци и хајдуци. Перјаник у врх Цетиња одавао је почаст звездама, и вребао како дуго се код Владике неће угасити мала светлост, или како се немирно гаси и опет пали руком онога који не може да заспи, или не сме заспати, јер још није свршио посао. Шта ради Владика? Чита; или учи; или пише писма пријатељима и душманима; или примиче лик свој окну на прозору и гледа како путује време. Па опет, уморан, наставља свој бескрајни „исходјашчи журнал“. Исцрплен дневним бригама и душевним самоћама, греши у писању журнала: пише „циркуру“ место циркулу; гувернера аустриског у Задру Лилијенберга зове „Лилијенберг“, руском посланику у Беч шаље писмо у којем се више не зна да ли је требало бити српски писано, па се мешало с руским изразима, или обратно: „... мы тогда ископали раку...“ Најзад се писар и преписивач баца на постељу. Нити у породично меку и топлу постељу, нити на владарско раскошно одмориште. Очи се склапају, мисли и бриге се прикрадају. „Треба у писму оном инат-паши у Скадру још дописати... Перо ни данас није обрачунао... Из Русије ништа... У Котору ми полиција држи Вуково писмо... Опет Гагић, али свеједно... Они уз Зету поново прелазе Турцима... Докле ћу овако сам и мало моћан... Хоћу изгњити... Да ми је... да ми је... но земља стење а небеса ћуте... да ми је... Најзад, сан завара свест, учини оно што је тако тешко: успава мисли... „Полако хитајте парипи ноћи“* — не да љубавна ноћ буде дужа, него да се одморе десет умора у једном човеку.

* Овид: *Lente currite noctis equi.*

ГОРКЕ ГОДИНЕ

Ни оне пре горких нису биле сласне. Зар није млади Раде Петровић, пре но што је стекао прву титулу Господара и постао архимандритом, зар није већ примио писмени ултиматум од паше из Скадра. Али од године 1836-те, искушења, невоље и неправде навираће као бујица. Премда ће у моментима долазити до осека и до одушака, може се ипак рећи да ће једно десетак година горчине, огорчења, па и очајања седети уз младого Господара док хлеб једе, док писма и песме пише, кад се одмара. А после тих десет година остало му је свега још три четири да болује, умире, и умре.

Црна Гора опасана је „Турцима од Албаније и онима од Херцеговине“, и Аустријом. Турци нападају, убијају, харају, премамљују људе и племена на новац, жито, одело, оружје. Аустрија се годинама разграничава, и при том штрба, крњи, купује што јесте њено, и што не може бити њено. Чим се на неком месту разграничење сврши, значи да су Црногорци, уз пригушен бол, или уз тучу и крв и казне, изгубили нешто земље, нешто пасишта својих; значи да је Владика продао неки манастир, или своје лично земљиште. А кад се разграничење најзад коначно завршило, престао је Владика бити митрополит црногорски, брдски и приморски, изгубио од титуле и права оно треће. Приморје је Аустрија. Природа, од своје стране, ниже сушне године, глад расте, новаца нема, помоћ из Русије је мала и стиже нередовно. Сплетке и оптужбе против Господара путују Гагићу, и у Русију, свим путевима. Народ, невољан, мучен, прек је, на зло брз, за све баца

кривицу на онога који је старешина и управља. Прo-светне установе, тек засветлуцају, гасе се од немаштина свакојaких, oних материјалних и oних у смислу довољно широких духовних потреба. Владика, што даље, све више осећа лично своје културне недостатке, тешкоће да се снабдева књигама и да се састаје с образованим светом. Колико је пута до смртне своје године, до 1851-ве, па још и 51-ве, мало времена пред издисање, писао: „Ја сам за границом просвећености свијета, на мом узаном поднебију свагда се лoме тирјански гpомoви, стога је мој мали крај тамо дивљине обезображен“. У њему самом, онако сложену а још примитивну, била је тама. Чoвек има задатака и функција, али чoвек има и 'себе: својих глади и жеђи, својих страсти које мора задовољавати. И тај чoвек је сила, један мали свет за себе, сувереност у себи, са судовима и јудикатуром у себи. Да говоримо округло, све до 1847-ме ићи ће тако, горко, отровно, бурно, са малим затишјима и проведринама. У сузама је Владика хлеб јео, у очајању полазио на пут да моли и проси. Али, по речима Гетеа:

Ко никада у сузама хлеб свој није јео,
Тај вас не познаје, о, небеске моћи!

Из тих горких година, до 1847-ме, Владика ће изнети и Л у ч у и В и ј е н а ц. Али у стопу ће доћи 1848-ма, револуционарна година, и донети своје горчине. У ствари заједничких борби Југословена, заједничке политике, правог споразума и неке стварне консолидације, Владика се много надао од Србије, и од Хрватске са баном Јелачићем, па се много разочарао у политичарима, у војницима, чак и у борбеним језичарима онога доба. Ни Србија да почне, ни Хрватска искрено да прихвати. А Војводина — „Војводство је на слабе гране“, писао је Владика у смислу том: Војводина како год радила, за туђина ради. Владика води у то време немирну преписку на све стране, моли, охрабрује, обећава борце из Црне Горе чим т а м о ствари крену, али није доживео ни одлучан корак Србије, ни праву

помоћ Србије, ни доследност Хрватске. Книћанину, који је пошао у помоћ Србима револуционарима преко Саве, остентативно је послао медаљу Милоша Обилића: „за благородну гордост“. Што ће рећи: Ствар је остала што је била, али, имао си образ, хвала. А Русију, у тим моментима, Владика није ни помињао. Можда је ту кључ за ситуацију: Русија запретила Владици да се свега окане, јер је решила била, као што је познато, да угуши мађарски устанак, па с њим и српски и хрватски. Година 50-та већ је година Владичина смртнога боловања, а идућа је година његове смрти.

Крст терета и брига на Владици, 36-те године, тако је тежак, да младић од двадесет, три године решава да га силом стресе. Господар Црне Горе стаје на ивицу страшнога решења: да дезертира. Не треба се много ужаснути на ову реч: и тај екстремни бол заједнички је код Петровића. Петар Први, учитељ Радов, хтео је свиснути од бола за Боком. Петар Први је био освајач. Освојену Боку морао је, 1806-те, предати Аустрији; па ју је наново узео; а кад је, 1807-ме, морао да је преда Французима, тако је био утучен, да је хтео, тачно као Раде, „да остави све“ и да бежи из Црне Горе. Зна се да је Владика Раде и раније, кад га стегне у подгрлцу, говорио и писао „да ми је да све оставим, да одем на нечесов остров“; али то су били само уздаси или проломи гнева... Године 36-те све се било стекло: Турци, суша, глад, паклене сплетке, немогућност зајма, самоћа хладна и црна, револт песника кога живот све више лишава слободе да живи духом. Лаокон у квргама и грчевима. Као проклет и осуђен, Владика се тада решава да бежи, и стварно бежи, у октобру 36-те, до Беча. Ту, да ли што је кренуо са братом од стрица Ђорђијем, да ли сам по себи, Владика се ломе. А ломе га и други: сваковрсни шпијони у Бечу; и посланик руски у Бечу који треба да даде визу на пасош, па да Париза жељни младић и поет крене на запад, куда, јадник, никада неће стићи. У Бечу је седео и седео, ушао у годину 1837-му чекајући, место

визе да иде, да бежи у Париз, визу да иде у Русију, да, иако оклеветан и осумњичен, проси помоћ. У Русији, успут, биће интерниран у Пскову, и једва, маја месеца 1837-ме, стиже у Петроград. Дакле, место да постане драмски јунак, трагични кривац између дужности и нагона да бежи у слободу, постаће трагична жртва, поднеће унижења, вратиће се у своју пустињу. У Бечу месецима, у Пскову у интернацији око шест недеља, а у Петрограду свега двадесетак дана. За то кратко време Владика је истину о страдањима црногорскога народа, истину о себи сувише оклеветаном — доказао са свом снагом аргумената и речитости, са свом честитошћу и лепотом младића који самопрегорно живи и служи. Добио је јачу своту новаца као помоћ одмах, и успео да врло знатно повећа своту редовне годишње помоћи. Драматични момент при расплету чвора налазимо у Владичину писму рускоме цару Николају Првом, пред полазак свој из Петрограда кући. „... Од свега што је дошло до Високог сазнања о мом држању и понашању, једино је моје очајање стварно. Истина је: видећи немогућност да управљам народом без помоћи, хтео сам да оставим све, и да одем у иностранство... Моћна Ваша десница задржала ме је од непромишљене намере, која се родила у мени само из очајања...” Кад се вратио из Русије, Владика је причао детаљ из своје аудијенције код цара. „Ако је истина да хоћете у Париз, ја ћу вам дати пасош; није мени стало до вас, но до оног мучног народа“. — „А ја не могах ђавољу прозборит, но остадох кано ти нијем“.

Сплетке о Владици ишле су делом преко Аустрије и из Аустрије, делом директно из Црне Горе. У Русији су их радо дочекивали, и даље с њима инжењерисали, Вукотић и Вучичевић, са којима се Владика у своје време није у пријатељству растао. Оптуживали су Владика да је заложиио манастир Маине, да продаје црквене драгоцености из манастирске ризнице, да народ устаје против њега, да се он спрема да напусти земљу, и друго. Глас до гласа, абера до абера, сплетка је расла,

и, као увек сплетке, нарочито била богата детаљима из прича, и за приче. И из Пскова се потхрањивала сплетка: Владика иде у цивилном оделу, шета с губернаторовим кћерима, занео је сав свет — а треба, тобоже, да је у манастиру затворен. Међу оптужбама најтежа је била: сукоби с народом, у Црној Гори. Јесте Владика имао сукоба с народом, и доста често, али то су били сукоби какви су неизбежни кад неко директно, безмало рукама има да управља недисциплинованим и примитивним колективом. Наравно да је Владика, аутократ, и окрутан кад заповеда и хоће оно што мора да буде — наравно да је понекад тако директно дејствовао да је и смртне казне диктирао, иако их, као свештено лице, никада није потписивао. Руски цар се љутио; дакако, он, руски цар, који је стално остајао далеко од свога колектива, он је могао живети у илузији да владар нема сукоба с народом. Владика, међутим, сав, и са свачим у своме колективу, гушао се с правом анархијом, са свима крајностима у своме поноситом и својеглавом народу. Грофу Стадиону у Трст једаред је и писао: „Мени је анархија више главобоље дала но икому у Европу“. Доживео је и носио Владика у пуној мери онај јаз који помиње Макиавели: имати посла са гордим народом, с једне стране, и имати узвишен позив грађења нације и државе, с друге, то је јаз и размак огroman, и у томе размаку не само што клизи амо тамо добро и рђаво, него ту клиза, и никада се не зна где је — и правда. У Вијенци, познато је, Владика је оставио тешку реч о народу, о пуку. Али, нити је тај народ кад желео да Владика замени другим господарем, нити је Владика престајао волети и поштовати свој народ, и дичити се њим. Бранио га је као лав лавиће. Гувернеру аустриском у Задру, Лилиенбергу, који је тражио неке казне за Залажане, Владика одговара смело и дефинитивно: „Ја погађам да Залажани нијесу криви. Али која је фајда од погађања, кад они који је крив, каже: ја сам прав... Не могу и не смем их казнити од народне правике; а и да могу,

не да их разлог“. У друкчијим приликама, дакако, Владика је кажњавао и глобио и строго и окрутно; порезу — увек само један део — са мукама је утеривао, силом свакојаком изнуђавао. У имућној нахији Ријечкој, све због порезе, дизали су Црногорци праве буне; Владику једаред лично напали; другом приликом купљења порезе народни суд је неке опакe бунције стрељао. Архимандрит Дучић, који није волео Владику, писао је у својој књизи о Црној Гори, можда не сувише претерано, да је Владика безмало с војском ишао у сабирање пореза; да су батине, шибике, уведене у Црној Гори „за доба великога пјесника“. Можда. Црногорци су говорили: пореза, то је што и харач; и зар Црногорац, који је пушка, форинтом да се одужује земљи. Владика, с друге стране, градио је нацију и државу, и знао да нације и државе без земаљске благајне нема. Док је Владика утерао народу у главе и у крв порезу, било је горких дана за обадве стране. Истина је, кад једном приликом две имућније нахије, Црмничка и Ријечка, једну прегршт жита не хтедоше дати гладним Катунима, није прошло без чуда. Та претња и метод: „неће проћи без чуда“, била је теорија и пракса свих Петровића. Онај меки, помирљиви, Дубровчанима сервилни владика Саво, („находим се мојом персоном на служби вашој милости...“) и он је Приморцима бранио да „чауре једну капелу“, и претио да неће „проћи без чуда“. Сукоби су, наравно, морали бити део живота тамо где је власт бивала и теократска и монархистичка и републиканска истовремено, а народ знао само једно: да господар и народ имају иста права у Црној Гори. „То нам је остало од Црнојевића“ — говорили су кад би им дојадили Петровићи.

Док је Владика седео у Пскову, пужева пошта тадашњих времена носила је у Русију податке. Ко је при том помагао? Наравно, Јеремија Гагић. Он је као Јеремија (у Библији је познат раскукани пророк Јеремија) волео да установљава, јада се, гони у кајање. Писао је дакле и сада у Русију дуга писма о краткој

земљи Црној Гори и о њену Господару. Сад је био и нарочито огорчен, што је Владика отпутовао, а код њега претходно није свратио. Није. Прво, Владика је, знамо, хтео да бежи. Друго, Владика јесте фрондирао, јер му Гагић није изradio зајам да купи жита за народ. Архимандрит Павићевић, кога је Владика оставио да га заступа, није те појединости знао, и није умео одговорити Гагићу на његово протестно писмо. Затим, однекуд је наспело било Гагићу да сада, пошто је сукоб на Грахову био и прошао, и несрећне жртве црногорске покопане, да се сада пита, и још пред руским министарством спољних послова: — како је управо дошло до Грахова, чијом кривицом? И сам је себи одговорио: да иза тога стоје личне ствари, и наглина у одлукама Господара Црне Горе. Да ствар постане љућа: Гагић резимира извештај у Русију: „у Црној Гори нису чиста посла“. Дакле, зејтин на ватру. А Вукотић и Вучичевић зејтин на зејтин. У званичним петроградским круговима створило се врло непријатно расположење против Владике: створио се утисак да оптуживачи имају право до краја, и буквално. Тај, што би рекао Владика, „шушур“ између Русије, Гагића и руског посланства у Бечу, осетио је Владика већ у Бечу. Тајна полицијска служба много је пазила на Владика. У једном извештају обердирекције полицијске стоји: с ким је Владика допутовао у Беч; да тражи визирање пасоша за даљи пут у Париз; да се врло поверљиво дружи с Вуком Караџићем. А из раније поменутог извештаја знамо да су од полиције помно праћени Владичини часови из француског језика. Тако у Бечу. А тамо на Балкану, код куће, Гагић је био на свој начин полиција. Поред свег свог несумњивог пријатељства за Црну Гору и за њена владара, Гагић није пропустио ни ову прилику да мало понегује свој мали комплекс надзорника и мучитеља. Као оно једаред раније, полази у инспекцију на Цетиње. Да испита стање у земљи; провери ризницу и преброји предмете према инвентару; да пропита о свему осталом — у отсуству Господара. Заиста, неза-

видно занимање! Заиста је Гагић доста крив, иако не намерно, што Владичин карактер понекад није био себи раван. Зависност од Русије; односи према њој на бази милосрђа; руска влада; Синод, који је био у ствари још једна влада у Петрограду — горка је ствар. Уза то Гагић, пријатељ и заштитник, истовремено и званични контролор над Владиком и Петрограда и Цариграда и Беча — горка је ствар. Али, Катуњани ће бранити честитог свог Господара, Катуњани ће са достојанством дочекати и испратити контролора. Изјавили су: да је Владика са њиховим пристанком отпутовао: и да је извесно да ће се с новчаном помоћу од Русије вратити кући. На питање Гагићево: да ли знају да је Владика намишљао, нешто и писао о исељењу једног дела Катуњана у Русију, јер земља не може да храни намножено становништво — одговорили су: Да, знају, а заједнички с Владиком су решили да то не буде, јер би одбрана земље и чување слободе ослабело. Свеједно што су имућније нахије одбиле да помогну Катуњане; свеједно што око десет хиљада Катуњана гладује — не сме ослабети одбрана земље. Контролисана је ризница; манастир није био заложен; народ се понеси и слаже са својим Владиком. На повратку у Дубровник Гагић је нашао у Котору Владичина старијега брата Пера, и „десну руку Петровића“, Стефана Вукотића, где купују жито за народ за готов свој новац, и на почек, док се Владика не врати. Завршила су те догађаје преопширна писма Гагићева у Русију, сада оправдавајућа: да је Владика честит човек који „седи на страшnome месту“; да је у ризници „всјо на лице“; манастир није заложен; народ је душом за свога Владика. И тако су сплетке најзад уминуле. За неко време, дакако, јер мали народ, као мала паланка, особито кад у својој средини има необичног и великог човека, живи од сплетака уз хлеб... Штета што Владика, са дионизиским својим хумором, није поживео, да после Шћепана Малог пређе на праву комедију.

Светска искуства Владичина крепчала су дух и песника у њему. Песник драматских поема мора имати јаку почву знања о себи и другима; мора имати око за тајанствености у јасним стварима; и мора имати свата знања у пространој скали настројења: од полета и вере, до очајања и беспућа. Романтизам је срж сваке велике књижевности; романтизам је зато уметност великог простирања. Владика, доиста, од ране младости већ зна и за законе земље и за законе васионске; од ране младости је упутио своју књижевност да коегзистује и са његовим земаљским емоцијама, и са његовим духовним животом. Ако прегледамо шта је Владика писао за време горких година, шта ћемо наћи, на првоме месту, од 35-те до 37-ме? Песник је још нејак за концепције; нејак за претварање отрова у велику поезију у којој се форме и садржина састају у суштини; још није на реду Владичина поезија великих монолога и диалога, у којима, као никада у нашој књижевности, језик и мисао постају, сливени, и ватрен израз поезије и безмало громовни диктат ума. Стихови из 35-те документи су. Ода приликом ступања на престо аустрискога цара, значила је вешт и дужан дипломатски акт према Русији, тада у добрим односима с Аустријом насупрот Турцима; уједно акт учтивости и према аустриској влади у којој је тада седео свемоћни Метерних, коме је била послата та песма, тобоже превода ради. Била је та ода једно од жонглерстава младога Владике, који је балансирао своје терете на разне начине, па, могло му се, и стиховима. Исте године, у недостатку бољих војних успеха, обележио је Владика стиховима, умереним и отменим, два турска топа које су Црногорци смакнули из окола на Жабљаку. Само годину дана касније, опаке 1836-е, Владика је наредио, морао наредити Црногорцима да напусте Жабљак, али о томе нема стихова. Написао је Владика у та тмурна времена двостих своје брку. Док се младић гледао у огледалу, зрела памет у њему није престајала мислити на невоље; духовито се запитао Владика да ли се једног

дана неће и његова глава сушити негде у турскоме вилајету:

Црни брче, где ћеш окапати,
Ал' у Мостар, али у Травнику?

Дакле, поезија се те године, 1835-е, састојала из званичне оде и из нагорког епиграма. Али то није све. Дубоко испод земаљских брига и лаког стихотворства јачало је и сазревало у Владици оно што га је од прве збирчице двадесетогодишњака узнемиривало, мучило, усређавало: ум човечји, чудесна сила интелекта, крилати ум! Не ум који Лав Толстој цени охолом, глупим, чак лупешким, то јест, готовим на сваку превару, то јест, на спекулације чисто разумских сила. Него крилати ум, део васионскога ума, ум који носи бесконачну борбу и бесконачно развиће човеково; ум који мисли и машта истовремено, који значи сродство човека са васионским творачким снагама. Владика је за тај ум знао по нагону и по генију. Кад је примитивац генијем обдарен, од њега до Бога је близу. Владика је знао за крилати ум пре него што је почео посматрати појаве и ствари аналитички. Знао је по себи, из себе, да велики песник може бити само онај који, према руској поговорци, има цара у глави, има крила у уму, и ума у крилима. Тим путем идући нашао је грчке трагичаре, па је нашао гениалну драмску поему Милтонову *Изгубљени рај*. У руским преводима све, наравно. Али, трагични смисао и силу песничкога израза у тим класичним делима, Владика није читао него срчао. Стихови Милтонови су будили Његоша, у Владици Раду, Његоша. Прионуо је огорчени млад песник уз Милтона неодољиво. У оним горким годинама, Милтонова поема о тужном бунтовништву, о трагичном бунтовништву, али о бунтовништву које цео законик света хоће да мења, заносила је Владику и занела га је. Мисли за *Лучу* јавиће се дакле рано. *Луча* ће бити пород мука младога песника и младога владара. Она стоји као пободен стуб између ране патриотске поезије пре

ње, и патриотскога Вијенца после ње. Луча је логичан резултат горких година Владичиних. Луча је залет да се бежи са земље, да се буни против неправде; да се нађе ко је човек, кад толико може, а ипак толико трпи; да се разуме право порекло бића човекова и границе тога бића. Луча је чудна, не сасвим оригинална поема једног сасвим оригиналног човека и песника. Велика, умна романтика, која хоће да се разбере у егзистенцијама, судбинама, промислу васионе. Трагови за Лучу и ка Лучи посвуда су у писмима и песмама младога човека. У писму кнезу Александру Карађорђевићу, дакле тамо где би човек најмање очекивао траг за метафизичке путеве, у том писму, из 1841-ве, четири године пре него што ће Луча бити штампана, читамо: да су подвизи Карађорђа, „још док сам матерње млеко посао, јако на табlici душе моје написати“. Та, са две стране исписана душа, то је Платонова слика; и она је са тачно таквим текстом и смислом и у стиховима Луче нашла место. Да за сада не говоримо о песми Мисао, која ће доћи непосредно пред Лучу, и стварно је пролог пред величанственим Прологом у Лучи — али већ 35-те, уз званичну оду и епиграм, имамо две значајне песме, обе никле из духовних жеђи великога песника, из проблематике крилатога ума, из проблематике гениалнога примитивца који сву своју културу живи.

Једна од тих песама носи наслов Ода сунцу спјевата ноћу без мјесеца. На први мах потсети на Леопардијеву ванредно лепу песму о пастиру који лута ноћу по Азији, али уз месечину. Овде, код Владике, миран, песнички можда ироничан наговештај: густо тамне ноћи без јединога фењера тадашњег Цетиња, чак и без месеца са бескрвном његовом светлошћу. У такву ноћ ето наш песник тражи врело, весело, животодавно сунце. Ноћ је, али ја видим сунце и видим пучину светлости без краја! Горке године саздају истрајника борца, дете сунца. Ако се та песма узме као целина, она још нема врхунац, умет-

ничку поенту; још је сва у описним поступцима. Али, ако у песми нема још ни поенте ни велике мисли, успут се песник већ отима за обоје. Израз, као језик и фигура, открива местимично слутње о нечем што у сасвим младом песнику расте и грана. Главна мисао је младалачка, обична: да је без сунца све на земљи мртво, и лепота и животни услови. Али обрада те просте теме већ је снажна. На једном месту, синтеза песникова за мотив да без сунца не би на земљи било ничега, гласи: „Ничега,

До људскога гроба и прождора.“

А кад дође на ред да о уму треба нешто казати, — чудни мали романтик је издашан и срећан у слици и опису:

Без тебе (сунца) би њему (човеку) све плакало
Ум би његов по мраку летио,
С једне ствари на другу трчао,
Не би нигђе почивала наш'о,
Доклен би се у бескрајност скрио;
Кано одзив топа великога
Кад се слијеп међу горе смеће,
И од једне на другу прескаче,
Док га прождре окејан ваздуха.

Ту се већ сасвим јасно осећа ко куца на вратима највишега поетскога слога и стиха. Реквизит за визију нађен је у оном што млади песник налази око себе, у горама; али пројекција маште у сравњивању већ је несвакидашња; будући велики песник већ каже што нико не казује, и како нико не казује. У тој раној песми — сад ћемо чути — већ имамо мотив који ће касније као концепција ући у Лучу. То је идеја: да би нешто могло ред ствари у васиони пореметити; помисао о акцији побуњеника, од Творца отпалих духова, који хоће своју власт, своје твораштво, друкчији поредак у васиони. Док још велича сунце, песника је прострујала мисао о ономе што чини побуну у многим великим поемама светске књижевности на ту

тему, и што тако привлачи човека: нагон за даље, друкчије, боље стварање, до у бесконачност.

Живот људски без тебе (сунца) би био
Ка немирним неба духовима,
Те мишљаху с престола бацити
Цара неба, и свог створитеља.

Ово је место важно у вези са студијом о Лучи. Да ли је, и како је, да ли од прве концепције, или у току рада, Луча дошла под утицај Милтонова Изгубљенога раја. Они горе исписани стихови о немирним духовима неба који снују да збаце и замене створитеља света — нагоне на питање: да ли је вероватно да је свега двадесет једну, или двадесет две године стар Владика већ имао у својој књижници и у својој лектури једну од највиших и најсложенијих поема света, и то из Владици најдаље књижевности, из енглеске? Или је Владика од почетка следио за чисто својом мишљу, коју је у њему, као и у Милтону, и толикима другима, побудило предање из Библије, (за које је житељ манастирски у некој форми морао знати) а уз предање се везала световна питања на исту тему? Или се сасвим спонтано јавила у њему мисао о загонеси овога света, о разним световима и порецима у васиони, о сериалним стварањима и рушењима у природи и у цивилизацији, кратко речено, мисао о проблематици света, и ту онда и питање о проблематици човека између времености и трајности, између два света, како се то каже. Ко зна шта је све, и колико је читао; можда много, можда врло мало. За његову главу и машту доста је било да у новинама прочита десет редова неке проблематике.

Крај песме је силан: победа сунца усред ноћи, визија „цара од свјетлости“, баш као што ће у Лучи победник-творац триумфовати као створитељ светлих небесних тела и светова, са тенденцијом да се све мрачно осветли.

Е се златна кола помађају,
И крилати коњи излеђају,
Који носе цара од свјетлости.

Величанствена визија, величанствен стил. Полако се помађа редак романтик који захвата одмах, пре других тема, у проблем васионе, у питање смисла који човек има у васиони, у анализу радости коју човек осећа пред сунцем. У Оди сунцу сунце већ има одређен пренесен мисао: и велики свет васионе, и мали свет човеков одолевају свему око себе и у себи снагом и лепотом светлости, при чему светлост значи и вечност живота и победу добра. Ако то нису и музичке мисли, не знамо где их има конгениалнијих у поезији. Цела та визија, музичка мисао у философској мисли, то је већ пре-рефлексја ка ономе што ће Горском вијенцу дати печат гениалности: оркестарски језик.

Друга песма је израз друге везе песникове са васионом, опет кроз ноћ, али сад не мрачну, него звездану. Звездано небо, са мноштвом светлих небеских тела, иде необично дубоко у просторе; са звезданим небом и човек јаче осећа пространство света, бескрај, вечну трајност. Песми је наслов Вјерни син ноћи пјева похвалу мислима. Могла би се та песма, уз песму Ода сунцу, звати Ода мисли. Значај и силу сунца приказао је песник у Оди сунцу описима из спољашњега света, углавном. Наравно, било је и тамо и мисли и ума, као што ће у песми о мисли бити сунца. Владика, са природом својом у себи, егзистирао је према начелу центрипеталности, то јест једног и средишног у свему. Одумисли Владика започиње апстракцијама, али концентрисаним на једно: приказује нам мисао као неко сунце у свету где влада активност духа.

Лакокрила божествена кћери, (мисао)
Престижнице дјела свакојега,
Преставнице ума високога,
Огледало људске ваљатности,
Основнице великијех ђелах...

То звучи аналитички, сухо, рекло би се и непоетски. Наравно, пуно је ту поезије, умне поезије, умнога заноса за мисленом способношћу човека, среће песникове што осећа, омерава моћ и лепоту мисли. Дакако, код младога песника, „основице“ тек счвршћавају. Али, основни предмет у песми убрзо ће бити потхрањен, рефлексije о предмету постаће одређено поетске. Основна, гениална симболика Владичина узеће мах: у м је к р и л а т, мисао ће полетети, везати, као лествицама, земљу са сферама идеја и тајни.

Чак до кола летиш сунчаногa, (мисао)

У бистру му круну загледаваш,
Па отолен по простори летиш...

Поента песме ће се јавити у средини песме, на врхунцу лета који може учинити само мисао песника; одатле, мисао се опет спушта међу обичне смртне, где јој је моћ нестална и променљива. Свемоћној пак, „божественој“ мисли песниковој ови су стихови посвећени:

Теб се дневи, ноћи, равно види.
Не може те ништ обично смести:
Мразне ноћи, мрази, ни сњегови,
Ни грмљава грома огњенога;
Тебе свагда сунце умно сјаје,
Путе твоје зраке освјетљају;
Ти у тренућ често основајеш
Други свијет и биће природе,
И течење ствари видимијех,
Само кад си у храму поета.

Ето је, опет Владичина немирна мисао о творачким силама ума: за тренутак може да се оствари „други свијет, друго биће природе, и друкчији ток видљивих ствари“. Свака мисао уједно музичка мисао. Гениални песник учи композицију. Учи нов језик, онај компоновани језик којим ће бити писан и говорен Г о р с к и в и ј е н а ц. Гениални младић осећа — у то време

можда сасвим потсвесно, можда и до краја живота потсвесно — да је говорни језик и одвише стабилна ствар, и да њиме изречена мисао не трепери, не звони. Треба свака мисао да има и природу музичке мисли, јер музички језик није никада ни релативно стабилан. Спрема се млади поет за Горски вијенац, за језички израз који није металан зато да би био тврђ и светао, него зато да би звонио једним тотално компонованим изразом, који ће чинити да из стабилног говорног језика одилази у даљине музичка сонорност. О томе више у раду о Горском вијенцу. А за сада и овде: безмало је потресно пратити борбу још крхке фразе, ограничен реквизит фигура, борбу језичкога израза — да нарасте до мисли која већ сасвим сигурно води, и носи, у одређен поетски свет, „други свијет“. Ето такве песме је писао младић двадесет две године стар; песник у коме још нико из околине није добро сагледао песника; који је као врховни комплимент чуо: да је „честит човек који седи на страшноме месту“.

После 37-ме, после авантуре очајања, и затим мушкога умирења, и какве такве материјалне обнове у земљи, доћи ће период од 38-ме до 42-ге, који ће углавном значити дипломатске напоре, несрећне политичке стицаје, и нејаке просветне труде. И све то ужасно измешано, као да једно друго гони, догађа, прогађа. Владика се интересује ортографијом, и пише кнезу Милошу: „...поради мене била би неограничена радост да бисмо сви Славеносрби учинили међу собом једно правило књигопечатње, а особито Срби и Црногорци“. С друге, народно политичке стране, у народу па и у целом српству ишло је негодовање што је Владика продао Аустрији манастир Маине, па затим и Стањевиће. Владика је писао Гагићу да су манастири оронули, инвентар пропао, оправке би стале више но што се може потрошити, и, све то за манастире на туђем, аустриском земљишту. Писао је Владика, после разграничења с Аустријом, 1840-е, „Слава Богу, једна

велика држава (Аустрија) признаде да смо и ми држава, признаде границе наше. Истина, продадох родне земље, (Стањевићи и Которске стране) али што ћу кад нијесам могао другачије“. Да, родне земље. У Маинама је био сахрањен владика Данило, у Стањевићима владика Саво; то је значило много; али за Владику Рада бриге о преносу костију су биле једне бриге, а брига о категоричким морањима које диктира далеко-вида памет, друга брига. Грдили су Владику, сумњичили да за Аустрију има слабости, али он је крчио даље путању на којој је и тако само сам радио, и зато само самога себе и питао о раду. А радио је свесрдно. Илији Гарашанину пише Владика: да је „завео мале школе“, и труди се да временом заведе и више. (Знамо да је тек под књазом Николом дошло до гимназије и Института за девојке. Симо Матавуљ је у својим Биљешкама описао како су и тада још изгледали у тој гимназији „корјенике“ и прости дечаци и младићи, но како су, зачудо, једни и други, радо учили француски, док је учени Беара, на својим латинским часовима, једнако грдио, или се смејао: „Јањац си ти, брате мој“.) Саставља Владика Шафарику списак имена црногорских села, и шаље уз то мапу руског инжењера Коваљевског, раније на раду у Црној Гори. А мало даље од Цетиња, крваво се туку Додошани с албанским Турцима, и Морачани са Смаилагом Ченгићем, љутим харачлијом и злотвором нарочито Ускока. По жељи Русије, после другог Владичина пута, да се новац троши у смислу неке врсте буџета, Владика смишља књиговодство, издељује позиције, именује секретара Милаковића за казначеја, учи га како ће направити биланс и како ће редовно извештавати Гагића о стању благајне и о пословима. У стотину финансиских брига, са финансијама које, сад граде неки пут и зато затварају школу, или обратно, спремао је Владика и атентат на Смаил-агу, коме није могао опростити много шта, а већ никако погибију оноликих Петровића на Грахову, међу њима и свог

рођенога брата. Зар није остала пркосна песма после Грахова:

Свјетла сабља аге Ченгијића
Сасијече седам Петровића,
На Граховцу пољу широкоме,
На срамоту књазу Брђанскоме.

Владика је лично наговарао Дробњачке и Ускочке главаре да сврше са крвником. Тим пре што се греси Смаил-агини и даље множили. Убили су његови Турци на веру оца Новице Церовића, кнеза Дробњачког. У једном тренутку добро ће се стећи околности за освету. Брат Владичин Перо нашао се послом у Морачи, и састао се са Новицом Церовићем у време кад је Смаил-ага стигао ту ради харача. Прича се да је Смаил-ага изазивао Дробњаке: „А што не дођосте са мном на Грахово? Бојали сте се оног црног калуђера са Цетиња?“ А кад је Церовић изашао пред њега, Смаил-ага, као да је наслутио да ће му то бити убица — Одакле сад, кнеже? Како ти је Владика и Перо, јесу ли ти доста обећали?.. Хе, да ми није онога пашетине, (Али-паше Сточевића, са којим је Владика, мало тобоже, мало одиста, боље стојао него с другим пашама) онога из Стоца, ја бих од акшама до акшама стигао на Цетиње, и треснуо би браду том вашем калуђеру“. Није до тога дошло. Смаил-ага је том приликом, у јесен 40-те, погинуо. Но, Али-паша Сточевић Ризванбеговић, међутим, није баш тако добар био према Владици као што је мислио Смаил-ага. Од 39-те па до 42-ге Владика је неколико мировних уговора с њим склапао. Били су то прави мировни уговори, са неколико тачака, и са стручњацима, са печатима и потписима. Али је те уговоре Али-паша поштовао колико и оне кроз обична писма уговаране. Владика пуца од муке због турских напада, а Гагић га даље штипка питањима о Грахову, које, као за пакост, лежи тачно између Владике, Али-паше и Смаил-аге. Први пут у животу Владика ће писати Гагићу са подвученим ре-

довима у писму, што се ради према онима који тешко схватају и разликују. „...Част имам саопштити вам да Грахово нити је данас турско, нити је од преко сто година њиово било, него црногорско. Граховљани су од сто година више дијелили добро и зло с Црногорцима, они су с овима помагали и Русима; њима су (Граховљанима) моји предшественици шиљали старјешине да им по обичају овоземном суде, и судили су им. Истина је да су Граховљани Турцима давали по нешто, но то су давали од неки земаља и пасишта које су држали, и отуда не следује да је Грахово турска земља, као што сте то Ви у предпоменутом Вашем писму изволели извести. И други црногорски племена има која за ђе које аустриске земље плаћају, но она за то не престају бити црногорским племенима... И тако, (после погибије где је сам везир бежао,) Грахово је остало црногорско равно као и друга племена која су Турци кад палили... Кад би ми Турцима оставили сад Грахово, ми би морали и сва наша племена једно по једно уступати им, ако они добијају право притјежања тим што га попале...“ Сиромах Владика! Смаил-ага је бар могао бити убијен. А Гагић?

Дипломатска преписка Владичина, у горким годинама, све је боља. И иначе је била оригинална, и необично занимљива. Владика се служио, како кад, или опште усвојеном политичком аргументацијом, код њега још сасвим нарочито опрезном и учтивом, (без дипломатских претставника, Владика је писао увек лично,) или се служио аргументацијом отхрањеном у Црној Гори, где као закон и декрет важи (раније смо већ цитирали Владичине речи) „разбор“. Владика дочекује на разбор, као на оштру сабљу, и руска сијатељства, и Гагића, и Турке, и разне аустриске генерале, гувернере, и циркуле у Котору. Гагићу је једаред отворено казао да има граница и оно што Црна Гора може по наређењима чинити, и оно што Гагић по свом нахођењу установљава. Према Турцима, кад

је дефинитивно видео да ту разбора нема, узимао би супериоран, мирно ироничан, свесно господствен став и тон, испољавао природну и несумњиву своју надмоћ. Рифат Хасан-паши у Скадар писао је 39-те: „...што ми пишеш у ову књигу, што ми је веома смијешно чути, е ја у здравље цареву (султана) овђе сједим, ти знаш лијепо да ја ни у чије здравље овђе не сједим него у здравље онога народа који није никада жалио за своју земљу своју крв пролијевати. А што кажеш е смо у камењу и у тврђу, није ни у вас без камења. Што ли ми пишеш за осам таборах низамскијех, и осталу војску у твоју државу, и сам то знам и докле ми нијеси писао... него ти то причај ономе ко не зна... Ми смо тако народ који није кадра никаква сила без великога крвопролића нагнати да пусти своје, ако би дошло и 100 и 150 таборах“...

Уз политичке бриге иду стално друге; дипломатску преписку одмењују писма која оцртавају карактер човека, према моментима кад узима перо у руке. Кад је умро богати Вукотић у Русији, Владика једном речју не додирује старе размирице, него пише Гагићу топло писмо да се приликом поделе заоставштине узме за децу сестара Вукотићевих у Црној Гори, „да им право не погине“. Па истом том Гагићу писмо: ради одбране правосуђа у Црној Гори, пошто је Гагић, на неке вести, и у области своје увек будне контроле, интервенисао из Дубровника у ствари црногорскога режима над апсеницима. „У нас не само да нема таквијех верига, (од 60 ока) него нема ни букагија, него само вериге за једну ногу. А опет без сваког каштиговања криваца, како би могло опстати правитељство.“ Па све тако, унакрст, опште и посебно; тек да песнику мира није — брига о младој сестрићу Петровићу Цуци, кога је Владика школовао у Београду, и, знамо већ, имао доста невоље са његовим држањем, и писмо том сестрићу које Владика почиње на светску, па завршује на црногорску. „Училишта су воздигнута да се остре умови људски; а људима који су

њима просвећени, није слободно да будалају“. Малчице као Доситеј. Али да је Владика хтео личити на Доситеја, не-дај-боже! Има његово оштро узбуђено, и доста неразумљиво писмо кнезу Милошу против писања Доситејева: Владици се, изгледа, није свидело западњаштво Доситејево у смислу „подруганија светиње словенске“. Владици се чинило да Доситеј није „умио свој дар душевни обратити у корист нашега народа“; и питао се Владика чак: да ли Доситеј није „био некеме подло оружије подсмјанија над благочестијем“. Овај духовни сукоб између два, наравно ни близу једнако знатна човека у српскоме народу, могао би бити врло занимљива полазна тачка за дискусију данас савременог значаја: за питања о преузимању и пресађивању, за питања о рационализму који није на рођеној почви никао, и томе слично. Таква, и таква размишљања, ето, занимала су тамо у цетињској пустињи младића од двадесет три године, и усред његових горких година... Мало касније, кад му је двадесет пет, имао је тај младић да напише Гагићу дипломатски извештај о погибији Смаил-аге, с тим да Гагићу стави „вериге“ на једну, десну руку, која обично брза са извештајима у Русију. „Гласовити злочинац Смаил-ага Ченгић, муселим гатачки... и овије дана такођер разви свој чадор близу наше границе око три сахата, и почео био купити војску да удари на наше племе Морачу... Наши његова зла намјеренија приђе сазнају... ударе му једнога јутра на чадор, њега истога посијеку, и још четрнаест њему подобније злочинаца... Ови Смаил-ага је знатно лице био, и више значао у ове крајеве него буди који од Везирах... Ово ви доводим до Вашег знања, да не би тко други... ову ствар министарству (руском) казао.“ Дипломатско писмо са црногорском аргументацијом: харачлији и злотвору куршум и нож у живот, и Русији и Гагићу порука: да за таквим убицама и убиствима не иде ни извиђање ни суд.

Погибија опакога и надменога Смаил-аге одјекнула је међу Турцима. Узео ју је на ум и Али-паша Сточевић, који је — има за то података — био умешан у план о погибији Смаил-аге. Али-паша је био Султанов човек, важио као „цар од Мостара“, и имао много непријатеља међу Турцима на Балкану. Има података да је знао и за онај по Владику лоше успомене догађај: на Башиној води под Острогом, посечено је деветорица Турака, позватих на веру да се у Острогу састану с Владиком... Али-пашу је, на глас о погибији Смаил-аге, дрмнула савест: потпуно је био затурио трактат о миру учињен с Владиком раније. Пожурио је сада да изјави готовост за нов трактат, свечан, уз лични састанак његов с Владиком. За место састанка изабрат је био Дубровник, а договор и потпис да се изврше у присуству не само Гагића, него, на жељу Владичину, пошто је Дубровник територија аустриска, још и у присуству изасланика из Аустрије — стварно, ради јачега сведочанства о уговору, јер „нико крупно ка Турчин не лаже“. Тај састанак, 1842-ге, био је врло забаван догађај у Дубровнику онога времена. Остало је сликовитих описа: како је тешки, угојени, роми и матори паша једва сјахао с коња, и затим нарамљујући гегао; и какав је утисак учинио двадесет девет година стар, господствен, витак, лак у седлу и у ходу, леци црногорски Владика. Жене и девојке помахниташе. Сама була Али-пашина, која је све кришом гледала, зађубила се у Владику, тврдило се, и није тешко веровати у то. Турска пратња је била сјајна, али црногорска је изазивала лудо одушевљене поздраве. Али-паша и Владика, да би театар био потпун, том су се приликом и побратили. Уговор, наравно, неће за Порту и Турке бити много важан и обавезан; а побратимством је Владика ваљда лакше ишчупао једину стварну тачку уговора — знамо о њој — потпис Али-пашин да је „Црна Гора независна земља“. Дубровчани су још дуго препричавали „фешту“, тако да је Гагић писао

Владици о том: „једва се свршио празник који сте овђе учинили“.

Састанак у Дубровнику учинио је рђав утисак на скадарскога везира Азил-пашу. Из Скадра је дошло било, годину дана раније, заузимање малог црногорскога острва Лесендре; а годину дана после уговора с Али-пашом узели су албански Турци и острво Врањину. Врањина је некада била зетска митрополија; стојао је тамо још православни манастир; служило је острво Црногорцима при ловљењу укљева, значајног риболова од којег су имали користи, по одређеним деловима, Господар, земаљска благајна, и мушка челоад народа; најзад, била су оба острва своја, црногорска земља. Владика се сав пореметио био због тог губитка; започеће он једну дугу дипломатску елeгију, која мора тронути сваког читаоца Владичиних молби и израза скрушеног чекања, само није тронула ни аустриску ни руску дипломатију, које су напразно обећавале да ће Турци морати напустити острвца. Турци су међутим брже боље манастир претворили у тврђаву, довукли три брода с топовима, неколико бродова за транспорт, и пуцали и палили околна села и ливаде. Црногорци, како се утучени Владика искрено и болно жалио: наперили су два рђава и стара топа, без зрна, или са зрима без калибра; Црногорци за бој на води нису имали ништа, и Владика је надмоћ турску на острвима осећао као свакодневни ударац по части и образу. Разболео се од јада — пишу сви који су у то време што о њему бележили. Због острва, Владика је 44-те кренуо у Беч, да лично објасни харамдук турски, да моли да га заштите и да му помогну. Опомињао је тадашњег руског посланика у Бечу, грофа Медема; молио аустриске министре; опет и опет молио Гагића да потврди његове исказе. Чак је, скривајући додуше бол, али ипак елегично писао и Осман-паши скадарском. „...но ако те каил миру, како што је мене, макни ми се са оног ништавног острва, те си га ланих узео, па је мир међу нама готов... Не-

ћеш ли се маћи, ја свакојако никога задијевати нећу, но ћу, како су ми рекли старији, чекати удолетворења од блистателне Порте“. Наравно, „старији“ су имали друга посла него да они „задијевају“ Порту. Осман-паша одговара Владици: да је Врањина „царска земља“, јер од ње живи Жабљак. А Владика отписује: „...Што кажеш да си отео царску земљу с којом је Жабљак живео, ти лијепо знаш, Осман-пашо, да је Жабљак Жабљак, а Врањина Врањина, и да је до сада тако било. Ја жабљачко ништа не тражим, а противно ми је наше да се отимље. Него, мој драги пријатељу, ако ћеш, смири ову ствар, а можеш те како, да народ почине, и да се заузима свак својим послом... мирно. Ако ли нећеш, ти знаш што чиниш, и да од више зла горе бива...“ Горе је било само Владици, горе и све горе, и све горче. Аустрија и Русија не мичу. Грофу Медему пише Владика очајно писмо: да се народ са оба острва „скита по Црној Гори без хране и крова, а Вама је познато сиромаштво нашега краја“. Владика је даље писао да му тај положај просто убија част. „А живот без части то је што и тело без душе.“ Горке године. Горка судбина. Владика није добио црногорска острва. Владика није преболео Лесендру и Врањину.

Година 46-та опет је гладна година. „...њиве ни своја сјемена нијесу донијеле“ — пише Владика; „народ је цео без жита, ово је горе него куга“. Стара песма: „Турци премамљују људе, и са мучним и гладним народом и успијевају“. Из тога времена, у једном писму, остаде Владичина горка реч: „Тијесно ми отовсјуду“. У зиму 46-47-ме био је Владика опет у Бечу. То је година штампања Горског вијенца, тобоже радосна година. Но, вести из домовине гласиле су: да се народ даје митити и прелази у Скадар. Владика је српском друштву, с којим се виђао у Бечу, тумачио ствар, и извињавао народ: — Не одмећу се од власти и не беже зато да би неко зло предузели против Црне Горе, него да живе за себе: то је све-

једнако племенско одупирање против државе. Сви се опет враћају у своју земљу. — Те се зиме Владика упознао у Бечу с Бранком Радичевићем. Суђено је било да само прођу један мимо другог, и набрзо обојица уђуте завазда, нестану са овога света. У породици Радичевића сачувало се Владичино писмо Бранку, са стиховима који су штампани, у часопису, тек 1908-ме.

Пјевче драги, Србе врли
Искро жива ђачког круга,
Нек Аполо тебе грли...

— — — — —
Ајде, роде, колу амо,
Да јуначки попевамо,
Глас нек јечи, нек се чује,
Нек цркају љуте гује.

На повратку, у Котору, Владика је, као обично, отсео у кући Илије Лумбардића. Кућа још стоји, и велика. Владичина соба, са неком православном фреском на таваници. Кад Владика дође у Котор, сабирало би се, баш као и у Бечу, српско друштво око њега; а од католика нарочито конти Ивановићи из Доброте. Тога је пута, прича се, Владика врло живо говорио о српском друштву у Бечу, о српским тежњама пред немирну 48-му, и много спомињао и Бранка. Шта је говорио, нико данас не зна. Потомци радо комбинују путеве и мисли великих људи, али то је добром већином илузија. Тако је десет година раније, у Русији, неки С. Тургењев написао читаву фантазију о присуству Владичину при опојавању Пушкина, у зиму 37-ме, у глуши и манастирској самоћи, куда су брзо отпремили били леш у двобоју палог песника. Међутим, 37-ме у зиму Владика је седео у Бечу и чекао визу — прво за интернацију, знамо, и стигао је у Петроград тек маја месеца... Тако смо пре неколико дана слушали на радију да је Владика ишао у Немачку, у Бајројт, да би чуо Вагнерове опере...

Књижевно дело Владичино кроз све те дуге и горке године нико није тражио да изда; поједине песме ни-

један лист није за себе резервисао, нити су Владичини стихови нарочито запажани, пажљиво читани и бележени. Године 35-те пише Владика Несељроду, вишеканцелару у Петрограду, да спрема да изда Слободиаду, збирку јуначких песама о бојевима Црногораца с Турцима, с Млечићима, с Французима. Није остварио намеру. Ту је збирку издао, после Владичине смрти, 1854-те, Љубомир Ненадовић. Лучу је 45-те издао Владика о свом трошку, у Београду. Слабо је продана. Владика је писао Сими Сарајлији: да му, од 500 примерака, пошаље 100, а са осталима да чини шта хоће. Постоји оглас београдског књиговесца који гласи: „Стихотворевина Господина и Господара Владике Црногорскога и Брђанскога, под називанијем Луча Микрокозма, т.ј. луча малог свијета сада је изишла из печатње, почем је од пол године дана готова у залуд на свој вињет чекала, и без којег, по противним обстојателствима, и данас мора изаћи. Ово сочиненије препоручује се и само собом радо читајућима, што је важно предметом иматично, т.ј. начално, или оригинално у Србству, а друго и тијем, што је од извештно великога талента производ. — Продаје се у Београду врло приличном ценом у књигопродавници Лудвига Винклера — књиговесца близу Варош-капије.“ Слично томе, Горски вијенац је штампан, у Бечу, 1847-ме, то јест, песник га дао штампати. Појединачно треба у току последњих година поменути неколико песама. Једна је из 42-ге године, године оног театра у Добровнику, а такође и горке и црне године када је Владика изгубио једну од својих највећих љубави, поменули смо већ, десетогодишњег брата Павла. То мило дете, које је требало постати Владичин кнез-наследник, уморила је. као толике младе Црногорце, нездрава клима Петрограда пуна магли и оштре хладноће. Владика је био успео да дечка приме у најбољу школу, у Пажевски корпус, и радовао се првome лепо образованом господару Црне Горе. Елегију, коју је написао после вести о смрти вољеног и

милог детета, назвао је он Плач на смрт мојега синовца... И то је збиља горак и грчевит плач мушкарца који ретко и тешко плаче. Владика је том елегијом открио дивоту нежне и меке душе човека који није могао имати породицу, и који је силно и с ватром заволео био малог дечка, малог Петровића, кога, као Лесендру и Враћину, никада није преболео. У песми се измењују одељци праве уметничке елегије, и правога домаћега нарицања оних који носе дубоко породично осећање и дубоку чежњу за топлинама рођачких веза. Песник Луче, са метафизичким проблемима, песник Вијенца, драмске поеме која сева као сабља и блиста као оковане утвари, тај песник у елегији на смрт детета слика дирљиве породичне сцене, кида себи срце, јауче, има врисак очајања, исповест да се угасила ватра на којој се грејао.

Ах, мили ми Павле, свакако за тобом плаче,
Отачество ц'јело, ја од сваког више.

— — — — —
Срце мени живом за тобом испуца!
— — — — —

Гроб ти је далеко, на њ ти доћ не могу, (својта)
Но ти над кол'јевком у коју си њихан,
Свеколико плаче, до неба се чује.

Као у нарицаљки, Владика ређа плач оца над јединцем, (Павле је био једини син Перов) па мајке, трију сестара, ђеда и бабе, и нарочито се песник разнежава над старим својим родитељима, који су једног сина оставили на Грахову, једног замонашили, и сад изгубили јединога унука Петровића.

Када си се најпре на земљу опр'о,
Ручицом си држа за њино кољено.

Владика затим казује свој доживљај: кад је испратио малог путника, не знајући, као толики људи у толико случајева, да је растанак последњи, да гроб стаје међу живе и пуне наде.

О, како ме први поразио поглед
Кад сам изишао на горду планину,
И видио оком надмену пучину
Чрез коју си, Павле, мени одлетео.
Сузнијем сам оком траг брода искао,
Ал' на море трага већ онога нема,
Ка што нема тебе већ, надеждо моја;
Ти си ми ишчеза кано траг на море,
Ти си ми ишчеза ка звијезда сјајна
Кад се ведрим небом св'јетлом дугом проспе.
Слатко ли ми шћаше једном, Павле, бити!

— — — — —

Да ме сан оћаше вјечни обузети,
Да преболим рану коју си ми дао!
Много ли ме пута сновидјење дивно
Са тобом варало, те сам те грлио;
А кад се пробудим, скупо сам плакао.

— — — — —

И судба је наша, нашега живота,
Сновидјење једно плачно и лажљиво.

Какве ли су ватре могле да се разбукте у том високо оплемењеном примитивцу, те је тако гладно волео, тако очајно не дао оно што губи! Жена, дете, отаџбина, поезија, творац дивотног света и небесних тела — за све је Владика имао страст неугасиву. Кроз много горких година, када је сваки час елегија ницала у души и хтела на уста — не истроши се снага овог ђина од ватре и љубави: Павлова смрт, и бол од ње, сабирају у поету све снаге у један тужан сан, сан од саме црнине, и „тај тужни сан му никада више, ништа више са чела скинути неће“ — по речима једног чувеног песника, а по речима Владичиним:

Спомињање тога, докле сунца гледам,
Док у гроб утечем, свагда ће ме мучит.

У разним елегијама свјетске књижевности има више религиозног мира, више лепоте од скрушености пред неумитношћу, или више поносите речитости пред „црним вратима“. Али канда нигде нема колико страснијег толико чистијег вриска но што је онај над губитком чисте среће од детета: „Слатко ли ми шћаше једном

бити, Павле!“ Да ли се икада грчевитије избацише мишице да обгрле чистију срећу, чистији сан! Нешто ванземаљско има у тој чежњи монаха да грли малог анђела.

Године 44-те имамо две песме које треба упознати. Једна је весела и светска песма Владике путника, и, на путу, светскога човека по укусу и по понашању. Волео је Владика да „макне“ из пустиње, да у свету гледа и учи, да поживи са образованим људима и друштвено окретним женама. Песма се зове Три дана у Тријесту. После Котора, Трст је био друга Владичина станица, где се са брода премештао на железницу за Беч, и даље. Имао је у Трсту, сем српског учитеља Д. Владисављевића, много пријатеља међу Србима имућним трговцима, и међу аустриском господом. Котор је још значао аустриску пограничну полицију и шпијунажу. Трст је био слобода. У поменутој песми имамо опис путовања по мору, пристанак уз обалу, усхићење лепотом положаја града Трста и живим прометом у њему; па обед код грофа Стадиона са другим грофовима; па уживање пустињака кад види како се већ хотелски момак зналачки и лепо клања; па детињаста милина од гледања аустриске војске у парадном маршу и с музиком, нешто тако друкчије, тако сасвим друкчије но што су црногорски борци који не знају за касарну и обуку; па уживање у позоришту, и момент узбуђења од лепе глумице или играчице Флоре, која за час „пако у рај претвара“, и којој ће Владика сутрадан послати цвеће, наравно, да не зна Цетиње ни Синод у Петрограду. Из ове песме нема шта да се наводи, она је само одличан биографски податак.

Друга је песма са езотеричке стране Владичина бића, песма мисли, опет песма мисли, под насловом Мисао. Тешке године су прошарале Владичину поезију песимизмом, боље рећи храбрим знањем ствари. Песимизам у снажну човеку, енергија је, интелигенција је. Мисао, зна Владика, данас је слобода, сутра

тамница. Биће да су 44-те већ и први јаснији весници болести стигли. Свега је 32 године Владици, а већ иде на море „ради побољшања мога здравља“, не ради весеља. У песми Мисао, као и затим у прологу Луче, дошли су до јаког песничкога израза Владичини погледи на живот изнесени не само из горких година, него уопште из знања о трагици која прати идеје и борбе. Има у тој песми јада, има великанских резигнираности. Има гордих акцената који само из песимизма и резигнације јаког човека и могу произаћи. Секретар Владичин, М. Медаковић, у књизи о Владици, забележио је на једном месту да је Владика „запа у вртлог западњих мисли, читајући талијанске и француске пјеснике“. Медаковић, јадан, писао је оно што је назирао, и мислио, јадан, да има „западних мисли“, а пропустио оно што је требало слутити, наслутити, и затим испитати: да је у Владици самом, пре свакога читања, ишао „вртлог“ песника од највише скале, песника који је позват да се пробија ка врхунцима лепоте и морала, дакле позват да бесмртне снаге велича, и да трагици не да умрети. Песма Мисао изашла је из песничкога размишљања о томе: шта човеку даје највишу вредност, и шта човека највише мучи, и гони га, једно и друго, да позна тајне свога бића и тајне света. Јер, у тајнама су закони који невидљиво дејствују; у тајнама су везе свега онога што држи и покреће мали свет човеков и велики свет васионе. На прво место, ту, долази онај тајанствени елемент који је у основи свакога плана и сваке функције, то јест, мисао. Песник зна за творачку и за разорну снагу мисли. Разорна мисао изнурава човека, може му душу и живот огорчити; али и то може значити напор ка новом, бољем твораштву. Идеалистичке философије носе, као врхунац, идеју добра; али све оне знају за зло. Хришћанство познаје ђавола, многе велике и славне поеме знају за Сатану. Пред Лучу, око Луче, Владика је ето то тајанство мучило и занимало: мисао као разарач-творац; Сатана као негатор-творац. То је оно што се у

философији тумачи привидним апсурдом: да су ствари идентичне у оном у чему су супротне. Мисао која разара да би стварала, идентична је, кроз разарање, оној мисли која ствара без разарања. Одмах у почетку поеме Мисао имамо питање о двојству бића мисли:

Али си ти (мисао) тјелу вјечно мученије,
Али тјело теби времена тавница?
Тајанствени закон какав вас сједини?
Какво ли вам право ово двојство даде?

Сваки је ред као ископан. У четири реда готов план за поему, драму, трагедију. Као код свих песника великога ума, романтика стоји и држи се на тешким истинама или тешким сумњама. У наредним стиховима песме проговориће сумња песникова у своју веру: да мисленост човека, мисли, нису увек весници бесмртности, него бич и мучење човеку

Да му кратки дани и ништави живот
У проклетству грком и у плачу прођу.

Даљи стихови јасније и јасније одају да је Л у ч а у глави Владичиној већ спремна. На питање: да ли је мисао она моћ човекова која загледа у тајне света, па с тим и у „каквост и судбину будућности своје“, одговор је тачно онај који и у Л у ч и, једино са мало измењеним речима:

Но од ове тајне виђећемо нешто,
Ај' за гробом само.

Пред крај поеме долази оно су чим Л у ч а почиње: визија како поет лети кроз просторе и тражи свет творачких идеја. У овој поеми, која је философска, не алегоричка, неће песник тако високо одлетети као у Л у ч и; али ће у лету сретати светла небесна тела, многе „прелести“, где човек није вечни сажитељ и сарадник, (трагична тема Владичина у Л у ч и) уз наговештај да је човек неком кривицом, грехом, престао то бити. (Тежња човека да опет буде што је од искони био, трзање између Бога и Сатане — води у Л у ч у.)

... али ми се свијет,
 Од ког су сви други истекли свјетови,
 Што се више дизах, даље одмицаше

Блаженство гледећи, ради нас створено,
 Те је грешком грдном вјечно изгубљено.

Кад се песник и мисао у њему врате на земљу, мисао
 се суочава са проблемом времена у временом животу,
 у свему што мисао ствара.

Вријеме је тебе (мисли) враг заклети вјечни,
 ... оно твоја дјела
 Немилосно руши; оно тебе чини
 Те си непостојна; оно тебе чини
 Те данашњу светост попљувајеш сјутра.
 Но и твоја сила могућа је доста:
 Не гледајућ пустош што вријеме чини,
 Дижеш нове ствари на развале палих...

Враћа се песникова душа с болом на песимистичке ми-
 сли: зид, недокучност тајана, узалудност питања:

Али све нијемо мимо мене иде,
 Твори свету вољу, не даје отвјета.
 У нечем је збиља све нама (људма) подобно:
 Свјетови се крећу и свјетлости дају,
 А не знаду начин којим се окрећу;
 Њин не знаду огањ како се заждио;
 Не знаду постања, нити свога конца.
 Зна ли сиње море што манита лудо?
 Зна л' вјетрина ишта што безумно хучи?
 Зна ли ишта смртни, куд ће, и откуда је?

Већина тих ствари, рећи ће неко, и у уџбеницима
 стоји. Стоји. И доста Владичиних стихова у оваквим
 поемама нису сасвим оригинални. Нису. Али је Вла-
 дичин доживљај мисли у себи оригиналан; и по-
 трес у бићу, свој. „Ствари“ се преписују из уџбеника
 у уџбеник, и мирно се прочитају, и мирно забораве.
 Али свој рођени потрес потреса и плаши,
 и моралним и етичким бригама испуњава. У поеми Вла-
 дичиној „ствари“ су питање строфа и садржине; а
 потрес ума и руке који су поезију писали, то је

тајанствено дело света који жури да у младу човеку, што само још шест седам година има да живи, да у њему разбуди вокацију „пламеног песника“; учини од њега буктињу пред његовим народом и пред људима уопште. Песник осећа своје пламено биће, и поема се диже, светлост стаје наместо сумњи и туге. Оно што поједина бића не знају, то зна „један за све“ њих, а тога једнога са извесношћу зна и осећа мисао поета, чија се душа „зажива ватром поезије“.

Један знаде за све, он са знањем влада;
Он причине знаде, ми их не нишимо.
Да му закон твори, пут је дао сваком,
Свијетњаку исто ка и свјетлом сунцу.

Ах, мисли свештена, (света) ...
Ти ме увјераваш, увјераваш јако:..
Да честица јеси огња бесмртнога,
Да имадеш својство са оцем свијетих.

Овај снажни песник, као неко небесно тело, има увек један, прост, од вечности зајмљен план. Осовина бића његова иде са осовином света; он зна за вечне две супротности света: бог-антибог; грађење-рушење; тело-дух, с тим да све то, у идентитету вечности, ради и ствара. У свакој поеми, у свакој великој драмској поеми својој, у животу свом — Владика је увек на том плану и у том идентитету. Од јуначких песама пошао је у метафизичке висине, са Лучом; и натраг у народ и на земљу, са Вијенцем; опет у висине вечности, са последњим својим литерарним делом, са тестаментом. И увек исти план. У осовини света је стајао песник и онда кад је, намртво болестан, на размеђи два света, последњи пут бацао поглед у тајанства ствари, па у себе, као исто такво тајанство, и захвалан био и поносио се својим горким животом с једне стране, а са својим „пламеним“ песништвом, с друге стране. Заиста, став и лик надчовека, оптимизам вечности.

И све се те поеме, и драме, и тај силан човек и песник, све се то остваривало у пустињи Цетињској.

И провиривао је у камеру Владичину прост човек, ђакон његов Филип Ђурашковић, и овако безазлено причавао видљиво над тајанственим. „Провири ја кроз врата, сједи и чита; прође доста, ура и двије, провири ја опет, опет сједи и чита. Наочари му пред очи, мали огањ свијеће, чита, чита, чита“. У осовини света је у оно доба стојало Цетиње, тамно, пусто, пустињско.

ИЗГЛЕД И ЛИК ВЛАДИКЕ РАДА

ТАЧНИ И НЕТАЧНИ ПРИКАЗИ

У природној се философији чешће помиње један исти пример да би се у слици приказала тенденција природних моћи при развићу органског неког бића и при конзервацији тога бића. Текст говори о дрвету које је јака олујина раскидала, однела му главу, оставила само једну грану; али се за десетак година дрво из себе обновило, истерало нове гране тако да му се шума потпуно уравнотежила, и најзад је начинило себи и нову главу. Од наказе и крњатка постала опет лепа природа. Што се дешава у шумама и по ливадама, од клијања до раста, до пострадалости, до обнове — дешава се и у људском роду. Има породица које, напореда са неким својим старим орахом или храстом, са платаном од две три стотине година — обнављају и гране и главе. Онај огромни стари „бријест“ на Цетињу није требало посећи за вољу некога краљевскога споменика; одболовасмо ту сечу сви који смо под тим дрветом седели, читали, размишљали, гледали из његова хлада Манастир и Табју. Под тим брестом се градила, кварила, и опет оздрављала историја Црне Горе. Немачки песник Гете страшно је волео дрвеће и биљке, и једаред написао: „Више волим дрво него човека“. Добра је то реч. Боље да је остао брест но они који су наредили да се посече, тврдили да мора бити посечен. Зар нигде у Цетињском пољу није било места за бронзаног краља, него баш ту! Убише брест. Убише затим други људи краља. Историја је највиша школа, али мало ђака у њој положи испите. Нешто као они

кинески испити за које су се учевњаци деценијама спремали, па се дешавало да истога дана син положи испит а отац падне. На бресту цетињском се осрамотише оцеви и синови.

Господари Црне Горе из династије Петровића Његоша, сви монаси до два последња, сви без деце до два последња, а међу том двојицом само последњи са синовима — ти Петровићи, по неком дубоком нагону, трудили су се да за наследника изаберу онога од којег ће породично стабло даље зеленети, или озеленети тачно тамо где је можда засушило. А главу су бар два три пута сасвим позитивно на боље променили. Митрополит Петар проницао је очима и памећу да нађе зелену и брсну грану. Меркао је и стас и лик, и добар глас, и умно чељаде. Двапут је избирао међу синовима своје браће, али није било среће са наследницима. По трећи пут, најстарији и најлепши међу Петровићима тога времена био је Раде, син Митрополитова брата Тома; сувише, о Радовој озбиљности и памети, и о нечему што у себи крије, ишао је најбољи глас. Дечак тај, и младић, растао је и стасао, слажу се сви у томе, необично складно и стројно, али и необично нагло. Добар је и тачан онај портре дечака Рада који нам је сачувало усмено предање: „Право хајдуче; лепо је умео носити пушку, добро гледати низ пушчану цев; али како је нагло растао, вавек је ходао у окрчало оделу и био смешан.“ У нечијој позајмљеној краткој мантији је Раде и замонашен. Има цртеж: млади калуђер Петар је дугачак и танак као врбов прут. Нико од домаћих, а од странаца, колико ми знамо, само један је осетио потребу да тачно одмери висину Владике Рада. Аустриски пуковник, потоњи ђенерал Ђорђе Стратимировић, пријатељ Његошев, с којим се Његош налазио у Трсту, и два три пута у Бечу, који га је, смртно болесна, и подворио у Хицингу крај Беча — тај Стратимировић је забележио висину Његошеву по енглески: шест са шест, то јест, шест стопа и шест палаца. И Енглези, као сав европски север, имају ви-

соке мушкарце — код Енглеза и Скандинаваца доста чине дуг врат и уска дугуљаста глава — и радо се похвале са „шест са четири“, што ће рећи око 2 метра. Шест са шест, било би 2 метра и око 4 сантиметра. То је врло много; но Владика — доказа има од сваке врсте — никада није чинио утисак ни цина, ни монструма, него само „изузетно висока и лепа мушкарца“; дакле природа, а не неприрода. Сви од реда који су гледали ту висину, говоре: складан, хармоничан. Тако каже енглески адмирал Пеџет: „...тело ванредно снажно но врло сразмерно“. Тако су мислили и тако забележили и многи други странци, који су гледали Владика Рада. Тако говори и наш човек, Имбро Ткалац. То су савременици. Ми лично, дуго смо гледали неколико портрета Владичиних; па једну силуету у бакрорезу, (необично комбинован костим Европејца на Владици;) па једну гравирu на којој Владика стоји у друштву са већим бројем Црногораца. Да, висок, али не баш знатно виши од других високих људи. Матија Бан, кад је први пут требао да види Владика Рада, и ушао у Биљарду, имао је у пуној стварности утисак који смо ми добили са слике: међу стаситим, високим Црногорцима не баш упадљиво, сместа уочљиво виши од свих високих. „Ја стадох један час као укопан, па узех очима тражећи по оној множини људи Владика, кога нијесам познавао, а нико ме к њему није приводио. И управо кад сам се хтео обратити Милаковићу (секретар Владичин) да га замолим за ту љубав, опазих на горњем углу биљара висока и лијепа Црногорац у народном одијелу, где се на мене осмјехну, па поступи напријед одвојивши се од осталих.“ Да, Владика је био врло висок, али дужина му је била тамо где треба да је дугачак леп мушкарац, у ногама, не у торсу. Туберкулозан по наклоности, и као често нагло порасни брђани, Владика је, види се то јасно на свима сликама, био увек мало напред нагнут, мало повијених плећа, што је кориговало издуженост тела. Чува се у музеју на Цетињу фотеља Владичина: елегантнога кроја, ви-

соких леђа, дубока у седишту; али то још ништа не одлучује, такве су се фотеље правиле у доба наших отаца и дедова. Одлучује ово: под сваку ногу фотеље ударен је ваљкаст стубић висине око 20¹—25 сантиметара. Седиште је тиме тако подигнуто да човеку средње величине ноге висе, а висок мушкарац једва додирује ногама под.

О стасу и лику човека који је у тој фотељи седео сасвим нормално, имамо података: имамо портре Владичин у црногорском костиму, имамо га у богатом руском манторосу и у панакамилавци; имамо цртеже, имамо описе, имамо замисли и закључке о раси и о човеку. Енглески чувени државник Гледстон није био на Балкану, али, зна се, много се интересовао судбином „турске раје“ на Балкану; имао храброст да каже да „болесни човек на Восфору“ не мора живети на рачун млађих и здравијих од себе; помогао је Бугарима, и, међ Србима, бац Црногорцима. Да добију Плав и Гусиње, па кад то није ишло, онда Бар и Улцињ. Гледстон је гледао слике Црногораца, слушао приче о њима, и закључио најзад: „Царска раса!“ Прави цар у тој царској раси био је, несумњиво, Његош, Владика Раде. И зато не мари што га је ситни бокелски прота Јаков (Иринеј) Поповић оговарао, мислио, јадан, да му се руга, а он, у ствари, дао два фина Владичина портрета. Пролазио је Владика, 1836-е, кроз Боку. „... Како сме у туђој држави ићи с крестом!... облечен во долњој и горњој аљини, и сврху кунтош, на перси крест и голфију, на глави капа с панакамилавком“. А кад је Владика сутрадан скинуо то „дерзновеније“ у туђој држави, онда се љуту протопрезвитеру опет није свидео, љутила га је, изгледа, заправо лепота човека. „... у фесу, самуром повезате главе, с јапунџом до појаса, гаће на монторску, бијеле чарапе — као какви бег!“ Смеје се човек док чита протина замерања, иза којих је, наравно, стојало удварање Аустрији; али кроз то читање чита човек једну много дубљу ствар и истину: како пред лепотом и пред чарима, нико не

може да поднесе много реалности. Могао је прота наређати и коју по Владику неугодну реалност; напротив, у оба случаја је прота извукао црте и колорит који су гиздаво красили младога човека, и, хоћеш нећеш, били радост протиним очима. А као „бега“, као бесно господство, морала је Црногорца Његоша видети и кадуна Али-паше Сточевића, с којим је Владика ишао у Дубровник на састанак и договор, а кроз неки прозор га гледала була пашина, ошамућена и иначе парадом ради које ју је паша и повео био. Ни була није пред лепотом и чари могла да поднесе много реалности. Овако је говорила: „Ви сте Срби најнесрећнији милет на свијету. Имали сте једнога Србина, добра човјека, мојега ђевера Рада Владику, (Владика се побратимио био с Али-пашом) па сте, несретни милету, и њега закалуђерили, како никад од њега еврлада имати нећете. А турске ми вјере, да је у нашем царству, седам бисмо га пута женили, док би еврад имао. Нос' вас ђаво дома, несрећни милету!“ Кадуна се, по женски, ипак мало дохватила бар једне реалности; али све у свему, дала нам је имагинаран портре величанствене појаве, нечега заносног у тој појави. Владика Раде је био пун чари! — тако би, на крају, сви људи у један суд сабирали своје утиске.

Писмо једног савременика Владичина чини нам се нарочито сугестивно. Писац тога писма јесте дугогодишњи учитељ при православној српској општини и школи у Трсту, Сремац по рођењу, Димитрије Владисављевић; (налазили смо га и као Владислављевића.) Постао је он и остао Владичин пријатељ, и врло одан помагач у пословима књижевним и просветним, и другим. И другим, новчаним, нарочито. Тај велики пријатељ и Његоша и Вука, и других знаменитих наших људи, волео је искрено те великане, помагао им усрдно, али цео његов портре није славан. Бавио се Владисављевић каматним финансијама, а као интимус великих књижевника, почео и сам да „књижевникује.“ Држао се додуше књига за школу, али није умео у страној

књижевности одабирати, нити код своје куће добро преводити. Потписивао је своје име под туђом руком „прерађен“ свој превод. Но, остаје његова љубав и служба роду. Владисављевић тај, очигледно је, био је занесен Владиком, пре тога архимандритом; (ко није био, и ко није и данас!) али у поменутом свом писму он је врло стваран и одговоран референт о ономе што је видео и сазнао кад је хијеротонисани Владика на повратку из Русије стигао до Трста, и ту, као обично, неко време остао. Вредности материјалних ствари у Владичину пртљагу Владисављевић, наравно, обрачунава врло тачно у рубљама и дукатима. Владичину спољашност описује одмерено. Пажљив посматрач, а вероватно и због блиског додира са човеком у тај мах, осетио је он у врло младоме Владици природно дело велике хармоније, па и он у тексту свом хармонише, гледа лепоту, снагу и достојанство младића, и слуги даровитог човека и дело. Писмо је од 20-ога децембра 1833-ће године, а упућено је Јосифу Рајачићу, тада епископу далматинскоме, потоњем митрополиту у Сремским Карловцима, и, за нас, у овом часу и при овим нашим текстовима, онај далматински владика који је, у датој прилици, забранио да далматинска звона звоне, „да се лубарда“ у част црногорскога Господара: лојалност према Аустрији, а и мала српско-православна завист што има један владика без премца. Пише Владисављевић у реченом писму: „... колико сам имао прилику упознати га... је Младић (сад у новембру свршио 20 година) тјелом највиши у Триесту, са камилавком и панакамилавком за чудо висок, а соразмјерно висини и лепога кроја здрав и мушко лијеп. Чисто ни је (треба: није; примедба аутора књиге) био по нарави одређен за чин Монашески, но закон земаљски тако је изискивао... Покојни му Стриц владика Петар... тако је овога садашњега Владику послао као дјете од 14 година у Боку у монастр Савину да се чему обучава, и после по године к себи га позвао, и нешто га и сам поучавао, и нешто и неки бивши (чини ми се) руски

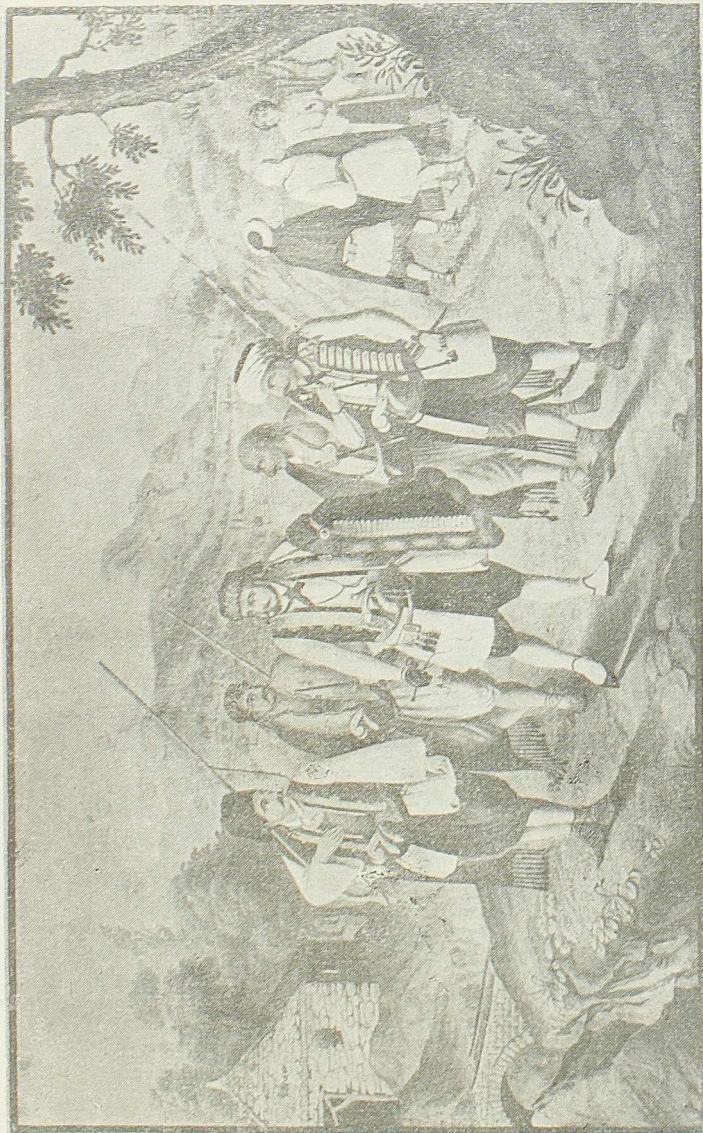
Црногорац као секретар код њега, обучавао га у Српском језику, а покрај тога и Рускоме, тако, да се овај Млади још от мирскога чина јако заљубио у читање књига Српски и Руски. По овоме, као што сам могао познати, ни је ји само читао, него чисто и на памет научио т. ј. тако запамтио да многе комаде из различити Љетописа на памет знаде рецитирати и о њима доста лијепо судити. Особито му је мила Поезија и Српска и Руска које је заљубљени читатељ. За чудо је, да се онолико у Црној Гори без приуготовљенија сам по себи знати може. Природа га је и лијепим Тјелом и Духом богато обдарила. Срца је добра и не поносита. Само би му требало: школа свјетопознанија практичког, али кад помислимо колико му је година и шта је, ни мало не служи своме чину на срамоту. Ово да је когод мени казивао не би сам му могао вјеровати... Млад и паметан, може се дугом животу надати, а народ од њега великоме добру... У Прбргу (Петербургу) су га лијепо примили... Г. Греч, граматикосписатељ упознао га је са ученима онде који су давали и вечере, у које су и њега позивали и од њега извјешчавали се о књажеству Црногорском, Српском, Дубровачком, где им је он и неке пјесне Дубровачке и Српске преводио на руски. Государ га је двапут к себи позивао и с њим се најпре кроз толмача Родофиникина а после и сам разговарао. Государ ни је никада прије виђао поставленије Еппа (епископа) пак је ишао у војени храм са свим својим двором на његово посвјашченије лицем на Преображеније. Онда га је у Двору и својој Царици представио, која се шњим позадуго и љепо разговарала. Даровано му је књига и икона до 10 х рубаља цјеном, осим тога Окрут и Митра коштаваће до 20 х рубаља. А крст са шмарагдима и қолаину са брилиантима коштује до 10 х рубаља. Царица (чини ми се) даровала му је манторос од Црвеноугасите кадифе, коју Р. (руски) Еппи имају црну. Митрополит му је дао штаку Платонову која има руковат не позлаћен него баш од злата. За штампарију је дао (Владика Раде) 3000 р,

од своји новаца. А за Библиотеку Руску у којој су сви преводи класически, Страни и Руски оригинали, 300 дуката. На Дар је добио у новцу иљаду дуката... Говори да кад други пут пође у Пбург неће ићи без Француског Језика и зато ћемо му набавити једнога учитеља и послати му га..."

Ово писмо писано из свежих и топлих утисака, неоцењиво је. Крије се ту редак портрет: спољашност, манири, срце, младићка срећа од доживљаја и од важности своје личности, жеђ даровитог човека да се развије, да учи. Читалац писма осећа јасно: многи детаљни подаци, то су живе речи и причања самога Владике, који заједно са Владисављевићем осећа како све у њему буја, који зна да је на врло високим местима чинио јаке утиске, који је хтео просвету у путном ковчегу да пренесе у Црну Гору. Није ли сав свој дар у новцу, 300 дуката, што чини три хиљаде рубаља, није ли све то дао за штампарију! И књиге носи, и учитеља за француски језик поручује... Видимо младога Његоша како скаче са столице, седа опет, врти се пред Владисављевићем, прича, показује ствари, заноси се у силну вољу, у крилате енергије... А Владисављевић гледа, гута, срећан и поносан од свега што Владика јесте и што ће бити. Љубав је диктовала оно писмо, и писмо је зато и данас живо и топло. Једно нам у томе портрету недостаје: песник. Наштампаног П у с т и њ а к а Ц е т и њ с к о г, да ли К а м е н ш т а к а, како се збирчица песама првобитно звала, није могао Владика донети Владисављевићу, јер Аустрија није дозволила штампање у Бечу; али Владисављевић је знао да Владика пише песме, а извесно му је Владика, уза све остало, причао и о аустриском одбијању да се збирка штампа. Између два виђења с Његошем, на поласку за Русију и на повратку кући, Владисављевић пише Вуку: „Евовам и едне његове песне овде сложене“. Но о песништву, о песнику, Владисављевић не каже у наведену писму ни реч. Да ли му се чинило да епископ у тамноцрвеном манторосу и са скупоценим украсима на гру-

дима засењује песника? Да ли се млади Владика можда и сам занео рангом владара, чином епископа, друштвеним својим триумфом и изузетно лепом појавом, и можда часком заборавио своју нејаку прву поезију? Како било, на тој првој раскрсници Владичина живота оставио нам је Владисављевић скромно рађену али живу слику младића, приказ фигуре Владичине, чар личности, полетан дух, све што је млади Његош диктовао у душу и у перо онима с којима се сретао — као свој живи портре.

Треба сад окренути сноп осветљења и на другу страну. Архимандрит Петар имао је свега 20 година, дакле, по пристанку рускога цара, у оно време и световне и црквене главе у Русији, и по пристанку Синода, прескочиће он десет канонских година; епископ, прописно, треба да има навршених 30 година. Сматрамо да то, у оно време, није била мала ствар. Мислимо зато да је Гагић морао послати у Петроград портре младога Петровића сличан оном Владисављевићеву, те су се цар и Синод решили на велику изузетност... Иначе, мало је људи, и међу највећима, који већ у изгледу и лику носе документе своје изузетности. У двеста година знамо тројицу: Гете, Бајрон, Раде Томов Петровић. То су они људи који су, срећни или трагични, према тексту из Библије: створени од праха земаљскога, „али још и рођени одозго;“ или, према речима св. Августина, које Бог себе ради ствара: да би имао рођака, да не буде сам; или, да има „с ким да разговара“, како је уздисао тужни, горди Бог Милтонов у драмској поеми Изгубљени рај. Занимљиво је стати за тренутак пред тим нарочитим или достојанственим документима мушке лепоте, снаге, отмености. Као на савршено лепој јабуци она мајушна црна тачка, која значи квареж и црва, или макар само пегу, на свакој земаљској лепоти има недостатак. Пођемо ли дубље од сто година у нашу прошлост, наићи ћемо на фигуру Душана Силнога. И неке фреске одају ретку висину његова стаса, и ружан лик; али имамо текст једнога

Његош међу Црногорцима
(Фрагмент једне грауре)

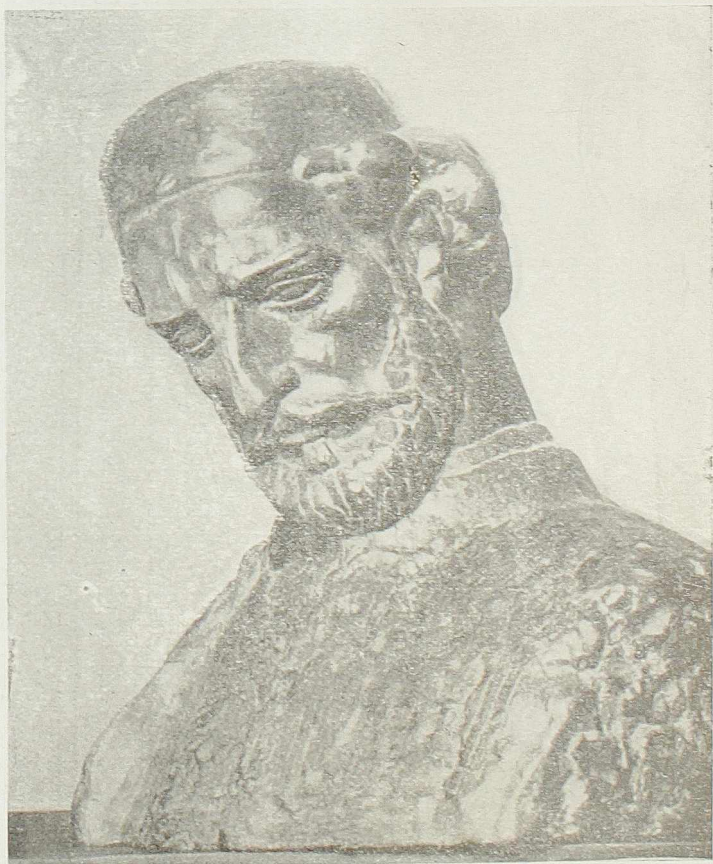
Сл. 1

Оригинална слика

Сл. 2

Снимак са једног портрета

Биста Његошева
И. Мештровић

Француза који је описао папско посланство у Србију половином XIV века, и у том тексту стоји: „да је цар Душан био међу свима људима на свету свога времена већи телом, и страшан у лицу“. Није ли и Његош запазио нешто „страшно“ у лику јунака Батрића: „гвоздене очи“. Ако се сад обрнемо временски ближе, и међу песнике, ово су чињенице у вези са поменутим песницима. Гете је имао дивну главу, савршен торсо, ноге од колена до стопала витке и дуге, али ноге од колена навише несразмерно кратке, и то је зачудо јако смањивало високу фигуру. На познатом романтичном портрету Гетеа у Италији: песник полулежећи седи на одмориљци, по њему бео плашт, шешир са великим меким ободом на лепој глави, но, да ли сликар, да ли Гете, пребацили су наборан плашт тачно од колена до под струк, а истакли ноге од колена наниже, у чарапама и ципелама госпара XVIII века. — Бајрон је имао савршено срезану лубању и класично леп сваки детаљ лика; али је, од детињства, добијао грч у листовима ногу, и тада ходао искиданим, разритмованим корацима. Но, како га је бог дао био, он није пребацивао плашт преко недостатка. Писао је пријатељу у Лондон: да се у Риму упознао са „необично љупким“ сином лорда Оксфорда, „и одмах смо се врло спријатељили, можда и због заједничког недуга: обоје рамљемо; само што је он анђео који се спотакао преко звезде, док сам ја Роми Даба“. — Раде Петровић, и у првој младости, и у познијој младости, као да није имао баш никакву видљиву ману. Слаба плућа се дуго времена прикривала под индиферентном особином: да тај младић дугих, снажних ногу није баш добар пешак. Шта мари пешачење кад он на коњу лети као змај! Али-паша Сточевић — нека не замере Бајрон и млади Фокс — рамао је такође, био још и ужасно убојен, па је, прича се, скоро циктао од задовољства гледајући Владику Рада на коњу: „Вала је то онај прави српски бан од Косова!“ — Медковић описује Владику „кад се спушташе на пазар у Котору... а још дивније кад одједном скочи са би-

јесног коња свога... иде великанским кораком, крећући се поносито, а лик кано кридат... погледајући својим орловским оком на све стране... али се држи величанствено, озбиљно, и са достоинством... Све је упрло очи у дивног владику.“ — Матија Бан, песник, у немирним годинама 1848-ој и 49-ој изасланик и агент Србије, видео се са Владиком, пословно углавном, три пута, и та три сусрета је прибележио драгоценим текстовима. Знао је Бан посматрати, нарочито питати далеко боље но Љуба Ненадовић. Дубровчанин! Матија Бан једини измамио је нешто ваљаних, скоро да кажемо стручних изјава Владичиних о поезији његовој. Бан је и у портре Владичин додао понеку црту која је почињала споља а продираше дубоко у човека. „То је била ватрена нарав под доста хладном спољашношћу. Ватреност (Владичина) често је ван избијала, али чим би се појавила била би зауздана. Познавао је себе, а добро разумијевао свој положај црквеног и мирског великодостојника, па је дугом навиком био себи принаравио хладну спољашност.“ То је опсервација која као осовина иде кроз замишљени и стварни портре Владичин, осовина која у једно спаја две слике Владичине: ону свима добро познату, и једну далеко мање познату, о којима ће у овој глави књиге још бити речи. Исти Матија Бан, рекли бисмо, понајбоље је утврдио портре Владичин на коњу, дакле Владику страснога јахача. „Једном по обједу позове ме Владика да се на коњима прошећамо по Цетињском пољу. Доведоше нам два велика лијепа коња, које усједосмо. Најприје иђасмо касом, те ми он рече да пустимо коње у сав трк. Одговорих му да сам лош коњаник и да моје јунаштво даље од касе не иде. А он смијући се: Еј мој Дубровчанине, да видиш како Црногорац јури — па одлети као стријела. Дивно га је било гледати! У његовом црногорском одијелу изгледаше као голијат, стојаше напријед нагнут и као прикован за коња. Бијаше се доста удаљио, кад наједанпут обрне коња да се к мени врати. У том окрету падну му кратки гуњ с рамена и

капа с главе, па се просуте дуге косе таласаху по ваздуху. Али се он и не осврне, него све једнако јурећи, кад дође к мени, рече: Ево ме без гуњца и капе; почео витешки а свршио комично! — па се слатко смијао, а Црногорци потрчаше да му донесу гуњац и капу. Настависмо даље, а он ће додати: Да ако и с нашим послом (спремање, 1848-е и 49-е, да се неке српске, или, боље, југословенске ствари отпочну па и сврше) овако прођемо, да почнемо јуначки, па свршимо комично по себе, а трагично по народ..“ Добро је писао Медаковић: „Владика не имађаше ни весела ни задовољна живота, већ само стајаше на мртвој стражи“.

У потре Рада Петровића спада неминовно и униформа, свеједно да ли је по свету ходао у народном руху Црногорца или у мантији. Униформа, свака, сама је собом врста декорације; униформа на лепу човеку, украс је; на витку телу, боре мантије савршен су сликарски ефект. Ако је још и лик младога монаха леп, онда прети женама помама, макар да су и царице, макар и пашинице. Не воведи нас во искушеније! Треба се сетити, у италијанском сликарству Ренесансе, а и раније, разних фигура младих монаха, при процесјама, при погребима, у библиотекама, у хору где занесено поју. Онај млад калуђер на Ђорђоновој слици Концерт, у мантији која му по мршаву телу музички складно пада, што држи руке на диркама музичког инструмента, а главу је, као запету жицу, накренуо према таласима појања — неодољив је, незабораван је! Танки дуги прсти му од самих коштица, врат скоро детињи, и на врату лик сав од слуха. Могла би се та слика звати Слук. Слук, једино спиритуално чуло човечје! — Треба се сетити чувене слике, великог платна које приказује св. Августина, не владику, не професора реторике, не писца Исповести, него као шибљика танка, гологлава и босонога калуђера кога ветар гура самом ивицом морске пучине. Слично томе би морала изгледати уметничка слика, или фреска вељега гумна на Цетињу у онај тужни јесењи дан: леш Митрополита

Петра у ковчегу, замонашеном Раду је 17 година, главари му љубе руке, а он се љуља пред пучином незнанога, ко зна каквога живота. — Можемо се сетити и Владичина портрета (уље Словенца Томлинца, тврди се) у финим руским мантијама. Имало му је око 24 године; православни монах, бркови, брада, достојанствена озбиљност. Али жалац и живац младости су ту: дивна рука Владичина у униформи, у двоструку богатом зарукављу, црну и пастел-бојену — безмало психоаналитички објект! сваки прст ватра, свеједно да ли пише, да ли разговара, да ли додирује човека... Одосмо далеко. Гагић је морао у своје време писати у Петроград, гагићевским сухим славјаноруским, увек менторским стилем, али ипак, о фигури, о памети, о лепоти, о чари младога архимандрита Петра који се спрема у Русију. Цар и царица, и дворани, и дворско свештенство, и Синод, све нам се чини да су полетели били према младоме монаху као они гвоздени клинчићи што полете и приону за магнетску потковицу. То је било можда једино време у Владичину животу кад је он сам за тренутак волео монаха у себи. Није ли по повратку из Русије, по повратку кући из Трста, где је инспирисао оно Владисављевићево писмо, није ли причао и Медаковићу, а Медаковић забележио Владичине речи: „... однесоше ме у своје богате дворе (руски великаши) на својим рукама! Таквијех веселијех дана у мом животу више видјет нећу!“ И није. На страну Господар, да ли је неко песника Горскога вијенца понео на рукама!... За тренутак један, у Петрограду, ошамутила га је ваљда Русија златних купола и чудесних звона, много петроградских палата које су раскошне као цркве, а многе и многе цркве аристократске као и палате. Двор, епископи, тамјан, жене: млади је варварин у црној раси занео људе, занео се и сам. Но, љуљао се пред пучином и у себи ваљда шаптао: „Све је весело, али ја, ја сам монах, владика!... Па, ето, и руски император је глава цркве, али то ништа не смета његовој слободи и мирском животу!“ Охрабрио се вла-

дика, стар је био свега 20 година! Шушти свилом постављена мантија, на грудима блиста драго камење панагија, руци прилазе кнегиње и грофице. Срце у грудима млада човека пева... Јесте, и то је један портре Владике Рада, ошамућенога госта лудог високог клира у царској Русији.

Године су пролазиле. Наши људи и странци разним су подацима и речима описивали изглед и лик Владичин. О сасвим младоме архимандриту Вук Караџић је записао: „... већи и љепши него икакав гранатир у Бечу.“ Неколико година касније, опет Вук, кад је због народних песама био у Црној Гори: „... то је можда најљепши човјек у Црној Гори, где има много љепих људи.“ Још неку годину касније, Рус Коваљевски: „... црна по раменима пала коса, очи пуне сјаја, правилне црте лица... образац мушке лепоте.“ Још неку годину касније, поменути енглески адмирал Пеџет: „... Владика је најљепши примерак човека од свих које смо икад видели.“ Имбро Ткалац: „... неоспорно најљепши човек кога сам икада видео.“ А ово последње је речено 1850-е, кад је Његош већ био врло болестан; лепота, отменост, чар човека освајали су до краја. Вук Поповић, свештеник Рисански па Которски, баш као и Медаковић, описује грацију и отменост Владичину кад сјахује с коња и усправља се на тлу. Све су то били савременици...

Па је онда Владика оставио своје савременике, и пријатеље и душмане. Године и године су пролазиле. До данашњег дана немамо пред очима друго до, поређе, фотографски снимак са портрета Владике у богату владичанском оделу, са црном панакамилавком на глави; и, обично, слику Владичину у црногорском народном оделу, са црногорском капицом на глави, за коју слику једни верују да је снимак са литографије чувеног у оно време у Бечу фотографа Анастаса Јовановића, а други кажу, и ти очигледно имају право, да је то снимак са некога портрета. Јер, популарна слика Владичина, дотерана слика „лијепога Владике“, и слика

која је доиста снимак са оригинала Јовановићеве литографије, 1847-е, — то су две сличне, али и врло, врло различне ствари, што се види и на овде донесеним копијама, а о чему ће, рекосмо већ, још бити помена у овом напису. Дакле: сем две слике, у владичанском и црногорском оделу — трећа, она Јовановићева, приказ човека какав је у свом оригиналу доиста био, та је скоро непозната — и сем неколико силуета и гравира, сем портрета у белој панакамилавци који ми нисмо видели, а неки људи тврде да постоји, сем слике врло младог калуђера у простој камилавци, вероватно слике архимандрита Петра — све до тридесетих година овога века нисмо ништа збринули, нисмо добили фигуру Његошеву, лик Његошев, ни у камену ни у бронзи. Колико сутра биће сто година од Владичине смрти. Место да се о тој стогодишњици сабере велики народни збор око великог споменика најоригиналнијег и најдаровитијег човека кога је српство дало, дићи ће се, на аутомобилима, тамо у врх Ловћена, делегација, и стаће око саркофага. Можда ћемо, у низу својих неукусности, учинити једну више: испети на Ловћен, све исту и уобичајену и доста слаткасту слику Владичину, не би ли делегација могла погледати Владичино чело, очи, руку. Уосталом, Његош је у својој мудрој једноставности можда сам решио питање свога споменика. Кад се мртав болан, али на ногама и обучен, враћао из Италије на Цетиње, усмотрио је са брода Ловћен, подигао капу и рекао: „Нећемо се више никада раставити“. Катафалк на врху Ловћена, то је остварена мушка реч Владичина: Нећемо се више никада раставити! — и то је можда и најдирљивији споменик, досада свакако једини споменик великоме песнику и човеку. Тридесетих година овога века, ипак, Србија, која вечито иде напред, врло се загрејала била за одлуку, па за остварење споменика Његошева у Београду, и извела једно доиста грандиозно народно уписивање прилога за ту сврху. Скупио је Одбор пун милион динара — у оно време много новаца. Бриге и наде је пресекао други светски

рат, а мајстор-вајар Иван Мештровић израдио је свега малу, такорећи стону главу Његошеву. Та је глава умножена и продавана, (да би фонд још порастао,) она је дакле прилично ушла у јавне и приватне зграде, и зато је данас и она прилично позната. Та глава је леп приказ „лијепога Владике“, али ми сматрамо да је нетачан приказ Његошева лика, и спољашњег лика, и лика као симбола унутрашњег човека.

Глава та одаје танан уметнички рад, али то није суштински Његош, није ни по чему онај Његош кога нам показује илустровани прилог број 1. Лик је, код Мештровића, без потребе, и много идеалисан, и то неадекватно оригиналу идеалисан: поза главе, као симболистика унутрашњег човека, неадекватна је бићу Владичину, неадекватна истини. Глава Његошева је не само нетачно, него безмало непријатно погнута — човек се и нехотице сети забелешке: да је тешко болесноме Владици глава тако немоћно падала на груди, да ју је требало подупирати. Тешко болесни Владика је жмурио — и овај Његош у бронзи могао би жмурити, поглед човека је нестао. Даље. Лице је, према вертикалној осовини, сажето у узак профилски модел, пун костију, очишћен од меса — што је све нетачно и туђе. Чело и гребен носа уједно стврдути као централизација лика — што је такође нетачно. Цртеж костију и моделовање мршавих површина изванредно је чисто, права калиграфија црта, али Владика није имао тако диреровски (Dürer) резан, оштар и сух лик. Напротив: округласт, облик образа лик. Затим, та уска глава излази из једног потпуно туђег затиљка, грубо мишићаве или месне вратине неког лађарског момка који о плећа и врат притегнутим ужетом вуче узводно дереглију. Скулптура ова није потекла из оригиналних података; то није Владичин оригиналан и нормалан лик, то није израз духовне или карактерне конституције Владичине. Што још посебно жалимо, то је следеће: та уметничка визија Мештровићева, то је већ више но прилично типизован модел његов за главе

маркантних мушкараца из врло разних категорија. Стоји тај модел у аутопортрету Мештровићеву; исти модел у неколико глава Косовских хероја; донекле у лепој глави Индијанца јахача; па ето сад стоји и у глави Његошевој. Затим, идеализацијом каква је изведена, скулптор је у два сасвим погрешна правца „ретуширао“ Владика. Прво, додао му господствености у смислу европски аристократском, или егзотичном; а Владика је био динарски расан и домаћински отмен; додуше кућић и династ, али Црногорац међ Црногорцима. Друго, интелектуализовао га је Мештровић како се на већ врло стереотипан начин приказују мислиоци. Међутим, Владика није био светски стилизован, него сасвим особено, лично, и врло црногорски усклађен; и Владика није био собни интелектуалац који само зуре у књиге, него је „крилатим умом“ догађао знања и слутње по просторима, и зато гледао отворених очију преда се; из врло тамних очију је мало тамно озбиљним, доста намрштеним погледом пратио људе: У причама из Хилладу и једне ноћи ванредно су поетизовани капци очију, у смислу том да је човек интересантан и неодржив кад пришкринута гледа. Шта ћемо, Владика није чарао капцима! није се, нарочито десним својим оком — погледајте праву слику — није се пришкринута него отворено мргодио. А то му десно око ваља човека и ваља Горски вијенац!

Владика је са свима екстремима у себи био складан; чули смо, истичу то сви посматрачи. Отуда, над онолики брђански костур није могла засести друга до брђанска, делимично домаћа и сељачка, делимично сатанска мушка лепота, но нипошто егзотика. На духовном плану имамо исто: гениалан у језичком изразу и у метафорици, остајао је Владика народски директан и јасан. На Владичину лику је мирноћа, што би рекао Матија Бан хладноћа израза била најличнији детаљ; но и та мирноћа без нарочито избачених спиритуалних обележја. Мештровић пак, стегао је томе лику душу, да би направио неку спиритуалну експло-

зију црта. Понављамо: мушки савладан израз, отворене очи у исправљеној глави, никаква поза која би била апологетика Владичиних мисли и духовних борби. Мирноћа је израз моћи, и права, и знања; поза је поврмени естетски обичај. Владика Раде је за позе у лику и ставу био сувише примитиван, и сувише оригиналан, он сам, Раде Петровић. Не мари што је далеко одгранао био од свог стабла: корен није при том ниједан скидао. Он је и стварао поезију, и био леп и пун чари — колико са снагама изузетне личности толико са снагама примитивца. Образи Владичини нису били овални, није имао сливеност носа и чела; чело, више широко но високо, над очи се дакле није надносила сенка чела. Владика је био човек ведар, увек ведар, али ведар не у смислу „тра-ла-ла“, што би рекао Француз, него у смислу увек запете интелигенције, наредности за све, снаге и скока да опучи реч која стровали човека као маче. Умео је, Цезар и он, ујести објективно, речју простом, баш као што је умео и онај Римљанин у својим једноставним, објективним текстовима о Ратовању за Галију. И „пред вратима пакла“, Његош се ведар спремао за акцију. Ведре свести је био и онда када је, у дан свога издисања, подигао главу и казао: „...ћах живјети још двије године“. Шта ли је све метнуо у те „двие године“! Владика је био, како у Светом писму стоји: „отворен ум“ оних који „разумеју писмо“ тајни и чудеса света. Владика није писао романе и судбине, него васионска и мушка херојства највишега ранга. Владика никада човека унизио није, ако је човек иоле ваљао; никада над човеком кукао није. Владика Данило у Горском вијенцу није сам ништа урадио, само се од брига кидао, али када год је очајан завапио, песник га је дизао до трагичног величанства. Владика Раде је, у честитој препирци, Турцима стављао велике ствари у уста, Шћепану Маломе, „лажи и скитници“, признавао „чудноватост“ у делима и у збиру скривених особина. Лик и мисао Владичина имали су ведрину човека кога васиона

носи!... Но, мајстор Мештровић, чини се, није се пред рад свој наново предао био проучавању Владике, није побрао све његове портрете и фотографије, верне и дотериване, није се поново и сав изложио утицају моћне једне личности којој није потребна прерада и стилизација, која је прераду принципски одбацивала: „Што год је од човјека не може савршено бити. Што написах, написах, нећу више у то ни боцнути пером.“ Није мајстор Мештровић поново прешао сав живот Владичин од претргнуте његове младости у 17-ој години до претргнуте младости његове у 38-ој години. Одмучио је Његош Горски вијенац! Никада очи није обарао ни главу по прсима ваљао онај ко је Горски вијенац одмучио и испевао! Није требало ни гениалном руком боцнути у оригинал његова лика.

Има један аутобиографски податак, руком Владичином исписан и у штампу послат, текст у предговору Владичину пред драмским спевом Шћепан Мали, где је Владика лично додао црту у портре своје појаве, у зрачење те појаве — што увек и тражимо на добром портрету. У Венецији, у великом архиву, сакупљао је Владика грађу за историју Црне Горе у доба Шћепана Малог. Тражио је сараднике за дуготрајан посао пабирчења, и за стручно правилан рад исписивања. „... господин Томазео усрдно прискочи; а чувара од архиве, старога маркиза Солари, готово слободном и веселом горском поезијом и причањем замађијам, те ми добри старац почне по мојој ћуди играти; пет шест ваљатијех писарчића три читаве недјеље по свима угловима од архива копаше...“ Податак је можда не најсрећнији пример спонтаности, оне која прескочи добар укус — Солари је био стар човек од ранга — али је податак бескрајно карактеристичан за човека који брзо осваја: „Дођох, видех, победих“ — да се послужимо класичном. Е, такав човек не држи главу повијену, и не узима позе кабинета. Право у очи свему, човечно, по црногорски, са сваким и свачим, почевши

од васионских тајни и Бога, преко великих паша и рускога императора, па и преко маркиза Солари, до последњегa свог чобанина.

И сада, са онолико података о Владичину лику, појави и друштвеном дејству колико је овај напис био кадар да прибере — сад да погледамо у два илустративна снимка овде приложена. Исто то, само много, много друкчије! Једно је орао, са онаквим очима заправо и орлушина крша црногорскога. Друго је издашно ретуширан снимак са некога портрета, који портре, можда, „прерада“ другог некога портрета, но који, није вероватно да је икада и икако био прерада оригинала Јовановићева. Тамо, орао, или, ако хоћете, Господар, и баш од Косова; домаћин који чува народне обичаје; старешина чије се бриге степенују до херојства, до очајања, до јарости; „ватрена нарав под хладном спољашношћу“. Овде, господин Раде Петровић у црногорском костиму. Седи у фотељи; глава сужена и образи одуљени; брада брижљивије причешљана; има ордене; позната лепа рука, лепа доиста, још улепшана; појас мање набубрен и лепше уборан; на левој руци нема рукавицу у овом случају, да би се ушилиено дуги танки прсти боље истакли; а очи, дивне, мора се признати, али, сравњене са онима, као да су изашле из косметичког завода; јак ожиљак у левој обрви полечен. Не мари! не мари што имамо и преиначеног Његоша: преиначују се знатни људи широм света и сами, а преиначује их и нација, и поједини стилизатори или украситељи. Но, зато што тенденције украситеља бивају обично исте, дешавају се понекад и немили резултати: мало по мало, Моцарт, Шилер, Шопен, постали су до нераспознавања један исти лик. Срећа је, код нас, што је прави уметник фотограф Јовановић знао шта је то оригинал и личност, шта је естетика истине. Па ћемо и ми овде подвући оригинал и истину. Онај са јако намрштеним десним оком — а прилично таквим и левим — био је

човек који није примао реч Симе Сарајлије: „Силе кратке, а вјера колебна“. Онај са намрштеним оком је написао: „Нека буде што бити не може“ у Црној Гори; и исти тај је писао: кад умрем, или ме чека потпуно небиће, као и пре рођења, или ћу у вечност, у друштво божје — што је опет императив: да буде што бити не може, и на небу. Онај са мргодно снажним погледом је исцртао вињету за црногорски новац: златни перун, 2 талира, а изнад тога стиснута песница из које севају муње у два правца. Онај са намрштеним оком је дим у дим одговорио на безобразно питање бимбашино: „Одавде до Цетиња? пријатељ може стићи за шест ура, а непријатељ можда никада стићи неће.“ Онај са неустрашивим мргодним поносом је написао стихове: „Бог нас знаде и ми себе знамо — Више нама не треба познанства.“ Онај са лепом руком, али ипак са мушком шаком, резао је стихове од челика и од слонове кости, да, као што већ рекосмо. Та шака је висила на мишици, а мишица на телу које је у рвању срушило снажнога Блажа Радовића, и Блажо, шта ће, рекао: „Љутим се на Владикау као зец на планину“... — Док из очију онога другог никада не би креснуло: „Небо нема без грома цијену!“

До Његошева споменика и лика ће ваљда ипак једаред доћи. Уметник који се реши да изради лик и фигуру, с тим да из скулптуре зрачи карактер човека, и да зрачи тајна песника до неразумљивости снажног и умног у оној пустињи — тај ће уметник ући у тежак задатак. Дело песника Његоша и живот Владике Црне Горе, то двоје непрестано једно друго збуњује, једно другом нарушава сразмере: поезија сувише висока за владикау, кнез над шаком племена сувише локалан за песника васионских узлетања. Да, живот великога човека је стално немирна игра тенденција, функција, слика. Енглески песник Кијтс, умна глава, писао је: „Живот човека од више вредности сама је алегорија, и мало очију могу сагледати мистериј тог

живота.“ Нека добро гледа умним очима уметник који ће радити Његошев споменик! Његош Господар, то је резултат историски; Његош поет и мислилац, то је мистериј. А мистериј, наравно, није само метафизика, не, није, него је реална чињеница у једној од безбројних реалности у којима човек живи, мисли, и ради.

ЛУЧА МИКРОКОЗМА

Покушај једног тумачења

Стварност Бога, не религија.
Мајстер Екарт

Твар је Творца човјек изабрана.
Његош

Ми смо искра у смртну прашину,
Ми смо луча тамом обузета.
Његош

Нека душа доброте и у злим је
стварма,
Морал нађемо и у ђаволу самом.
Шекспир

Лута човек док год нечем тежи.
Гете.

Учестали су писци и предавачи са радовима о Лучи микрокозма. Време је: године 1945-е навршило се сто година од објављивања те поеме. (Штампана у Београду.) Процес је уосталом нормалан: отприлике сто година пролази обично до момента кад се из једне велике личности и њена делања могу поцрпсти дефинитивни судови и блага. Толико отприлике треба да се духовна вредност довољно уздигне и постане јасно прозрачна.

После филолошких и нешто философских студија, које такође имају да иду даље, сада се чешће задире у прикривену суштину Луче, при чему, тако смо

запазили, осваја много тежња да се траже и нађу извори за Лучу. Иде трагање по вековима за пореклом Владичиних религиозних и литерарних мотива. Као да није и важније и природније од свега: у првом реду наћи и испитати извор свој, извор за дело у самом песнику. У оном песнику, у нашем случају, који је од првих својих стихова казивао да у његову рођеном извору стоји: човек није у васиони случајност, човек је присни род духу и закону који чине вечност у „умним просторима“. Преко облигатног енглеског песника XVII века, Милтона; преко рано хришћанске патрологије; преко гностика; преко неоплатонизма; преко Дантеа; преко богомилске космогоније — рони се и до јеврејскога учења Кабале. И иде се још у безброј праваца. Писац ових редака сам се себи иронично насмејао кад је, недавно, додао још неку фишу више у свој материјал. Сенека, антички писац, Римљанин, на два места у својим писмима невероватно нас потсети на Владичин духовни тестамент, на познату диференцијалну Владичину поставку о судбини човекове душе после смрти. Каже Сенека: „Стање мира после наше смрти исто је као пре нашег рођења“. Па на другоме месту: „...хоћемо у пуну светлост, на траг у небо, откуда смо пореклом“. Па Сенекин текст: *Deo non pareo sed assentior* — то јест, да мислилац не осећа према Богу послушност, него сагласност. Његошев религиозни став је тачно такав: сродство с Богом, сарадња с Богом, не скрушена потчињеност... А што се тиче литерарне анализе Луче, заокружили смо већ целу Европу, песнике Русије, Италије, Француске, Енглеске, Немачке. Уосталом, научници су недавно утврдили да се Данте служио и Кураном. Врло симпатично делује расправљање о Лучи проф. Н. Банашевића, кога је нешто гонило да се пре свега осврне по домаћем свету Владике Рада. Проф. Банашевић се пита да ли нису и неки домаћи, у кући нађени текстови могли инспирисати Владика: Апокриф о Еноху; па Откривење Варухово,

што је Његош још као момче могао имати у рукама. У тим текстовима има: узлетање праведника у небо с помоћу двојице анђела; седмора небеса; Бог и анђели; и тако даље. Затим, напомиње проф. Банашевић: у Дворској библиотеци на Цетињу нађен је руски превод једног француског путописа из 1836-те, у којем се на више места говори о хиндуској религији. Излаже се на једном месту једно хиндуско учење о стварању видљивог света за казну побуњених духова; о њихову претварању у људска и друга тела; о њихову повратку, после заслужене милости, у првобитно блаженство. Све то заиста има сличности са Владичином обрадом Адамова греха и „паденија“ и казне. Тај је документ доиста врло примамљив. Но, колико знамо, та књига није унесена у Д. Вуксана списак Владичиних књига. Међутим, како било, сиромаш Владика Раде нити је школу учио, нити је по библиотекама седео и студирао, нити је у Биљарди систематску књижницу саставио, нити икоји стран језик темељно савладао — али нигде у своме делу није одао да му је за суштину мисли, поезије, и језика требало нешто друго сем онога што је вадио из себе и из родног предања и искуства. Без инспирације, дакако, није нико стварао велико умно и велико поетско дело; али, понављамо, пре свега би требало, кроз тумачења, трагати за властитим извором песника, за властитим немирима у песнику.

Владику Рада није занимао психолошки састав човека; Пустињака Цетињскога више је занимала духовна категорија човека на земљи и у космосу. Рано га је занимало питање о пореклу човека, и рано замучила антиномија око смрти. Има ли што пре рођења човекова? Куда ће човек после смрти? Где је порекло „искре“, „луче“, која је у човеку? Знао је Његош из најприснијега искуства да постоји борба и трагедија појединца; и борба и трагедија народа и свих народа, дакле човечанства. Да ли је ум његов, ум који је и мислио и „воображавао“, да ли је тај ум сам

собом, или после инспирације, настављао да закључује: мора, по истом светском закону, мора бити борбе и трагедије и у просторима у васиони. Има ли негде човека у тој космичкој борби? Мора га бити, ако је један закон за све. Има у свету пуно разних закона, али све те законе мора обухватати један врховни закон; само тако може бити реда у овој необично уредној и тачној васиони, у којој је Владика ход и појаву неке звезде — „небескога тела“ — пратио сасвим тако као и ход и појаву некога човека. У Владичиној Луци, ни сам се Бог не изузима испод космичкога закона који је узрок сваком животу, свакој егзистенцији, свакој стваралачкој промени. И Бог улази у борбу са супротностима, ради вечних хармонија у свету... Владика Раде је правилно затворио свој круг: чиме је почео младић од седамнаест година, тиме је завршио 38-огодишњи зрео човек у тестаменту. Идеални свет човеков има два плана, две врсте вечности. Један је план земља, и слободан народ; косовска идеја за коју се живи и мре, као за идеал вечнога људског помињања докле год људи трају. Други је план васиона, са тајнама које вуку човека, зову му душу, хране лучу у њему вечном светлошћу. С тим се Раде Петровић родио. То му дадоше у крв и дух камен између мора и Ловћена; и Петровићи од лозе надахнутих људи који су били, истовремено, борци за идеју косовску, и народни вођи под духовним, монашким заветом. Крв Владике Рада, то је војвода Његош из Херцеговине, то су Ераковићи-Петровићи; то је црно стење; то је Балкан са Византијом и религиозним фантазијама; то је Балкан са старом Грчком, где је први пут узлетео „крилати ум“ човеков, онај који ће се касније јавити у песнику Црне Горе као „умна крила“. Сећајмо се увек свих својих слојева! Ниједан грчки мислилац или песник није одрицао трагичну борбу; није одрицао судбину којој и богови подлеже; није одрицао судбину као закон света, у којем закону је све: нужност, фаталност, и трагедија, али и ум као створитељ хармо-

нија. Грчки философ Хераклит говори: „Све законе људске храни један закон божански. Тај закон је космички принцип, а име том принципу, како хоћеш: рат, ватра, бог“. Идеја у космичком принципу јесте: изравнање супротности. (Хармонија.) Бог је дан-ноћ, лето-зима, рат-мир, преситост-глад. Цео наш народ, од старина до данас, у таквом је предању: закони земље под законом васионе. Морал нашега живота, поезија нашега народа, не знају за друкчији закон. Тако и Владика Раде. Милтон је писао *Изгубљени рај* на врсти дебатне основе за једну хришћанску доктрину, и на основи критике хришћанских догми. Владика је писао *Лучу* да би целу васиону и вечност приказао као једну величанствену, вечно обнављану драмску поему: Бог-Сатана, борба-победа, изравнање супротности — па опет изнова драма. Милтон дакле види на почетку доктрину, а Владика види визију од самога почетка. По проф. Ханфорду, (Џон Милтон, Енглеz) „у Милтону је живео ђаво који се стално препирао.“ У Владици Луче, могли бисмо рећи, живела је визија о Богу који хармонише.

Владика Раде, доиста, није био теоретичар ни идеолог религиозни; био је религиозно надахнут снажан поет. Снажна је његова властита извесност са којом он верује, и у Лучи исказује: да је човек од искони облик и присуство у васионској мисли и у васионском стваралаштву. Митови о таквом и сличним веровањима многобројни су, и врло разноврсни, иако увек и слични, како у основним замислима тако и у детаљима. И Владика је, иако можда најчешће нехотице, изукрштао детаље разних таквих митова, и збунио доста ход радње у својој поеми и везе између појава. Али оно што је главно и основно, то је: из рођенога народа му, из старе историје Срба и Срба Црногораца, из старих предања му предата немирна и упорна слутња: да је човек не само рођак првих облика прасиле, да је дакле део првога живота, него да је одмах био висока егзистенција напоредо са оба

принципа васионе, са божанством светлости и са господаром таме. Проклета земља Дукља, са демоном Дуклијаном, домаће је митолошко предање, пореклом, дакако, из разних легенди, али које и данас живи у једној значајној црногорској народној песми. Позније, богомилство, наше, на Балкану, оставило је друкчије, и неке дивне трагове једног мистичког веровања и једне поетске космогоније. По учењу богомила Сатанаил је створио земљу, он је створио и човека, али с божјом помоћу. У човеку су дакле оба принципа. Сатанаил одвраћа човека од блаженства. Бог спасава људе што им даје из себе логос (Христа.) Но све довршава Свети дух, дух је дакле савршенство. Богомили, у име Духа, нису ценили ни иконе ни крст. У религиозни свој режим, у Светога духа, уносили су много аскезе, строгог уздржавања од животних ствари. Дакле, теорија дуализма, манихејство, борба између тела и духа. Много је тих трагова и данас у нашој народној уметности. Од аскезе уопште, од молитвене аскезе богомила, остала је, чини се нама, чудна уметничка сажетост и лепота говора којом се одликују Црна Гора и Босна. У јакој ораторској, песничкој и приповедачкој обдарености простих Црногораца и Босанаца крију се енергије духовне, мислилачке, поетске.

При тумачењу Луче, свеједно је да ли простијим или сложенијим апаратом, треба извлачити ове суштинске линије: 1.) Владици, за заокругљеним сасоном доживљај његов, приказан у Лучи, није требао никоји системски философ, и никоји образац религије или секте. 2.) Луча је логично изашла из претходних песама Владичиних, а те претходне песме су произилазиле из проблематике песника ретко великога ума и врло моћне имажинације. 3.) У Владичину делу приказана је целокупност наше народне судбине, историске и духовне. Што је у Горскоме вијенцу изражено поетским речима, и сликама рационалне и ирационалне снаге, то је у Лучи изражено

поетском религиозном чежњом. Цело Владичино дело, чак и Шћепан Мали, алегорија је трагичних борби на земљи и у космосу, ради хармоније и равнотеже у видљивоме и у невидљивоме свету. Његош је био створ од једног комада.

*

Драмски спев који у наслову, као на барјаку, даје човеку поносито име „луче малог света“; који, и после трагичне човекове судбине, назива тог човека царем на земљи — тај је спев никао у Црној Гори, и из генија онога који је односе своје према великом свету, према васиони, сређивао у звезданим ноћима цетињским. Није тај спев проста копија енглеске поеме Милтонове о једној васионској борби, јер, по нашем песнику, по њему једином, та васионска борба није прошла без активног учешћа човекова. *Луча микрозма* није библиски спев, јер Адам, човек у том спеву, није ни рођен ни створен, него васионски постоји из вечности. Довољно је погледати у два наслова, наслов Милтонове и наслов Владичине поеме, и утврдити потпун раскорак. Милтонов велики спев, дивотно развијен, лежи сав строго на хришћанству и на Библији; катастрофу човекову Милтон назива, по библиски, „губљењем раја“. Владичин човек-бунтовник греша два пута, греша свој први и главни грех из себе и по себи; нити наведен нити заведен, везује се са Сатаном по себи и из себе, и, по нашем песнику, не губи са небом све, него, скинут на земљу за повремену казну, остаје „луча“ малог тога света. Владика Раде, по запису Медаковићеву, највише је, међу својим радовима, волео *Лучу*. Постоји Владичино писмо Сими Сарајлији, који је у Београду, 1845-те, бринуо око штампања *Луче* — у којем Владика са очигледном устрепталошћу препоручује дело Сими, моли га да се постара „за високо идеалну вињету“, то јест, за леп насловни лист. То није бадава, и то су чињенице. А све чињенице у животу и раду Владичину, добре и

лоше, од суштине су, од снаге су, од истине су. Оно што у вези са Лучом боли, то нису поједине милтоновске описне копије; то је Владичина невоља да, због тога што није био само песник него и друго, због тога није имао слободу да Лучи даде сав мах, да је доврши логично и хармонично. Али то је питање израде и израза, питање силогистичког закључка, није питање замисли, визије, и основног погледа на проблем човека у васиони.

Владика Раде је живео и мишљу се борио на два плана. Доследан као мислилац, још ће и у тестаменту стајати на два плана. Водио је спољашњи живот ретко сложен и одговоран, водио је унутрашњи живот ретко висок и одговоран. Та два живота и плана, код њега, стајали су у изузетно јакој супротности. С једне стране, владар над земљом и народом, и, сем тога, коренит Црногорац класичних времена коме је косовска идеја била смисао живота, а осветничка борбена акција била задатак и циљ — с друге стране, велики песник, који се као такав поново цепа на двоје. На песника своје земље и народа, са поезијом која идеализује народно херојство и херојско чојство — и на песника кога од ране младости не привлачи лично осећајна лирска песма, него га привлачи крупна поетска работа. Не строфе и строфице, него грађевина и концепција. У једној од такве три своје поеме, у Лучи микрокозма, Владика чини што је чинио сваки велики песник, „пламени поет“, како он сам категорише: Владика мисли свет; хвата се у коштац са загонетком света; ствара поезију спиритуалних региона; привлаче га проблеми васионе. Носи се са законима света; са Богом као творцем; са Сатаном као Богу супротним принципом — можда само вариантом творца; најзад, носи се са човеком који у себи има душу и божанску „искру“, чије је порекло и судбина питање и неба и земље, и пролазног живота и вечности... Да је неко сликао Владика Рада ал фреско, остала би нам потребна фигура: дуга коса и црна раса; у руци строг зе-

маљски законик; а у очима онај јарки поглед који смело тражи колевку и пристаниште човека у небу.

Наслов поеме Владичине врло је крупан и звучан. Али нигде у поеми немамо такво место које би бацило пуну светлост на наслов, на смисао наслова. Но како је песник, кроз поему своју, желео да сазна историју пада онога бића које, по небесном свом „зачатију“, није требало да падне и сруши се на земљу као грешник, луча малог света, луча земље, јесте, наравно, човек. Луча малог света, формула је која потсећа на формулу Мефистофела у Гетеову Фаусту, где Мефистофел каже за човека да је „мали бог света“. Човек као луча малог света; човек као мали бог света; човек као мислилац и стваралац; човек као сасуд страсти са којима се диже до Бога и руши до сатанства; човек са бесмртном душом; човек као миљеник божји, човек као борац против Бога; човек анђео и човек демон — то је проблем свих великих мислилаца и писаца у прози и у стиху. Све исти проблем, од ужасно давних времена па до данас, и у будуће, шарају и везу различите философије, теологија и поезија, а проблем се само све више осложава. „Тајна чојку човјек је највиша“, каже Владика. Кажу то и сви други велики, као последњу реч над проблемом којем, изгледа, на земљи нема решења. Родоначелник, и један од највећих у низу великих песника хришћанске ере, јесте Италијан Данте, са Божанском комедијом, песник XIII—XIV века. За њим долази Енглеz Шекспир, у XVI—XVII веку, најсмелији пластичар човечјих моћи и страсти, у дубину до пакла, у висину до Бога. Како су Енглези народ који се религиозним немирима много узнемирује, и који се васпитава неминовно и на Библији, Енглези су дали, у XVII веку, још једног од најмоћнијих песника спиритуалних проблема. Милтона, поету Изгубљеног раја. Међу Енглеze песнике те врсте спада, делимично, и Бајрон, савременик Владичин, дакле фигура XIX века, са два своја мистерија, Небо и земља и Каин. Немци имају

чувеног свечовека Гетеа, XVIII—XIX век, такође савременика Владичина, са једном од највећих поетских творевина те врсте, са Фаустом. Пре Гетеа, у XVIII веку, имали су Немци Клопштока, са поемом Месија. Подаље и скромније, стоји, код Руса, Љермонтов, опет савременик Владичин, са спиритуалном поемом Демон, и са низом лирских песама које су чежња за небом. Такође подаље од сасвим великих, али на истој линији, стоји Црногорац, Владика Петар Петровић Његош са својом Лучом микрокозма.

Наша модернија критика, кроз перо Јована Скерлића, одличног критичара, но који за међузвездане проблеме није марио, пребила је Лучу преко колена, отстранила је из сфере књижевних интереса и вредности као спев, не директно и не скроз неоригиналан, али као најмање оригинално велико дело Његошево, као копију поеме Милтонове. Дошла је, наравно, коректура. Једаред из пера угледног слависте А. Шмауса, који је констатовао да је Владичин Адам оригинално замишљен као биће са преегзистенцијом, дакле биће независно од стварања света по Библији, од стварања човека у седми дан стварања и на начин који је познат. И дошла је, нарочито, моћна коректура из пера теолога Николаја Велимировића, који је, са значајном ерудицијом, и врло објективно, чисто методом мислилачком, утврдио: религиозне идеје Владичине, (нити православна нити библиске,) „све у свему су христолошко етичке“. Такве су „све у свему“; а иначе, додајемо ми, још су и врло личне, адогматичке, понекад јеретичке, пре свега песничке. Сада ради велику студију о Лучи проф. Перо Слијепчевић. Овај рад овде, такође је прилог, прилог књижевника, не научника, у оправдан напор да се из Луче изљуште карактеристичне црте снажног и скроз самониклог песника и мислиоца, који је узрастао и сазрео у пустињи Цетињској, у манастиру, у друштву старог, болног, животом огорченог монаха Митрополита Петра, и — по речи самога Његоша —

у друштву „вртоглавога Сима“, Симе Сарајлије, жестока романтичара и немного озбиљна даровита песника. У току овога рада показаше се нарочито: чиме се Владика мислилац, и замислилац поеме, Луча, чиме се прикучавао највећима. Као уметник, Владика, са Лучом, не само да не достиже највеће песнике спиритуалне категорије, него не достиже ни себе: далеко је од Владике песника Горскога вијенца. То је чињеница, дакле уђимо у њу.

Пред поему Луча ставио је Владика безмало још једну поему, песму од двадесет великих строфа, коју је он назвао Посветом Сими Милутиновићу Сарајлији, а која је прави Пролог пред поемом, са јасно и поетски снажно истакнутим великим проблемима, који, затим, и искрсавају и нестају у поеми Луча. Тај Пролог, то је један велики монолог Владичин, и иде, заправо, међу чувене монологије из Горскога вијенца, по којима је Вијенац не само црногорска, него и опште човечанска поема, и светска поема. Пролог пред Лучом сав је од суштине и као мислена и као изразна моћ. Одаћемо овде једну литерарну тајну. Када год неко, поводом Луче, ређа наводе, знајте, добра већина најлепших и најсугестивнијих цитата узета је из Пролога. Коју је проблематику Владика истакао у том Прологу? Своју, увек једну, коју је назрео у раној младости, коју је још и у тестаменту, грчевито загладан, гледао, не мењајући никада ни очи ни видно поље. Проблематика је ова: У човеку је искра, светлица небеска; човек је у сродству, „својству“, с Богом; симпатија, магнетизам, везује човека с Богом, као и све друге ствари с Богом, као и ствари између себе; човек божанске искре зачиње се у небу, и мора се вратити у вечност; душа у човеку мора бити бесмртна. Ови редови из Пролога то кажу:

Ако исток сунце св'јетло рађа,
Ако биће ври у луче сјајне,
Ако земља привиђење није —

Душа људска јесте бесамртна!
 Ми смо искра у смртну прашину!
 Ми смо луча тамом обузета!

Човекова су „жилишта“ дакле и небо и земља — зашто онда мучан живот на земљи од рођења до смрти? Човек је згрешио, пао. Како је проузрокован пад човеков, те он више не може летом у небо, него мора кроз смрт под земљу? Како је дошло до тога да човек, несрећан и бедан, ипак остаје величина и цар на земљи? Даљи навод из Пролога:

У временом и бурном жилишту
 Човјеку је срећа непозната;
 Права срећа, за ком вјечно трчи,
 Он јој не зна мјере ни границе:
 Што се више к врху славе пење,
 То је виши среће непријатељ.
 Наша земља, мати милионах —
 Сина једног не мож' вјенчат срећом!

Пролог у Лучу, велики је песимизам, али и врло велика поезија, снажно истакнута тематика метафизичких проблема од којих су „у гробу кључеви“, али над којима људи велике имагинативне моћи не престају градити велике духовне драме. После Пролога, Луча уметнички слаби. Владика је био јасан дух и права природа. По нашем мишљењу, Владика је имао ако не систем, а оно све елементе за једну своју идеалистичку теорију о свету. И он је све те елементе и убацио у поему, али раздробљено, без еластичних зглобова. А детаље које није волео, или није хтео изубеђења, или није имао спреме да изради, или није смео да изради — њих је, очигледно, занемарио, на штету поеме. Систем да философски подзида, то није умео. Да драму логично уврхуни, то јест, прекине је пре но што ће пад човеков и библиским детаљима приказати, то, као православни Владика, као Господар Црне Горе много зависан од Русије и њена Светога Синода, то није смео. У колебљивим часовима, вероватно је тражио ослонац у некоме ко је сличан рад

радио, и савршено успео као песник и као строго хришћански пуриганац, тражио је ослонац у Милтону, и тако збуњивао своју, оригинално своју подлогу пева. Поводио се од места до места за Милтоновом позорницом, за Милтоновом интерпретацијом васионских тајни, за Милтоновим философским описима божјега посла. Па се опет тотално кидао од Милтона и ишао за својим визијама. Па онда претрзао своје визије и мотивације, заобљивао их да сувише оштро не опадају од традициског излагања човека пада. И поново се хватао за Милтонову контролу, знајући, или не знајући — то није јасно — да између Милтона и њега зјапи јаз. Милтон — чули смо речи проф. Хенфорда — био је, сем свега другог, и један оштро полемички, сваким образовањем наоружан протестантски теолошки мислилац; а Владика је био безопасан и неактиван песник-отпадник од ортодоксије, песник дубоке религиозности, али индивидуалне религиозности и никакве религије. „Стварност Бога, не религија“ — истакли смо већ велику реч мислиоца Екарта. Ломио се дакле Владичин мах. Поему своју он је бар за једну трећину обима и плана морао скратити. Човек, Адам, луча микрозма, он је бунтовник против Бога још у пре-егзистенцији, пре но што је постао човек на земљи; па је грешник против Бога поново, као човек на земљи — и тај ће Адам, та луча, добити само једну прилику у драмској поëми да директно говори. Мајстор монолога, Владика Раде, метнуо је Адаму у уста свега један кратак и кукаван покајни монолог, а затим му завезао језик. Не треба сад мислити да је Владика поткресао у Лучи све своје максимуме. Није, има их ванредних и потресних, смелих и величанствених. Али ту се сад помаља друга капитално несрећна и потпуно неразумљива околност: језик. Зар Владици омалити снагу и лепоту језика? Да, Владика, који је писао једним ретко израђеним, чисто народним језиком који је сам собом већ био стил, и то поетичан стил, Владика је Лучу израдио једном архаичном

мешавином од руско-словенштине и славено-серпштине. Владика, који је у Вијенцу дао српском језику једну сликовну и фонетичку вредност какву нико други, Владика, пишући Лучу, као да није видео очима, није чуо ушима шта ради, којим језиком пише! Све у свему: нешто није умео, много шта није смео, а у дејству архаичног језика се преварио. Иначе, држао се плана све до партије са библиским прилагођењем: сразмерно је развијао драмска догађања; исказао своју идеалистичку теорију о свету, ако не системом, онда следећим елементима: Бог је стваралац-поет. Божја свемоћ има своју етику. Сатана је оличење борбе у стваралачким процесима. Душа човекова је бесмртна. Све се у овом свету држи симпатијом. Али, цео овај свет је „тужна армонија“.

Владика је Лучу писао по неоодољивости, по првој јакој неоодољивости песника који почиње посматрати и мислити у пустињи, почиње од простора, звезда, самоће и ћутања, од мисли, од најмоћнијег узбуђења које је узбуђење интелекта и имажинације. Владика је дакле Лучу писао по диктату из унутрашњег живота свог. Имала је његова религиозна имажинација потребу да каже и Богу и људма — да је овај свет, (парафразирамо Платона) ако ништа друго, а оно свет леп, уметнички леп, савршено уметнички леп. Бог је поет; безгранични божји ум је „зањат творителном поезијом“; Владичин Бог — гениална аналитичка констатација! — тај „Бог воображава умом“. У Гетеову Фаусту, (Пролог у небу) ђаво, Мефистофел, не зна за лепоту света, замера божјем стварању и управљању, клевеће божанску искру у човеку. Он говори Богу:

О сунцима и световима, ја — не умем ништа рећи.

Ја видим само како се злопате људи.

Мали бог света, све је исти те исти,

И чудан, баш к'о и у први дан што беше.

Мог'о би можда живет и нешто боље —

Да му ти не даде небеске светлости лучу.

Бајрон, од своје стране, на једном месту у мистерију
Небо и земља, узбуђен је лепотом света:

О, Боже, ил' богови, како било —
Ала сте лепи! И како су лепа
Ваша дела, или случајности, или било што било.

Дакако, Бајрон не може без мало иједа ни у усхићењу, — пецнувши уосталом божје стварање света Милтоновом скепсом: „или Бог, или Сатана, или Случајност“. Биће оригиналнијег иједа у Бајронову Каину. Стојећи пред жртвеником, Каин говори Богу: „... погледај жртвеник, и онога ко га је спремио. Он је онакав каквим си га створио. И не тражи ништа за што би морао клечати. Ако је рђав, удри га, јер си свемоћан, и можеш, а ја ти се опирати не могу. Ако је добар, удри га, или га поштеди, како хоћеш, јер је све у твојим рукама. А добро и зло, изгледа, немају никакву снагу сами по себи, него тек у твојој вољи. А да ли је то, и тако, добро или зло, ја не знам, јер нисам свемоћан, ни способан да судим о свемоћи; само да трпим што ми она досуди, као што сам и досада трпео.“ Ова рекриминација адресована је сва на Милтонова Бога, који је, као што ћемо чути, био строги, неумитни Бог воље. Владика Раде пак, у Прологу, овако говори о Богу:

О свевишњи Творче непостижни!
У човјека, искра беспредјелног
Ума твога огледа се св'јетла,
Ка свод један од твоје палате
Што с' огледа у пучину нашу.
Дан, свјетлост ти круне показује;
Ноћ, порфире твоје тајанствене —
Непоњатна чудества дивотах!
Твар слаба ти дјела не постиже —
Само што се тобом восхићава.

Млади Раде Петровић у невероватним је скоковима сазревао, и рано кренуо путем који ће водити до Луче. У сасвим младалачкој збирчици песама, Пустињак Цетињски, које је песме тај пустињак певао када му није било ни двадесет година, почиње он

већ уносити у поезију своју оно што у ствари није друго до генеза Бога у једној души, то јест, стварање Бога човеком у души човека. То јест, онај високи степен интелекта и имажинације који стварају Бога. У тој збирцици, штампаној, знамо, на Цетињу 1834-те, имамо песму која се такође зове Посвета, и у којој је сажето много од онога што ће чинити срж Посвете пред Лучом, штампаном 1845-те. Имамо спој ума и душе, имамо питање зачатија човекова, имамо већ „искру“. Видимо већ јасно да је Раде бацио котву у небо.

О, Ти, бићем бесконачни!

— — — — —
Ти се не даш да те види
Око душе најумније...

Долази затим у тој поеми оно што ће сачињавати, развијено, прво певање Луче:

Ја умнима летим крилма
Око сунца и планетах.

Па онда однос луче малог света према лучи великог света, према Богу:

Ја се надам нешто Твоје
Да у душу моју сјаје,
Неизвјестан, ал се гордим:
Што са Тобом својство имам.
Но и било штогод мало
— Спрам сјајности Твоје веље —
Премалојзи искри огња
Која пође тамо лећет
Од огњеног окејана,
Да се опет к њему врати.

Ту се већ јавља и потоњи елемент Владичине космогонске визије: све вечно, божанско, позитивно — светлост је. Бог је светлост; богом створени небески светови светли су; васиона је океан светлости; у човеку је искра или луча. Глорија светлости васионске, али са човеком у вези, који носи у себи малу лучу од велике луче.

Песници космичких драма, међу које је кренуо млади Владика Раде са првим својим великим спевом, ти песници имају такорећи да измисле свет, и човека у свету. Они дају појмове за непојамно, они оправдавају човеков живот и човекову смрт, човеково добро и рђаво дело. Те велике проблеме, знамо, песници и мислиоци свих времена и земаља — чули смо већ Грка Хераклита — сводили су на сукоб супротности: светлост-тама, небо-земља, зло-добро, бог-човек, Бог-Сатана, грех-казна, временост-вечност. Између две супротности има увек „треће“, оно што философија зове „истоветност супротности“, што је, то јест, истоветан елемент на обадве стране, што премошћава и измирује супротности. Супротности постоје у свету са безброј разних премошћавања. И у томе је све збивање: функције, живот, борбе, победе, порази, изравнања, могућности да се сукоби заврше са смислом позитивним. Поеме и драме са метафизичким подлогама тиме се углавном и баве: сукобом двеју супротности, које песници уметнички персонификују; и улогом онога „трећег“, што се такође уметнички персонификује. Мостови се наизменично пребацују и руше, и то је драма живота и егзистенција у маломе и у великоме свету, у микрокозму и у макрокозму. Позитивни принципи обично су персонификовани у Богу, у Творцу, у разним добрим бићима васионскога порекла. Негативни принципи обично су персонификовани у бунтовницима, обично у Сатани, који се зове и Луцифер, и Мефистофел, и Демон. Оно што ће те супротности премостити, то је биће које наизменично пролази кроз добро и зло, кроз грех и казну, бунт и смирење, то је човек. Човек у Владичину спеву, то је биће које је потребно на обе стране, Богу и Сатани, властодршцу и бунтовнику. Владика, и промишљено и одлучно, унео је у своју небеску драму човека као апстракцију, као „треће“ између двога, али између двога у вечности, дакле је и сам вечан. Нити учен, нити много начитан, Владика је ишао за интуицијом изузетно даровитог прими-

тивца. Гениалан примитивац може да буде максималан стваралац: има спој ватре и непогрешне мудрости. То је био случај Вука Караџића, то и Владичин случај. Таквим људима сама васиона даје задатак, који они, као сви гениални, морају извршити. Гениални људи, свеједно које категорије, врло су сродни. Кад је Гете издигао Бајрона нада све тада савремене песнике, суд је био запечаћен. Величина зна величину. Тако се кроз Л у ч у истакло, и истиче, да се Владичина дубока осећања поклапају са подацима из модерних великих драма са метафизичком подлогом; али и са подацима из митова најстаријих цивилизација прадавних времена, када је људска мудрост још мешала троје: мит, природу, човечанство. То, то једно и сродно и у миту и у модерној поеми, то је сила примордиална. Та васионски зајамчена сила у моћним ствараоцима, то је био случај великог нашег песника из пустиње око Цетињскога манастира.

Некада, у древна времена, митом се доказивала истина; зар није то чинио још и моћни мислилац и песник Платон? Некада се опет истином објашњавао мит: зар није тако чинио Данте, па Милтон, па Гете? Зар није Владика Раде од првих својих песама имао метафизичких визија и васионских спекулација о сродству човека са великим Творцем, са идејама у свету идеја? Некада, човек је подвргавао природи као да је ситна бубица; други пут, сва је природа убацивана у човека, као да јој је он стваралац. Мит и истине се укрштају песнички, мислилачки. Творац света поставља законе и принципе, али човек их проналази, даје им имена, осигурава им власт на земљи, у маломе свету — зар то није комбинација мита и истине, безмало да кажемо мита и науке? У сасвим старим цивилизацијама живело је убеђење да је човек потребан Богу као помагач, да Творац просто не може неке ствари да изведе без помоћи човека. Човек — рекосмо малочас — остварује на земљи законе неба. Мојсије прима од Бога таблице закона, да би законе утврдио на земљи. У Бра-

манској Индији веровало се да закони васионе сами од себе постају, да их богови чувају, али да неки избрани човек, „небесни човек“, мора доћи да их разгласи и да утиче на људе да их слушају. У древној Кини, особито обдарен човек је с помоћу извесних знака доводио у склад ход сунца и времена са календаром, који би за годину дана израдили стручњаци. Древна Сумеро-Вавилонска цивилизација, слично Платону, односно Платон, као млађи, слично њој, имају: небесни свод дели поднебесни мали свет од вечне светлости и животодавних сила. Одгоре долазе сетве живота у мали свет. Кад један пџс живота отцвџта, извесне душе враћају се у вечност „да сведоче“. Касније, Христос је веза између живота у маломе свету и врховног моралног закона. Владика Раде, од првих својих песама па до тестаментa, настоји на рођаштву „пламеног песника“ с Творцем, и на бесмртној егзистенцији душе. Владика Раде прикључује човека у борбу између негативног и позитивног принципа. Владика је сам собом знао за ваздашњу теорију о човеку: између васионске мисли и њених чињеничких остварења у свету, на земљи, стоји Адам, стоји човек, кога Творац тражи и воли. Ванредно су сугестивна места у Лучи кад Бог човека кажњава и тера од себе, а тешко му је растати се од човека. С једне стране Бог одузима човеку, за казну, сећање на небо; с друге стране, отвара му из сваког кута земље поглед у небо и у звезде. Човек је, по Владици, оно биће које у Богу изазива осећање бола. Каже Бог:

Боженствену моју душу њежну
Заболеће судба човјеческа.

Која судба? Нити слепа, нити од Бога набачена, него, по Владици, човеком самим створена. Даље: закон великога света је: прогрес, усавршавање, превазилажење; човек, у маломе свету, такође остварује тај закон. Остварује га, то јест, низом напора, у себи, у друштву, у човечанству. Како просто рече енглески пе-

сник Р. Браунинг једним кратким стихом: „Човек још није човек.“

Како су велики светски песници метафизичке категорије комбиновали поменуте три персонификације: Бог, Сатана, човек? Данте је дословно сазидао конструкцију света у вертикалном правцу, из дубина у висине, и ту сместио пакао, чистиште, и рај, и све то населио људма. Бога у Дантеовој Божанској комедији има заправо само мало: у рају, где је све светлост и пламење. Пламени ходају, стоје, лете, букте. То су бића раја, то је море светлости у којем је Данте тако жудно пожелео да се удави:

и бродолом сладак би ми био у том мору.

(У Лучи, пламени песник такође жудно броди кроз море светлости: у лету умне душе своје, коју води анђео, он срета светла небеска тела, којима је Бог „насијао“ васиону.) Пакао и чистиште код Дантеа, то је сам човек. Страсти, греси, врлине, херојства, пожртвовања, зверски злочини, божанске узвишености. Научници, философи, песници, сликари, вођи војсака, вођи монашких редова. Верни, неверни, јеретици, шизматици. Човек, људи — то је, по Дантеу, садржина Божанске комедије. Сатана има код Дантеа релативно малу улогу: углавном је зао дух, али, први пут у чисто религиозноме спеву, и то XIII века, он постаје и логичар.

Ти ниси знао да сам ја логичар,*

каже Сатана песнику, и полаже тиме камен темељац свима познијим Сатанама, бриљантним диалектичарима у бунтовништву против Бога. Више је него бриљантан, величанствено је трагичан Сатана Милтонов. Сјан је Мефистофел Гетеов. Истински је ђаво Луцифер

* Tu non sapessi ch'io loico fussi.

Бајронов. Човеку, је необично сродан Сатана Владике Рада.

У Гетеову *Фаусту*, цела се велика драма и трагедија првога дела поеме дешава на земљи. Бог се јавља свега за тренутак, у *Прологу* на небу, и само ћемо му још чути глас, одгоре, над мртвом грешницом Гретом, глас: да Грета није проклета него спасена. Сатана Гетеов, Мефистофел, потпуно је почовечен ђаво. У *Прологу*, пред Богом, појављује се уз архангеле и он, Мефистофел, и стаје потпуно на страну човека, као што смо већ чули. Први део *Фауста* појавио се у штампи 1808-ме; но да ли је био преведен на руски за Владичина живота? Преведен, или не, сва је вероватноћа да Владика Гетеа, себи врло сродног, ведрога, и снажно човечног Гетеа није читао. Негде би се то истакло, директно или индиректно. Али ако га није читао, он му се, као великану, рођачким духом приближавао.

Милтона, насупрот Гетеу, од почетка је више занимало небо него земља. Велика драма највећег бунтовника целе светске књижевности, драма Милтонова Сатане, одиграва се на небу. Човек, код Милтона, везан је за библиско предање: има да згреши више непослушан него бунтовник, на грех наведен, а не по слободној одлуци; и има да изгуби рај. Милтона је Владика читао, то је очигледно; и под утицајем Милтона је остао докле год је радио фигуру и дух свога Сатане у *Лучи*. Велики је број песника свугде по свету, лирских, епских и драмских, који су били и остали под утицајем великога енглескога песника, под утицајем поетске силине којом је изражена борба Милтона са својим Сатаном, можда више потресна него борба самога Сатане против Бога. Милтон, насупрот своме сасвим читком плану да Сатану сатре, а од Бога начини моћну, горду, неумитну и окрутну вољу пуританскога и калвинскога Бога — свео је, мало помало, Бога на усамљено и трагично биће без узвишене трагедије, а од Сатане начинио, испевао доиста величан-

ствено трагичну фигуру бунтовника, која не уступа ниједној фигури Шекспира, не уступа ни класичноме Прометеју, ако хоћете ни Шелијеву Прометеју. На Милтону, на његову Изгубљеном рају, ваља нам стати. Не у смислу Владичина спољашњег извора, него у смислу поетског материјала првога реда који ће помоћи да нађемо додирне импулсе додирних духова, да боље оделимо оно што је било, и јесте, рођено своја поетска моћ Владике Рада, песника Његоша.

Милтон је живео у XVII веку, у доба Кромвелове револуције и победе те револуције над монархијом. Кромвелов Протекторат увео је био строг режим у грађански живот, режим на основи Библије. У Милтону, то је појачало извесне урођене и изнеговане особине. Дух пун супротности — чули смо већ двапут — Милтон остаје упорно исти, и после рестаурације, после повратка краља и укидања верског управљања државом. Остао је Милтон духом и генијем својим при ономе што му се чинило плодније за понирање у дубине великих проблема религиозних и метафизичких. Наш савременик, познати философ проф. Хвајтхед — није више жив — пишући на једном месту о чудно истрајним теолошким преокупацијама Милтона, који није би теолог, каже: „Милтон и у рестаурацији наставља да богословски гледа на све ствари... Није се Милтона ни дотакао научни материјализам.“ То је стварна приредба, али се после ње не сме донети о Милтону пресуд. Милтон је живео у славном XVII веку, веку генија свих категорија, и био сам један од њих. Гениалан песник, дубок мислилац, необично учен, полемичар првога реда уопште, а сам са собом пре свега — још је био и дубоко религиозан дух, али и ту полемичар, истраживач. Темелјно је познавао низ хришћанских доктрина; а по индивидуалној својој психологији тражио је утехе у небу. Разочарао се у људма, у политичким борцима, у идеолозима слободе; ослепео потпуно пре но што је довршио своје главно дело. Песник силне имажинације, висок ум, религиозан дух, тешко искуша-

ван човек — све то у заједници дало је дивно дело Изгубљени рај. Наслов није алегоричан: реч је у поеми буквално о томе како је човек, према библиској традицији, изгубио рајско блаженство и милост божју. Спев је, пре свега, раскошна поезија. Иако се Милтон, у црвеном концу дела, држао Библије, његова је поема пуна грандиозних платна митског и драмског карактера, истанчаних диалектичких диалога и монолога, ванредних описа, теолошких и философских закључака који пурпурно блеште. У томе спеву лежи скривен, као костур, Милтонов врло полемички, па и јеретички дневник око религиозних проблема *De doctrina christiana*. Наравно, костур је обложен романтичном поезијом, тако да просечни читалац и не запази тешку протестантску, управо калвинску догматику. Осети понекад лични коштац Милтонов с Богом, али, у спеву, то није догматика, него сјајна дебата. Милтон је желео да изнесе којим је све путевима пролазио док је дошао до тога да безусловно призна моћ Провиђења. У Прологу, пред прво певање, Милтон и каже да је узвишени предмет његове поеме: доказати вечно Провиђење, „оправдати начине Божјих поступака“. Проф. Хвајтхед, сећајући се тих Милтонових редака, Милтонова печеног веровања у Бога који је неумитна воља, каже: „То је лабудова песма једног света који је веровао у необориве извесности, света који је био и прошао“. Свет је тај прошао, да, али поема Милтонова је остала. Остала је, завазда, најјача, најпотреснија фигура Сатане диалектика, и суморна поезија Сатане бунтовника. Сатану, можда упркос себи, стално диже сам песник, али — свршило се са победом Бога.

Још се морамо при Милтону задржати; као што ћемо застајати на другим делима, чији је утицај на Владику могао био бити стваран; а ако није био, онда застајемо ради приказа: на каквим се високим дometима мисли Владика сусретао са великанима светске поезије, у коју је, са Горским вијенцем, и сам

ушао. Нека читалац овога рада не изгуби стрпљење, рад тај мора водити 'околишним поступцима. Владика је, као песник *Луче*, суђен био у два маха оштром, наглom критиком: да му је дело неоригинално, да је *Лучу*, до које је толико држао, израдио без свога бића. Наша је жеља да истакнемо извор за *Лучу* у самоме песнику, да покажемо којим је све путевима — својим, туђим, бираним, несвесним, наметнутим — ишао Владика док је ово дело радио, урадио, и недо- радио. И жеља нам је утврдити: да је *Луча*, баш као свака реченица коју је ма само у писмима својим исписао Владика, да је *Луча* из бића његова изашла. Владика, у основи гениалан примитивац, само је под импулсима радио, и само бићем апсорбовао онолико науке и знања колико је сам собом, и у пустињи својој могао да стекне. У Милтонову делу пак има оно о чему Владика сневао није.

У ономе своме теориском Дневнику о хришћанској доктрини Милтон је проучавао следеће: Калвиново учење; суштину папизма; Кромвелово хришћанство; разне религије и митологије; природне науке; философије идеалистичке и материјалистичке од давних, све до својих времена. Трагови од свега тога легли су, наравно, у *Изгубљени рај*. А кад се пређе на појединости у поеми, онда се види како је, у Милтону, мистике и метафизике било релативно мало. Хришћанско учење усврдлало се било у само биће песника, дакле и у сву драму поеме, борбе између Бога и Сатане. Милтон је у *Изгубљени рај* унео, дакако, и себе, свој изгубљени рај, сва своја „вјерују“ и сва своја колебања, тако да би га у концепцијама могао имитовати само онај коме би исти калвинско-протестантски проблеми били своји. Ту је, рецимо, питање божје свемоћи гледано из свих углова. Ту је Бог који је само воља, *с а м о в о љ а*. Па онда, рецимо, трзање: да свемоћ тога самовољнога Бога није примарна, јер јој увек претходи разум и доброта у Богу. Па онда, ипак, оваква реч Божја:

... доброта моја је слободна
да дејствује, или не. Нужност и случајност
не могу преда ме. Оно што хоћу, то је судбина.

Долази затим питање Бога као есенције и супстанције, дакле као суштине бића, и као суштаства бића које само од себе постоји — са даљим питањем: да ли уз исту есенцију могу ићи разне супстанције, и са закључком: да не могу, јер иначе не би било могућно да све произлази од Бога, и да је све једно, иако са разним степенима супстанције, и, код живих, са разним степенима живота. (Што је, рекли бисмо, примљено од Спинозе.) Па питања божјега свезнања и унапред-знања. И, с тим у вези, питање човекове слободе. Каква је то Адамова слобода, кад Бог унапред зна да ће Адам погрешити! Са божјим објашњењем: да ништа не смета његово унапред-знање, јер то не утиче на Адама да он, по слободном избору разума, зло чини, или не чини. (Што, рекли бисмо, врло потсећа на главну тезу данашње теорије егзистенциализма.) Стоји код Милтона: Reason is choice — разум, то је избор. Па, даље, питање Божје свеприсутности, дакле и присутности у хаосу, с тим да је Бог тамо само потенцијално, не и активно. Па питање Свете Тројице, (што је Милтон у оном Дневнику жестоко оборио,) и нарочито питање Божјег сина. Син божји се провлачи кроз спев као мучан Милтонов проблем, с тим да Син непрестано губи од ранга. У првим певањима Син је потпуно раван Оцу у есенцији и супстанцији, у вечности, и по томе што ни он није створен. При стварању човека, Милтонов Бог-отац отступа од предања по којем је човек створен према лику божјем, и каже своме Сину, у множини: „Створићемо човека по нашем лику“. Постепено, Милтон се замучио око суштине тог Сина. Најзад, Син се своди на посредника између Бога и света; (видели смо, треба се сетити, слично у древним цивилизацијама.) Чим је Син посредник, све се догађа кроз њега, а не од њега. И тако Син није раван Оцу. А кад се, позније, Син „добровољно“ (код Мил-

тона) јавио за спасење људи, и примио отеловљење, онда је постао креатура, створен у времену, као и све остало. С отеловљењем иду проблеми две природе Сина, божанске и човечне, и питање како се човечна природа додала на божанску; и питање у којој ће природи Син умрети, са одговором: у обема, као све креатуре. Тек се после васкрсења враћају Сину атрибути божанства.. Затим, кад дође до човека, онда питање Светог духа. Са врло модерним решењем, (Владика је својим путем дошао до сличне концепције о „лучи“ у човеку) са решењем: да је Свети дух сила у срцу човекову, дата му од Бога. Па питање човекове слободе и одговорности, са следећим сукобом: како то да је у небу све тако апсолутно одређено, а на земљи човеку дата слобода? И, да прекинемо ланац који има још много карика, да га прекинемо са једним детаљом који је из Милтона ушао у Лучу, иако друкчије, и за друго употребљен — и са примедбом да тај детаљ, или елемент, постоји и код Гетеа и код Бајрона. Код Дантеа не постоји, јер песнику није требао, иначе би га и он пронашао. Али нека читалац не употреби овај момент да преувелича независност Дантеа. Избројано је, и прстом показано, да је Данте око 1500 теолошких стихова поузимао где је нашао податке за оно што је у њему била потреба, а није то ни нестручно, ни стручно знао.

Онај детаљ пак, то је питање атома у хаосу, (што је предмет физике,) и око тога још нигде нерасветљена теорија: како се настаје и постаје у хаосу, (што је питање метафизике.) Милтон је дисертирао: Не може се одрећи: да у хаосу мокро-сухо и хладно-врело (древно грчко учење) наизменично долази до превласти, и купи око себе атоме, и нешто се ствара. Али то није доста: ствара се само са свемоћи и са вољом. Ипак, у хаосу почиње све. Како? Можда се снаге организују и персонификују? Не, организовање је ред и закон, а у хаосу влада неред, гужва, случајност. Е, ту смо! Ово последње је велика и тешка реч у смислу јеста-

ственичком, метафизичком, теолошком. Милтон је много спекулације и поезије утрошио да растави случајно настајање од стварања, и оставио је у та два правца две велике одлуке. За мрачну страну, формулу: да је случајност све, *chance is all*; а за светлу божју страну оно што већ знамо: „ни нужност, ни случајност — оно што хоћу, то је судбина“. Ето, та мутна област хаоских тајни постаје оружје у мотивацијама свих Сатана, свих бунтовних Сатана, од којих је један од најсмелијих, и истовремено најидеалнијих, Владичин Сатана у Лучи. А од свега осталог милтоновског, овде набројаног — зато је и набројано! — нема код Владике ни сенке, ни слутње. Владика није био ни библиски ни црквени хришћанин. Био је смеса од трога: пантеист, чији Бог-уметник је истоветан са природом; био је врста хришћанина мистика, који има индивидуалну религију; био је врста гностика хришћанскога, који у хришћанско учење уноси примесе метафизичке. Владика је замислио Адама у небу пре но што је Адам постао човек; и унео је у тог преегзистенциалног Адама грех лично одлучен: сарадништво са Сатаном против Бога. Владика, гениални примитивац, срео се и ту са древним маштама, са невероватно подзиданим спекулацијама. Сасвим старе легенде, доиста, не знају за борбу Сатане против Бога, него за борбу, на смрт и живот, човека против Бога. Хришћанско учење је ућуткало спекулацију по којој је у човеку и добро и зло, и божански и сатански принцип. Гете је тако израдио био своју поему: У Фаусту има од Мефистофела, у Мефистофелу има од Фауста. Суверено добро је Бог, а суверенога зла нема. Човек је комбинација добра и зла, и раскошан доказ мултиплицитета васионскога.

Држи се предање да је у Владичиној библиотеци постојао један Изгубљени рај у руском преводу, и да је био пун препун забележака Владичином руком исписаних. Један наш заслужан истраживач Цетињскога архива, нарочито у вези са митрополитом Пе-

тром I и са Владиком Петром II, Душан Вуксан — није више жив — тврдио је да је тај примерак „некада“ и он видео, али да га „сада“ више нема. Писац овога рада разгледао је пре десетак година оно што се у Музеју на Цетињу показује као Владичина књижница. Без сваког устезања се усуђујемо тврдити: да је Владика ван сваке сумње далеко више читао и знао него што то може посведочити наводно његова збирка књига. Један једини том, који би могао директно водити на траг Л у ч е, на траг метафизике или религиозне филозофије — тај један том јесте М е с и а с Ф. Г. Клопштока, у немачком оригиналу, и у Владичиној епохи одговарајућем издању. Али никада нико није видео књигу више нерасечену и више нечитану, круту, из пресе књиговесца извађену. То уосталом није штета. Клопшток има места јаке маште и јаких религиозних чувстава, али је његова поема сувише нечовечанска. Владика дакле Клопштока, свога Клопштока, ако је збиља његов био — није читао. С друге стране, иако је том Милтонове поеме нестао, Владика сасвим сигурно јесте Милтона читао, из њега се учио, њим се и користио. А кад смо већ при симпатичном нагађању шта је све могло бити Владичина лектира у вези са Л у ч о м, боље рећи са великим проблемима света, да се запитамо и о Гетеу и о Бајрону. Гетеа смо већ споменули. Није могућно да Владика, жедан знања, и у животу до 1851-ве, није за Ф а у с т а чуо. Али, рекосмо већ, изгледа, није га читао. Да га је имао у рукама, неминовно би остао траг од тога штива, било у Л у ч и, било другде, толико би Гете, наравно не у висину, али по снажно човечанским и земаљским темeljима, привукао био Владику нечим сродним, симпатичном, „магнетизмом“ којим се држе велики ствараоци. Треба дакле и ту извући коју црту онога, за што имамо еквивалент у Владичиној обради теме: Бог-Сатана-човек.

Код Гетеа Библије нема. Он је целу своју метафизичку драму скинуо на земљу. У Фаусту имамо

човека кога муче немири и дрскости генија. У Мефистофелу имамо човека у којем је ђаво. Њих двојица довољни су за све главно. Човек је ту исцрплен као мали и велики свет, као тело и дух, као добар и зао принцип. Бог, знамо, појавио се за тренутак, колико да саслуша буквицу Мефистофелову коју смо чули, и да му Мефистофел понуди и опкладу: ђаво ће Фауста превазмоћи, и узети му душу. На што ће Бог одговорити, у први мах се чини доста земаљски прагматично, у ствари божанском дефиницијом:

Лута човек док год нечем тежи.
Добар човек, и кроз тамни нагон
Свесно знаде где је прави пут.

Јављаће се Бог затим само као последњи суд или последња реч: једаред над Гретом; други пут, у другом делу поеме, кад стари, ослепели Фауст издахне, а Мефистофел гледа да ухвати његову душу, гениј, и, најзад, поражен, сам каже што би Бог казао: „... а гениј иде горе“. Слично Гетеу, Владика, својим путевима, има исто ведро и сигурно религиозно убеђење — има га претходно догађајима, и има га увек — да Бог заштитнички стоји за човека, да искра у човеку, дух, умна душа, гениј његов јесте бесмртан, и враћа се у вечност, ма каква лутања и греси човекови претходили у његову животу. Побожност човекова, по Гетеу, и по Владици, то је Владичина „света симпатија“ којом небо вуче човека; оно што човека зове да се асимилије са васионом и вечношћу. Зло се јавља, али оно има само фрагментарне циљеве. Страшни бунтови, ужасне борбе, све су то процеси подешавања комплексних појединости; разрешавају се, смирују судари најзад божанским начелом. Нико други до ђаво, Мефистофел каже, на питање Фауста: ко је он, Мефистофел:

Ја сам део оне снаге
Која зло хоће, а добро ствара.

Што је опет парафраза теореме: да зла нема, да је зло

само отсуство добра, чиме се постизавају неки повремени циљеви. Дакле и Мефистофел, један од најдаровитијих Сатана, који уметнички меси зло, и он види игру добра и зла, и зна да у тој игри, на крају крајева, добро каже последњу реч. И Мефистофел има, мора да има идеалних пројекција свога великога ума. Владичин Сатана, идеалист је у више праваца, али је и песимист, као и Владика сам. У васиони, сувише су велике моћи да би икада могло бити „покоја“, за којим, у Лучи, чућемо, зачезнуше и Бог и Сатана. У васиони су судари, борбе, катаклизме, неки „рокови“ незауставни. Ипак, предлагао је Владичин Сатана један свој сан Богу: да се створи свет на којем би живео срећан род, који би се звао људи. Друкчије се десило, и дешава, чули смо, знамо: „Ниједан једини син земље није срећом овенчан“. Чули смо Владичин снажан стих. Но Богу се није ни радило о срећи човековој, него, кроз страдање, о генију човекову. И тако је и Владичин Бог, суверено добро, имао последњу и најбољу реч. Песимизам човеков раствара се у религиозном осећању. Под крај свога Пролога пред Лучом, тешко песимистичкога монолога Владичина, ово каже Владика о својој властитој судбини:

До вратах сам изникâ тартара:
Ад на мене са проклетством риче,
Сва му гледам гадна позоришта...

Па се одмах трза и овако завршује:

Ал на судбу викати не смијем —
Надежда ми вољом Творца блиста.

Пођимо даље. Са извесношћу се може тврдити да је Владика не само чуо за лорда Бајроџа, него да га је, у руском или италијанском преводу, мање или више и читао. Зар није Бајронова слика висила у радној, или гостинској соби у Биљарди, у реду са сликама Карађорђа и Наполеона! Европа је трештала Бајроновим именом и пре, а нарочито после његова учешћа у грчком

устанку за слободу, и његове смрти у Грчкој, 1824-те. Велики поет, јуначки племенита природа, жртва која последње хиљаде фуната и живот оставља идеално вољеној Грчкој — то није чест случај. Песници и непесници заносили су се Бајроном до пјаности. Бајрон је био велики романтизам, али често на стварној подлози. Метафизичаре демонства и сатанства, Бајрон је морао привлачити и као песник и као личност. Бајронов *Манфред* је запалио био Европу. То је трагедија даровитог, херојски племенитог, необузданог и несрећног принца и краља Сицилије, који је у себи сједињавао као ретко ко — сем Бајрона — божански и сатански принцип. Проживео је Манфред сто живота лепих и ружних, и нестао у бури боја са 35 година — тачно као Бајрон. Шта је Владика најпре могао читати од Бајронових ствари? То је сасвим тешко рећи. Но ма шта да је читао, свугде је нашао гордост, прилично охолу, али и „благородну гордост“, коју ће имати и Владичин Сатана; нашао је бунт; смела питања; велику и слободну реч, јуриш снажнога ума и ватренога срца. Три године пред своју смрт написао је Бајрон два, већ поменута мистерија. То су кратки драмски спевови чије ће радње дешавају у древно библиско доба — Бајрон је имао смелу машту — а Сатана, Луцифер, или је на земљи, или у лету између неба и земље. Бајрон се залаже ватрено за човека пасивног страдалника пред Богом: чули смо Каинов монолог. Залаже се још ватреније за активне, за бунтовне типове. Жарки и речити бајроновски протест пита разно: Зашто смрт свима људима због греха једног пара људи? Зашто се при потопу спасава само Ноје и његов пород? И још једно питање, које је и Владику много занимало: Шта је са суштином човекова бића, шта је са бесмртношћу? У *Каину*, Луцифер се јавља Каину, сину Адамову, као једна од „оних душа које се усуђују служити се својом бесмртношћу, и погледати свемогућном тиранину у вечно лице, и казати му да његово зло није добро“. Луцифер затим учи Каина да је и он, Каин, бесмртан,

иако је кажњен смрћу; и да ће то осетити ако при отпору према Богу има храбрости да буде оно што јесте. У спеву Небо и земља, слично Љермонтовљеву Демону, стоји проблем симпатије између земаљске кћери и анђела. Једна од две Каинове кћери, умна и поносите, наравно и пркосна Ахелибама, каже анђелу — пошто је Бајрон прочитао у Књизи о постању: „анђели су опазили да су кћери људске лепе“ — каже анђелу: да Бог не може уништити ни њега ни њу, „може нас у друго претворити, али не савладати, јер смо и ми од вечне суштине, и ратоваћемо с њим, ако он ратује с нама.“ Свакако је Бајронов дух — а Владика га је у својој „несретњој и проклетој земљи“ морао интимно осетити — тај је дух, ми мислимо, свакако Владици служио као потстрек да буде смелији у мотивацијама Сатанине оптужбе. Од Бајрона, мислимо, примљено је толико и не више. Сасвим је друкчију душу носио у себи Владика, а друкчију Бајрон. Владичин романтизам је сав био у унутрашњем животу, а тамо нема ни позе ни чисто фонетичке грмљавине. Унутрашњи живот Владичин, то је био његов манастир и завет; из тих зидова никада он није излазио. Владика се о судбини човека питао са својим тешким бригама човека страдалнога. У вечну искру у човеку веровао је он усхићено и грчевито, по једној нужности која га је пекла у грудима као живо угљевље, гонила га да људе њоме потеши и уздигне. Бајрон, постављао је велика питања са висине аристократске; сем једнога порока, Бајрон је био сав аристократ, у генију, души и срцу. „Диван, поносит талент!“ — Гетеове су речи о Бајрону. Владику је религиозно осећање хранило и онда кад је, у тешком песимизму, низао ужасе живота, и онда кад је пламтео у идеји да душа човека, свакога човека, „јесте бесамртна“. Бајрон је своју гениалност утрошио у једну величанствену романтику, а ту романтику испевао, нада све, у славу генија. Манфреди, Баури, Корсари, Марин Фалиери, и тако даље, нису душе људи

уопште. Додуше, и у Лучи, реч је углавном, о „пламеном поети“ коме васиона „тајне своје шапти“.

Када све досада речено сажмемо у једну синтетичку скраћеницу, дође нам да кажемо: Владика је по нужности отишао Милтону. Милтон, без обзира на сваку теологију, био је у срцу срца свога религиозан, све растварао у високој религиозности, најбољу своју поезију, као крв, исцедио из религиозног бола над васионом и над човечанством. Владика Раде слично, без обзира на отсуство сваке теологије, био је у срцу срца свога религиозан, у васиону гледао када год је мислио. Ни један ни други нису могли без Бога и вечности, без паштења човекова ка највишим реалностима... Гете је друго. По обиму, најобимнији човек до данас, свугде је, са свачим је. Свакој тези је одмах имао антитезу, свакој строфи одмах антистрофу, и епистрофу. Никада сам, никада готов, никада савладан. И кад је био скрушен, био је велики. Пред Богом није умео стајати и ћутати... А Бајрон? Да, велики је, и моћан и он, али на другој обали, на обали историје, друштва, горде индивидуалне личности. „Пламени поет“ са својом васионом — зато Гетеу тако драг и скупocen. А Данте, и Милтон, и, по даље, али на истој линији и Владика Раде, били су „пламени поети“ који су слушали шта им васиона „шапти“.

Свемогућство светом тајном шапти
Само души пламена поете.

И ти су стихови из Пролога, и велике су речи поезије, метафизике, и, најзад, и књижевне теорије. Велики песник мора ставити руку на васиону, јер мора саставити микрокозам и макрокозам.

*

Поема Горски вијенац чист је племенити метал. Луча је руда, и у њој видљиве и невидљиве жилице племенитог метала. Биће Владичино је и тамо

и овде. У Вијенцу је Владичин спољашњи живот; прво, ведрa јуначка и горштакa примитивност; друго, гениј разговора, силан по мисли, слици, и сонорности; треће, песимистички поглед на ствари на темељу индивидуалне психологије. У Лучи је Владичин унутрашњи живот; духовне тежње, атрибути Бога, мотиви Сатанина бунта, човеково „паденије“ са узроцима на небу и на земљи, са резултатима на земљи. Давно већ, просечни али пажљиви читаоци Луче запазили су: Гле, Адам греши двапутa. Први пут, пре него што је био обучен у тело човека, пре него што је било и земље и Еве. Греши као један од „нижих војвода“ на небу — нижи у савршенству с арханђелима — но као небески житељ и дух, бесмртан; греши лично, по одлуци својој да стане, са својом дружином — има је и он, као све војводе неба — да стане у редове Сатаниних једномисленика и да бунтује против Бога. Пошто за то буде кажњен, обучен у плот и смртност, прогнан да откајава на нарочито за то створен шар, земљу — греши по други пут — по слову Библије: наведен, заведен. То су, наравно, два сасвим разна посла и проблема. Једно није Библија, друго јесте Библија. Један озбиљан испитивач Луче, А. Шмаус, чули смо, извео је закључак да је, по Владичину схватању, Адам постојао, егзистовао пре своје земаљске егзистенције, то јест, преегзистовао, био дух на небу. И, још и дух индивидуално знан од Бога и од Сатане. Дакако, Владика нам у свом спеву не каже о преегзистенцији ни црно ни бело слово, али он њоме удара смело и свесно темељ за онакво биће у човеку какво он у човеку као лучи малога света претпоставља, и са каквим бићем ће завести човека у грех и на земљи, али, што је главније, заплести га у велику драму неба. Смело и свесно — јер је то јединствен случај — Владика је убацио Адама између Бога и Сатане тако као да се преегзистенција сама собом разуме, или као да се само по себи разуме да Владика зане-

марује библиско учење о стварању света, и стварању човека у седми дан стварања. Питајући се: где је Владика нашао, или потврдио преегзистенцију Адама, писац поменуте студије зауставио се на једном од чувених Отаца цркве, на Оригену. Нама је тешко поверовати у тај извор; лакше нам је веровати у други. Потребно је, дакле, због оног другог извора, по могућности искључити Оригена. Ориген је, рекосмо, један од Отаца цркве, истакнут теолог хришћанског Истока, учен и даровит човек и писац, први систематизатор хришћанства, ако је Св. Павле први теоретичар хришћанства. Живео је Ориген у првој половини III века, дакле тачно у време цветања александриске философске школе, у време неоплатониста. У то време, хришћанство, пуно ране и бујне мистике, радо се преплетало са идеалном философијом неоплатониста, још спиритуалнијом од саме Платонове философије, зато што се та философија, од своје стране, радо мешала са хришћанским мистичким елементима. То је доба гносе, врсте вишега знања и сазнавања, које би боље откривало тајне религиозне. Гностици хришћани уносили су у хришћанство разне спекулације. То је радио, даровито и убедљиво, и Ориген. Нису му бадава хришћанске владике неколико пута скидале мантију с леђа, и прогањале га, као учитеља теологије, са разних школа, од Арабије до Египта. Да ли је песник Луче знао за Оригена, и ако, колико га је узео у помоћ да Адаму даде преегзистенцију? Да ли је Владика знао да је било гностика хришћана таквих који су спекулацијама само појачавали хришћанство? И да је било гностика јеретика, који су у хришћанство увлачили елементе из вера далекога Истока, или из грчке философије, или из јеврејске теологије? Ми мислимо да Владика о Оригену, или о гноси, није знао ништа, или знао неки појам, неко име. Мислимо да није знао ни за термин преегзистенција. А да је знао, колико толико, Владика би се уклонио од Оригена одмах. Ориген је био

анатемисан, и баш због учења о преегзистенцији, коју он јесте унео био међу разна своја суптилна учења. Анатемисан је бивао и мртав, чак до у Средњи век. Црквени сабор у Цариграду, 1555-е, опет грми против оригенизма и усваја анатему из које вадимо одељке: „Ако неко каже... да ће уништење светова, уништење тела... бити резултат разумнога реда ствари, да ће настати идентитет знања и личности, и да ће у том враћању на оно што је увек било, остати само духови, онако као и у преегзистенцији... нека је анатемисан! — Ако неко каже да ће живот духова бити исти као у почетку, кад још нису ни сишли ни пали, да би почетак био идентичан са свршетком, а свршетак био мерило почетка... нека је анатемисан!“ (Подвлачења су писца овога рада.) Владика сигурно није имао појма да је и он малчице гностик. Он је брижљиво удешавао — много добро није удесио — да свога преегзистирајућега Адама, после, веже за Библију, и све буде у реду. Владика је бесмртност душе, и преигзистенцију — али без тог теолошког термина — просто као постојање вечних душа у небу пре отеловљења — научио је Владика то, и примио, једаред завазда, као толики хришћани, од Платона. На Платоновој идеалној теорији, видећемо, засновао је Владика свој дивни Пролог. Наравно, пагански детаљ платонизма, ако се унесе у хришћанство, гноса је, јерес је. Али Платонов детаљ — бесмртност душе — детаљ је из филозофије, и детаљ кроз који се философија тог древнога Грка може довести у неки склад са хришћанским учењем. А сасвим је друго додати детаљ из теологије, и то из теологије анатемисаног хришћанина! Ми дакле заступамо мишљење да се Владика није, и да се не би поводио за Оригеном, баш да га је и знао. Што би га боље знао, тим би се одлучније удаљио од њега. Имамо у том правцу још један индиректан, али доста поуздан доказ. Познато је да је Владика радо помињао имена и дога-

ђаје из својих лектира, из опште историје, грчке митологије и философије. Аргументисао је чак њима. Што никада, ама баш никада није поменуо ни додирнуо, то су Оци цркве, теолози, свеци.

Пођимо сада за једним евидентним трагом у области Владичиних читања, студија, и примљених утицаја, таквих који су пали као добро семе на добру земљу. Једна строфа у Прологу гласи:

Питагоре, и ти Епикуре,
Зли тирјани душе бесамртне!
Ви сте људско име унизили,
И званије пред Богом човјека:
Једначећ га са бесловесношћу,
Небу грабећ искру божествену
С чијега је скочила огњишта,
У скотско је (душу) селећи мртвило.

Владика, ето, озбиљно негодује, чак напада две крупне философске школе код старих Грка. Тако писати, а нарочито тако штампати, значи стајати на оштро супротном гледишту. Владичин принцип, видели смо већ у најранијим песмама, из времена кад Платон сигурно још није стигао на Цетиње, видели смо да је религиозни принцип младога Рада био: сродство с Богом, враћање у вечност, бесмртност душе. Питагора и Епикур друкчије су мислили. Питагорина школа ширила је учење о сељењу душа, о преласку душа некада у виша, некада у нижа бића, чак у животиње. А Епикур је онај грчки философ који је од Демокрита примио учење о атомима, приказао свет као празан простор препун атома, грубих, тананих, и сасвим тананих, који се сами састављају и граде све што постоји. (Са том теоријом стоје у некој вези тумачења о настајању у хаосу, о чему смо већ чули, и још ћемо морати слушати.) Граде дакле и тела и душе, што даље значи да су душе пропадљиве као и тела, што даље значи да душе нису бесмртне. Владика је дакле — ето штампан доказ — у философску Грчку ишао по савет за своје космогонске фантазије

и спекулације. Да ли је онда могао не читати понај-привлачнијег Грка баш кад је душа човечја у питању, Платона? Владика додуше Платона није именом поменуо, али је зато, јасно и јавно, у славан Пролог свој просто уткао један детаљ Платонове идеалне теорије. Платон је привукао Владика, уосталом као свакога ко га зна, снагом своје поезије, „умом који воображава“ безмало божански. Знатан философ, али и знатан поет, Платон је у своје учење о царству идеја — вечних суштина — унео много емотивнога. Аристотел ће бити чист метафизичар, без страсних примеса ма које врсте. Платон пак био је пун страсних заноса. Одаје то нарочито чувени његов мит, у диалогу Федар, који мит чини основу идеалне Платонове теорије, у којој се, сем другог, утврђује и бесмртност душе, и зато и преегзистенција. Преегзистенција не у теолошком, полемичком смислу Оригена, него у смислу мита и поезије, у смислу наслућивања истине, у каквом смислу ју је и Владика примио и пренео у свој мит, у своју драму у којој оригинално и смело истиче да се трагедија човекова зачала у небу, не на земљи, и да се и завршити може само у небу.

Ево, сасвим укратко, теорија Платонова о идејама, према митској слици у диалогу Федар. Високо изнад свода небеског, дакле у врсти наднебесја, живе идеје вечним животом. Оне су суштина, без лика, без боје, чулима се не могу докучити, само највишом особином човека, умом. У том наднебесном свету је врховни бог, — Платон је живео у V веку пре Христа, дакле у паганско доба — и кад тај бог хода, за њим иде поворка богова, демона, и људских душа без тела. Душе те постоје пре своје земаљске егзистенције. Али само се одабране душе уздижу с богом у свет идеја, дакле у свет тајни, закона и истина, другим речима, у свет праве стварности. Те душе гледају идеје и хране се чистим истинама стварности, имају чисто знање о стварима. Да бисмо сад објаснили које

су оне друге душе, које су такође на небу и у вечности, али не гледају идеје, потребан је следећи детаљ Платонова учења. Платон разликује у души три слоја: највиши, умни; затим емотивни, страсни; и, најзад, пожудни. Према тој тројакости Платон приказује душу као два коња, које зауздава управљач. Управљач је, наравно, разум. Ако сада у разум уђе, као сметња, нешто од пожуда и страсти, душа више не може да запажа идеје, и да има чисто знање. Она то постепено заборавља, а заборављајући небесно, полако клизи ка земљи, и на земљи живи у облику телеснога човека. Сад долази једна високо племенита поставка. Све су душе без разлике некада гледале идеје и знале суштине, јер само такве душе могу постати човек, могу постати „луче малог света“, што би рекао Владика. Овом узвишеном појединошћу занео је Платон Владика у врсту идеалне теорије, од његове, Владичине стране. Владика такође у сваком човеку хоће божју искру, божанско порекло. А што се то може изгубити, то је појединост друге категорије, и не руши основни принцип теорије о бићу човеку, ни код Платона ни код Владике. Дакле, сви се људи на земљи мање или више јасно, мање или више мутно, сећају онога што су заборавили, сећају се неба, идеја, чистих знања. Једна једина идеја, по Платону, остаје и на земљу склизнутим људима, остаје им оригинално јасна у сећању, то је идеја лепоте. Зато, што једино та идеја има на земљи чулима запажљивих слика и симбола. Остале идеје, рецимо, правда, доброта, умереност, прелазе или у потпун заборав, или у мутна сећања. То мутно сећање приказује Платон једном ингениозном сликом. Плотни човек на земљи седи леђима окренут ономе што је било, што је гледао у небу, ван времена и простора, а пред собом види, као у огледалу, како промичу танке сенке онога иза његових леђа... Да саберемо. Платонова анамнеса, а н а м н е с и с, то је сећање на оно што смо као душе у преегзистенцији, пре но

што је ушло у душу труње, што смо тада гледали и знали. По Платону, и све философско сазнавање је-сте један процес анамнесе, препознавање онога што смо некада, пре заборава, познавали непосредно... Зар дакле Владика, који је оберучке узео анамнесу — одмах ћемо видети — зар није с њом узео и преегзи-стенцију, зар је није морао узети? Узео ју је од Платона, не од Оригена. Платон је појачао у Владици диспозицију за врсту идеалне теорије, коју, у елемен-тима, налазимо у Лучи. Зар Бог Владичин, који је поет, није сугериран, или појачан Платоновом идејом о лепоти света, и човековим оригинално небесним осе-ћањем лепоте? Зар, затим, и она друга половина Вла-дичина гледања на свет, „ужас“ од беде човекове на земљи, на што се Владика још и у тестаменту свом, такорећи при издисању, Богу жалио, зар није и тај „ужас“, највише ужасан у грчкој трагедији, па и фи-лософији, зар и то Владика није примио од Грка, ако их је мало више читао. „Судба“, Владици драга реч, била је, као а н а н к е, и Грцима драга реч. Нужност, неизбежност, персонификована у богињи судбине Адрастеји; најзад баш реч „ужас“ драга је реч ста-рим Грцима. Есхил каже: „Сваки ужас наћи ће свој ужас“. Философи су исту реч употребљавали кад су расправљали о појму судбине.

У Прологу пред Лучом, у самој експо-зицији проблема о томе да је човек, Адам, небо из-губио, читамо оно што је чист Платон:

Човјек, бачен на бурну брежину, (обалу земље)
Он се сјећа прве своје славе,
Он снџјева пресретње блаженство.
Ал његови снови и сјећања
Крију му се јако од погледа,
Бјеже хитро...
У љетопис опширни вјечности,
Само што му тамнијем проласком
Траг жалости на душу оставе,
Те се трза бадава из ланца,
Да за собом проникне мрачности.

Низ чисто платоновских идејних слика; али чисто Владичин начин казивања онога што је човеку истовремено драгоцено и мучно, што имамо и губимо, што не можемо ни бити ни имати. Сем — сад долази опет Платонова високополетна теорија — сем да сами себе превазиђемо. Засијај божанском искром у себи, човече! Сети се онога што си заборавио! Превазиђи „злоћу, завист, страст ужасну“,

Ово чојка ниже скота ставља —
Ум га опет с бесмртнима равни!

У првом певању *Л у ч е* имамо поново Платона, и са сећањем, и са забором, и са идејом као симболом за суштину небеског порекла. Оригинална ће ту бити Владичина замисао: да *п е с н и к* искром, или лучом, или идејом у себи сам лети до једног врло далекога небеснога тела, и тек одатле даље, до самог божјег стана, има да га понесе анђео. Анђео тај је нарочит, безмало пројекција некадашње бесмртности песникове. Овако се анђео каже песнику:

Ја сам душе твоје помрачене
Зрака сјајна огња бесмртнога —
Мном се сјећаш шта си изгубио.

Па, нешто даље, наставак горњег:

Забораве сан те обузо,
Те си прво блажено битије,
И источник бесмртне среће,
Рајска поља, вјечито блаженство,
Животворни поглед створитеља —
Заборави несрећној предао.

Затим, на крају првог певања, опет преегзистенција и сећања, по Платону:

Види човјек своје заточење, (на земљи)
Помало се прве славе сјећа.

А на крају другога певања **Л у ч е** имамо стихове који јасно напомињу ону Платонову алегорију о гледању изгубљенога као низа слика у огледалу. Анђео упућује песника, пошто га је донео до извесног места, да се на једном извору напије воде, и онда ће видети шта је била заблуда Адама на небу, дакле ће видети историју „паденија“ човека. Стихови су речи песника пошто се напио оне воде:

Напијем се воде с источника,
 — — — — —
 Откри мени несретњу судбину,
 Ка предмете што за собом видиш
 У свијетлом лицу огледала.

Најзад, јасно поновљена платоновска престава о области идеја у наднебесју. Анђео описује песнику како се живи у царству чисте реалности:

Сваки вечер...
 Нове дивне бесмртне идеје
 У нашу се сферу свијетљају.

Са својом урођеном, и из звезда читаном „богословијом“, (игуман Теодосија у Шћепану Малом) Владика је сам у себи зачео идеју о бесмртној искри у човеку, осетио велику ствар: да човек бићем својим додирује тајно и трансцендентно, иако ниједан појам с тим у вези не може да појми. Владика је носио у себи претспрему за Платона. И даље је сам развијао једно силно идеалистичко гледање на свет, и на човека у свету. Моћним сликама је давао рељеф својој несистемисаној метафизици. На пример, замишљу, или, боље, визијом, да је ум човека раван свету, или небесном телу. У неколико редака ће обухватити Бога и природу као велику поезију, али ће и ту са гордошћу унети човека и његов ум:

Све дивоте неба и небесах,
 Све што цвета лучам освештаним, (светим)
 Мирови ли, ал умови били,

Све прелести смртне и бесмртне —
 Шта је скупа ово свеколико
 До општега Оца поезија!

Како смо ту далеко од Милтона! Милтонов Бог је заповедник, воља, помало теолог. Владичин Бог је уметник-креатор. Милтонов Бог набија судбине, Владичин Бог је борац ако је нападнут, али онда и то са неком уметничком насладом:

Хоћу сјутра удар дати страшни,
 Да га и ја могу назват силним.

Милтонов Бог ствара зато што је свемоћан, Владичин зато што је поет. Владичин Бог је ведрa снага, радостан што је бесмртним бићима око себе дао ванредне особине. Милтонов Бог је бесумње далеко импозантнији од Владичина, али он је уједно немилосрдно охол, усамљен, па и несрећан Бог Милтонова света. Када Адам од тога Бога тражи другу, да не буде сам и без разговора, овако му одговара Милтонов Бог:

А шта мислиш (Адаме) о мени,

— — — — — који сам сам
 Од векова вечних, јер не знам никога
 Да стане уз мене сличан, а раван још мање.
 И могу разговарати само
 Са бићима која сам сазд'о,
 Са онима који су испод мене.

Треба додати: у Милтонову спеву главна личност је Бог, од првога до последњег певања. И нико до Милтона, ни после Милтона, није дао Бога величанственијег, и уједно трагичнијег.

* * * * *

Луча има свега шест певања, недовољан број певања. Од тих шест певања пет се односе на драму у

небу, на бунт Сатанин против Бога; на Адамов први грех, одлуку његову да појача собом и својом дружином Сатанине редове; на Адамово кајање и казну, његово протеривање на земљу. По Владичину схватању, земља није била рај, него нарочито за казну створени шар, што је једно јако отступање Владичино од Библије. Последње певање Луче, безмало филмски, у самим моментима, износи пред нас друго сагрешење Адамово, сада према слову Библије. Али опет са отступањима од Библије, ако не по чему другом, а оно по збрзавањима и прећутаним детаљима. У првих пет певања драма се развија нормално, обрада појединости тече логично — са једним неопростивим недостатком: немамо Адамов монолог, у мислима или речју, такав, који би приказао драмски момент његове одлуке да ратује против Бога, који би изнео мотиве за ту одлуку. Ако би неко заступао мишљење да је Адам и тога пута сагрешио нечим наведен и заведен, где је онда сцена завођења, где су мотиви Сатанини којима је успео да придобије за себе божјега војводу, „чином нижег само од арханђела“, како каже сам Бог. Не, ту лежи нека контрадикција. Владика је осетио своју смелост као отворено питање. Са Адамовом преегзистенцијом, са његовим учешћем у активном боју против Бога све до трећега дана борби — песник се много удаљио од Библије и није се усудио да још додаје, да Адаму стави у уста монолог бунта, диалектику и критику против божјег управљања светом и небесним житељима. Шесто певање је просто угушило поему, скратило је бар за три даља певања. Адам је отишао у казну и прогонство, али са дивним божјим даровима, са божјом речју и гаранцијом да ће поред свег „ропства“ бити „цар на земљи“. Недостају сад певања о том Адаму. Где су сцене и монолози — свеједно што су Адам и адамити зашли у многобоштво, свеједно што је Каин убио Авеља, свеједно што се десила огромна ствар: човек стао разликовати добро од зла — Владика је ту последњу важну појединост сасвим пренебрегао! — где

су сцене и монолози који би нам показали Адама како сад на земљи сазнаје, мисли, одлучује, машта, ствара, Адама који је после свега „луча“ и „цар“, Адама који је први на земљи био оно што смо ми, људство, и данас: страдална бића, али светлости, хероји, трагични трпиоци, ствараоци, божји саствараоци у оној „тужној армонији“ која је величина и јад овога света, баш по Владичиној речи, по његовој идеалној теорији... Да, Луча је торсо, али важан и снажан, са пројекцијама далеким баш са оних места где је драмска поема окрњена или недовршена.

Потребно је знати садржину Луче у целини. У првом певању имамо узлет песника на небо, где ће у низу слика имати визију онога што се некада догађало, што ће се сад десити у шест певања, у вези са падом човековим. Са разликом том између првих пет и шестог певања, што у првих пет доживљујемо слике као актуелну драму, а у последњем певању, нема слика, има само констатација. — У другом певању смо у небу, у наднебесју. Око трона божјега има ваздан детаља од кристала, диаманата и рубина, има сводова разно прозрачних, има знакова тајанствено симболичких. То је уствари област суштина, област идеја у смислу Платона, али према описима Милтона, којима се Владика доста индискретно служио на томе месту. За конкретна велелепија од драгог камења, мислимо да је Владици недостајала свака машта и свако веровање. Са тим реалностима, које су на земљу отерана бића, како знамо, з а б о р а в и л а, доиста је врло тешко наћи се како би ваљало, у поемама које граде људи. Ево један детаљ из тога посла. Платон је измислитељ наднебесја са идејама. Он је област идеја ставио ван простора. И Милтон је то учинио, по Платону. И Владика је тако учинио, по Милтону. Аристотел, ученик Платонов, замерио је био што Платон није област идеја ставио у простор. Међутим, кад је дошло на ред да Аристотел пише о високим регионима бога као „првога покретача“ у овом свету, он пише: „Годотифу, но и еф етно, вчатежк Лвас“.

соки регион ван простора. Тако иду позајмице песника и писаца, позајмице из Библије, из Дантеа, из разних философија, из описа у митологијама паганских времена. Најзад, бунт Сатанин у Владичину спеву нити је био у време библиско, нити у време грчке антике, нити у време хришћанства. Мешају се дакле у тексту и пас Кербер и река Стикс, и пакао Дантеов, и разни подземни светови античких песника, и небеса и пакли хришћанских мистерија Средњег века. Те ствари чине предмет специфичних научних испитивања. Главно пак у спевовима метафизичкога карактера јесте философска или теолошка спекулација, и космичка симболика. Оно што мора бити самосвојно у таквим творевинама, то је крст који песник сам собом носи у име борбе са недокучним, то је његов оригинални унутрашњи и духовни живот. Ево један опис из другог певања Луче :

На врх горе трон се горди виси
И палата превјечнога цара;
Вјечности је овде колијевка!

Одавде је прва искра сјекла,
У предјеле ноћи ускочила,
И свјетлости облик показала.

Одавде се, са свјетлошћу, прва
Свему бићу насмијала зора.
Овде се је, бесмртијем, правда
На вјечито царство сачетала.
Одавде ти (човече) судба, воља с умом,
У једноме избијају кључу.

Пример је речит. Ту има и Библије, и Курана, и Дантеа и Милтона, и Гетеа, и ваздан других елемената, ако симбол „колевке вечности“ почнемо анализати. Светлост као варница живота у лету из таме хаоса или мртвила — чија је визија? Чија није? То је и света и профана алегорија човека чак тамо до дивљака Фици или Вашукулумба! Али у 4. и 5. стиху имамо чисто Владичину симболику: вечито је у свом унутрашњем

животу гледао искру која „сече“ од Бога у људе, и из људи натраг у вечност; а у последња два стиха имамо Владичину теорему: зато што у човеку, можда и у васиони, све највише и најниже избија „из једног кључа“, зато су свему „у гробу кључеви“, зато човек не разуме, или се мучи да разуме како то да умно биће пада, и пало биће се диже до највиших висина. Да и воља и ум „избијају из једнога кључа“, то је гениално речено, и то је самосвојно констатовано. Није Владика никада чуо, рецимо, за француског философа Равесона — који се иначе родио исте године кад и Владика — и који је слично мислио и осећао кад је и материјалистичку и идеалистичку философију протумачио из једнога „кључа“: „да материјализам тумачи више ствари нижима, а идеализам ниже ствари вишима“, а стварно исто виде и знају, и истим се елементима у спекулацијама својим служе. Као што Владика сигурно није знао ни то да су Епикурово и Демокритово учење, (све се своди на чулна запажања и на разумевање,) које учење је Владика, чули смо, од срца напао, да је то учење, ту философију, Владици по ћуди, Цицерон звао плебејском, Беркли малом, а Лајбниц сиротињском.

У трећем певању имамо разговор Бога са два арханђела, и саопштење Бога да Сатана, арханђео највишега реда, спрема побуну, хоће напоредо с Богом да влада и ствара, и, сигуран у победу, обећао је Адаму место између Бога и себе. У томе певању драмско клупче се нагло намотава и стеже. Ту чујемо велики божји монолог о томе ко је Бог, шта ради, и са којим циљем. Ту чујемо о Сатаниним мотивима и о његовим потраживањима. Ту чујемо да је човек биће које се налази у највишим комбинацијама неба. — У четвртном певању драмски напон достиже максималност: ту је поново арханђео Михаило — опет само ради сабеседништва — ту је сад велики монолог Сатанин, ту је бунтовник са свом силом свога оптуживања и потраживања. Сатана проверава своје постање, и према томе свој позив, и према томе своје моћи и права. Сатана се сећа

једног бољег уређаја светова, кад није владао нико један и свемоћан. Сатана има спекулативних идеја о светлом и мрачном царству; има, уз велике, патетичне речи, визију ноћи, искључиве ноћи, као фазе света и васионе. — У петом певању ће праснути судар и бој, прави рат. Борба, тродневна, иде између два одреда, „ликова“, Бога и Сатане. У току борбе Адам се покаје, одржи свој сатвим осредњи покајни монолог, и напушта Сатанину страну. То му се на страни божјој рачуна као заслуга, а на страни Сатаниној као издаја. Што је доказ да је ратна етика и на небу врло заплетена ствар. Четвртога дана борбе Бог лично полази у бој, и он ће, наравно, савладати противнике и „громоносном стрелом“ и осудом на паклене муке. У току боја, а насупрот молби арханђела, Бог ће своме бившем арханђелу Сатани оставити бесмртност. Да ли зато да би вечно остао у мукама пакла? Можда. Бог, на пример, Сатани неће дати ни онај платоновски заборав: него нека с пуном јасношћу знаде шта је изгубио! То Бог изреком каже. Али ово што ћемо ми сад запитати, не додирује Бог ни као питање ни као одговор. Је ли бесмртност Сатанина и зато да би, вечно жив, вечно и свугде искушавао човека? Изгледа да јесте. Сатана је активан свугде. У Фаусту је Сатана, у Божанској комедији је Сатана, у Изгубљеном рају је Сатана, у Лучи је Сатана, у Каину је Сатана, у Библији је Сатана, у списима свих светих Отаца је Сатана. Ит. д. Зло се дакле једнако савлађује, али злу се даје бесмртност. И то по божјем опредељењу. И то је један од проблема којима нема решења ни у стиху ни у прози, ни у философији ни у теологији, ни на небу ни на земљи. Ни Владика није умео неки систем да постави, али је умео тезу своју одлучно да истакне: нека се у овој борбеној васиони чује и друга страна, страна Сатанина, нека се макар даде осетити и трећа страна, човек. Ми смо убеђени да је Владика из великих духовних мука изнео, и у спев свој пустио тресак једне контрадикције каква се ретко чује (Контрадик-

ције су, наравно, мотиви покрета,) Бог, који мрачне шарове претвара постепено у светле, истиче да ће његов задатак бити довршен онда кад нигде једне „црне точке“ више не буде. А Сатана се сећа да је постојало стање у васиони, (за којим он и жали) кад нигде таме није било!... Владика је својој другој страни, Сатани, одважно и замашито омогућио пледоаје у тој контрадикцији. Својој трећој страни, ради које је и написао поему — ако по наслову судимо — није смео да даде реч. А двапут је Адаму дао да има своју главу и свој акт. Можда тако и треба читати Адама у *Лучи*? Можда и то спада у човекову „несретњу судбину“: вечито пред неким или нечим да мора ћутати. Остаје човеку акт, по цену главе, или казне, или, најзад, по цену да се Бог сажали и остави му нешто од онога што му је дао. Човек, Адам, кажњеник, али цар на земљи, дух моћан, стваралац, добија то од Бога као дар. Можда у томе има нешто од велике Милтонове концепције: Дух свети, поменусмо већ, није друго до дар божји стављен у човека. Дакле: једно лице Свете тројице, коју је Милтон одрицао, деперсонификовано, а моћ духа је атрибут човека. — Шесто певање, то су сами обрачуни и казне. Сатана и сви његови постају ружни, кривих ликова и репати, и стрмоглављују се у пакао. А са Адамовом казном, осетили смо већ, ствар је сложенија. Бог ће земаљске казне учинити компликованијима од небеских. Човек изгуби небо, али задржи га у души и у уму. Истеран из неба, он се инспирише небом, остаје чудо, и ствара чуда. Човек, који са свима стварима на земљи „теке лицем из глибине вири“, човек изгнат из царства чуда,

... изгнат за врата чудесах
Он сам собом чудо сачињава.

Дивни стихови! Таква се метафизика може мирне душе примити. Бачен у овај свет који је можда само „сновиђење“, свакако свет релативан, човек једнако себи додаје од онога што је тамо горе некада имао.

Адам, макар и пролазно, ипак је био Сатанин једномисленик и следбеник. Адам мора бити кажњен. Како? Строго, и опет са великим уступцима. Црква нас учи: „са великим божјим милосрђем“. Владика те речи: божја милост и милосрђе, једва употребљава. Владика реч љубав ретко употребљава, а када је највише три до четири пута употреби, у Лучи, она стоји пре као ознака за општу симпатију у свету, него као битност божанске функције. Ангели певају „химне вечите љубави“; „простори ће грмјет вечитом љубављу“, „света љубав је запалила валове светлости“ у васиони. Владика сматра, тако се осећа, да је Адам, и на земљу прогнат, у бићу свом остао оно што је био у небу; затим, подударно са смислом старих легенди: да је човек по нечему Богу потребан; најзад; да спасење човека, откајавањем на земљи, или Христовом жртвом, или „како било“, што би рекао Бајрон — да то проистиче од Бога, али долази од Бога и по нужности, због човечјега бића. Тим пре тако, што Владичин Бог, по сопственом његову разлагању, дејствује и с обзиром на нужности. И тако човек иде на земљу само на „времену“ казну, иако у живот пун плача и у смртност. Бог је арханђелима приказао у танчине човекову казну. Смрт ће бити „насилствена“, али она ће:

Свободити од тешкога јарма, (људе)

Те их враћат у живот духовни.

У Владичиној поеми Бог ствара земљу као нарочити шар „од хаоса и мрачне прашине“, назива тај шар земљом, и, „стегнуте у окове блатне тјелесине“, на ту земљу прогања Адама и његову дружину. Све то тачно онако како не стоји у Библији. За казну створена земља од мрачне прашине — ту почиње питање које је многе, па и Владику занимало, питање реалности света, питање да ли није све само човеково и ње, дакле „сновиђење“ — кад је та од мрачне

прашине саздана земља и лепа и раскошно снабдевена. Упада у очи, све су благодати ради тела. У те благодати има ваљда да се рачуна и одједаред искрсла „сапутница“ Адамова, чије име Владика до краја поеме неће изустити. По догађајима затим изгледа да је то била Ева, или бар постала Ева. Свакако није јасно да ли је, и у каквом статусу, постојала и она у преегзистенцији. За Владику је „сопутница“ Адамова била споредност. Али нам је казао Владика да је Бог, за разлику од Сатане, Адаму о дузео сећање на оно што је било у небу, како се ни једном „најмањом частицом“ не би могао опомињати небесних лепота. Казна, у којој очигледно има милосрђа. Ако Адама не тишти оно што је изгубио, он ће више ценити лепоте земаљске.

Погледује сјајне луче сунца,
 Погледује дивну сопутницу,
 Погледује земаљску красоту —
 Благодари Богу на милости.

Ето, Владика се, од своје стране, решио да појам милости божје ипак настане у души човековој! Владичина поема даје одговор на познат протест Бајронов: Није само „пар људи“ згрешио; у небу, згрешио је био читав „лик“ Адамов, дружина, и тако онда ми људи, свако од нас, сасвим правилно испаштамо грехе понекога од својих предака из оне грешне дружине.

Највећа казна човеку на земљи, по Владици, биће страдање духовно. Има да носи на земљи „данце тешке с бурама немира“. У те немире долазе наде. Сасвим тачно: до данашњега дана наде су ту да се човек заноси и претрза, не да их види испуњене. Даље, бич сумње ће пратити људе. И прати их. На души ће човек с једне стране имати таблицу божјих закона, а са друге ће се „зла свакога црњети закони“. Дакле немир избора, у вези са околношћу: да Бог човеку на земљи оставља слободну вољу, као што је имају, вели Бог, „сви бесмртни духови“. Владика врло заплетени про-

блем слободне воље није развијао. Милтон јесте. Владика се повео — са оним двома таблицама у човеку — за Милтоновом нама већ познатом формулом „разум, то је избор“. Дакако, избор између два импулса у човеку самом, не између две ствари које се предлажу споља, и често још и од моћних фактора. Волтер се у том смислу духовито нашалио: Кандиду његову предложено је било да бира, слободном вољом, између тешких батина и погубљења. Он је одговорио: да у име слободне воље неће ниједно од двога да изабере. Власт, наравно, имала је на уму услован избор, при којем се једно од двога мора изабрати. Доиста, ретко је да човек, и кад начелно, и сам у себи бира, може да бира безусловно, чисто по слободној вољи, по високо етичкој енергији. Наде, сумње, слободна воља, ето мука и самомучења, казни и самоказни, како Владика и каже о људима:

Мучитељ ће један другом бити,
Сваки себе поособ највећи.

Али, без Сатане који машта и бунтује, без човека који лута, греша и страда и чисти се — без тога, рекли бисмо, велике идеје у небу доста би једнолико суштаствовале. У божјој поезији не би било трагедија! У свету не би владала лепота и туга Владичине „тужне армоније“. Излази да су Сатана и пали човек две ванредно поетске инспирације Оца поезије! Владика сабира духовне муке човека на земљи у свој поносит заклjučак:

Свеђер умно остаје створење, (човек)
И цар земље, иако у ропству.

Први стих је еквивалент Гетеовој мисли о функцији слободне воље, коју смо већ чули:

Добар човек, и у нагону мутном
Свестан остаје правога пута увек.

А други стих је парафраза за гениј у човеку. Једно од највећих чуда свога неисцрпнога ума остварио је Бог у генију човека: цар и роб заједно, небо и земља заједно, зло и добро заједно, ум који додирује апсолутности, срце које живи од милосрђа и над каменом, и све то ради стваралаштва које врхунац свој постиже у трагедијама. Најгенијалнија казна на свету! ко ће је и измислити него Бог! Дај човеку смртност тела за казну, дај му бесмртност ума и душе („умна душа“) за славу, заједничку, Бога и човека.

Лице смртно на земљи човјека
Прилично ће бити ангелскоме.
Само теке једну искру малу
Вдохнут ћу му небесне љубави...

Ето, кад је Владика најчувственије проговорио о љубави, било је онде где се љубав удахњује човеку:

Да му тужну и кукаву судбу
Колико год она ублажује!

Навели смо десетак Владичиних стихова: дивни су као мисли и поезија. Писац овога рада пита се: можда није оправдана била замерка да је Владика занемарио да збрине неки оштар и речит монолог лучи малога света, Адаму. Можда је Владичина одлука била да он, својим речитим и снажним стиховима оправда вредност луче малога света у свим случајевима, грешним и страдалним, светлим и триумфалним. „Искра“, „небесна љубав“, то је генијалност у човеку, зато дата да би на земљи било високих вредности. Човек се трагедијама у свом животу, и стваралаштвом својим, искупљује сам; и искупиће можда једнога дана и свој уклету „шар“ начињен од „црне прашине“. Али, куда би овакав сан одвео Владику! Какав би правац и смисао узело „паденије“! Не, не! Мора се дакле завршити са Библијом. И тако ће, у Лучи, Бог послати Сина да смрћу својом спасе онога Богу драгога човека на земљи, који

је, међутим, опет ваздан нагрешео! Шта се све догађало? Песнику ће се и то привидети у низу поменутих слика: пад земаљских становника у идолопоклонство, рођење Каина који ће убити брата рођеног, најзад, на Сатанин наговор, она јабука која симболички значи да је човек, мимо божју вољу, научио разликовати добро и зло, изгубио небесну особину да, као и Бог, стоји изнад добра и зла. Карактеристично је да Владика „јабуку“ уопште не спомиње. Да ли је знао шта све у философији и у теологији проблем добро-зло значи, и није хтео улазити у њега? да ли што друго, тек, са Библијом уопште Владика је журио. Да ли јесте или није знао суштину значења у том метафизичком и теолошком проблему, свакако је избегао причу о Еви, змији-јабуци, и Адамовој краткој памети? Спиноза, на пример, одобравао је тај мит у Библији, ту алегорију која означава пут у морал и моралне циљеве. Чим су људи научили да разликују добро од зла, почели су да успостављају моралне прописе, и с тим у вези разне моралне циљеве и праксе у држању. Међутим, прописи и циљеви и праксе се мењају, брзо мењају, зато, по Спинози, рецимо, примена прописа у пракси не води ничему. Мора човек тежити директном сједињењу с Богом, са оним једним од чега је и он део. Дакле, напор треба да буде не пракса, сад ова сад она, него метафизичка тежња за коначним и највишим. Владика, понављамо, ни додирнуо није тај главни грех Адамов на земљи. Ту је можда одиста остао дужан један велики монолог, монолог о злу, или о добру и злу. Међутим, он је у Црној Гори оних времена врло често гледао како једни чине зло зла ради, а други добра ради; он сам је често зло радио, иако је, можда, већином добро мислио, а некада етички проблем директно из црногорске нужде изводио. Познато је писмо Гагићу са пасусом: „Да нисмо зло злим враћали — досада би Турци овде загосподарили“. На тој тачци греха Адамова — свест о добру и злу — није

се Владика повео ни за Милтоном, ни за ким другим. Бајрон има једно место које би одговарало Владичиним честим очајањима над злом у својој земљи. Узвикује Бајронов Луцифер: „О, зло, буди ти моје добро!“ Критика у Великој Британији немилостиво је нападала „безбожника“ Бајрона, (тај грех, међутим, није Бајрон згрешио никада!) и истицала му, као пример, побожног Милтона. Онда је Бајрон, из Италије, послао писмо отаџбини, и метнуо прст на оно место у Милтонову спеву одакле је он тај стих узео. А Милтон је тај стих узео из Шекспира. (Ричард Трећи).

Када смо у шестом и последњем певању, *Луче* прочитали од сумарно и згрчено употребљеног материјала из Библије толико колико смо овде изнели, остају још свега седам строфа до завршетка поеме Владичине. А живот Адамов на земљи, његов лични живот земаљског житеља, као да није ни почео. Читалац је очекивао још неколико платна о спољашњем и унутрашњем свету Адамову, који је из небиблског свог бића прешао у библиског човека. Али, Владика је журио да сврши. Брзо, брже, ређа он, именује само, догађаје. Одједаред, „храм се мрачни (идолопоклоника) засја“ — Христос. Пред сам лик Христа Владика исписује ове људима упућене стихове:

О, невини синови природе,

— — — — —
 Ви пресретни поклоници сунца!
 Ви сте вјерни небесни синови,
 Вас свјетила луче животворне
 Носе к Творцу, лучах источнику.
 Луч је сјајна богословија вам,

— — — — —
 Луч вам Творца осветљава душу.

Стихови су — Владика жури, а осећа можда да опет није сасвим одређено хришћанин — стихови ти су, што би рекао Николај Велимировић, ипак „све у свему христолики“. Данте је био хришћанин и одан католик, а и он је као Владика, или Владика као он, светлошћу

и пламеном симболисао космос, небо, Бога, човека; па, Владика, сада, ваљда и Христа. Стихови су то који могу ући у хришћанску поему, али могу стајати и даље од ње. Стихове те би добро разумели и следбеници Кинеза Конфуција, рецимо, (рођен пре 2500 година) који су писали: „Пустите, људи, о небесни синови, да из вас сјају ваше светлости небесног порекла!“ После тих стихова, са два три реда прописно црквеног стила — Христос:

Обука се у челољечество,
 Наоружан оружијем правде,
 — — — — —
 Попирући злобу и тирјанство,
 Добродјетељ у храм освештава.

Остаје још свега једна строфа. У њој је дубоко из груди човека и песника уздахнуо Владика пред идеалним, светлим ликом Христа учитеља:

О преблаги, тихи учитељу!

То је, у Лучи, последњи стих, достојан великога песника пред великом појавом. „Тихи учитељу“ — како је то умилно, тужно сугестивно, дубоко тачно речено. Као стрелом, Његош је једним хицем, једном речју обарао или узносио. Тај дивни образац за Христа, оригинално Владичин, лежао је у Владици, као све његово, одувек. У Слободијади, која нема никакве везе са делима Владичине зрелости, читамо:

Откуд изврје река чиста
 Ученија мирног Христа...

И према Христу Владика је, од првог чувства и рефлексје, имао свој и дубок поглед на појаву, на значај и на лепоту појаве. Остају још да буду поменути неколики редови последње строфе. То ће бити прописна црквена химна: са једним стихом узетим из Ускршњега тропара. У тропару стоји: „Смертију смрт поправ“

— смрћу си смрт уништио; а код Владике стоји, са корекцијом: „Васкресењем смрт си поразио“. И тако је, после опширно израђене драме у небу, у скици обрађена и драма Адамова на земљи, према Библији.

У оквир који смо досада израдили, треба сад унети централни део драме, Сатану и његов бунт. Бунт сам, рај на небу, пораз Сатаниних ликова, то је, наравно, само фабула, у коју је усађена метафизичка распра између супротних принципа у васиони. Супротних, или упоредних принципа? Упоредних — тако хоће Владичин Сатана у својој оптужби против Бога, и у својим потраживањима. Он тражи не само право владања, него право стварања светова. Ко је Сатана? Владика је своме Сатани дао један од најпунијих рељефа, а без додатака чисто ђаволских, без додатака чисто човечанских. Тај ће се Владичин рељеф показати пластичније ако у неким цртама прикажемо Сатане Милтона и Гетеа. Тим уједно продужавамо свој испоредни рад, са циљем да истакнемо додире међу великанима.

Гетеову Мефистофелу нису затворена врата у небо — чули смо га, за часак, у Прологу у небу — али он углавном живи и дејствује на земљи, некако као човек. То је за Гетеову концепцију Сатане врло карактеристично: људске црте, људски карактер, људска логика, људска дела — дају богат реквизит да се начини један од најраскошнијих Сатана у светској књижевности. Гетеов Сатана је весео, духовит, раскалашан, помало као човек коме добро иде. Мефистофел не прети ни Богу ни свету, не претреса и не аналише генезу божје свемоћи. Он само, на врло разне начине, философске и научне, констатује стање ствари које влада, и истиче разне чињенице које руководе борбама и збивањима у свету. Отприлике као и људи што чине. Врло често је Мефистофел, ако смемо тако рећи, шеретски трансингентан, одобрава тобоже *consensus omnium*, прилагођавања сваке врсте. Но одједаред постаје ребелски апсолутан, иако ће са врстом салонске духовитости одрећи смисао овога света:

Ја сам дух који све одриче,
И то с правом. Јер све што настане,
Вредно је да пропадне.
Боље би дакле било да ништа не настаје.

И људи имају овако наглих агресија против свега и свачега. Ово мало црта већ јасно истичу да Гетеов Сатана нема некакве везе са којом било религијом. Мефистофел је персонификација једног дела човекова комплекса. Помиње ђаво и други део комплекса: да и они „који зло хоће, добро творе“, у неком правцу. И Фауст и Грета су тешки грешници, али глас одгоре спасава Гретину душу, а кад стари Фауст умре, његов „гениј иде горе“. Извојевали су и добро. Поводом Грете, песник каже: „Њен злочин био је добар занос.“ По Гетеовој метафизици, сви принципски сукоби, све тајанствености, ако и потичу одгоре, дејствују на земљи. Милтонов Сатана је друго, јер је и Милтон друго. Милтон је био убеђен хришћанин. Истина, на протестантским линијама, са редуцирањем ранга и Христу и Светом духу пред јединим Богом који је Бог, но уза све то Милтон је био коренити хришћанин и човек Библије, и кроз његов спев иде снажна религиозна доминанта: да се није десило да Сатана отпадне од неба и рашири бунт и међу небесним становницима, свет би овај целином био божански. Али ту је Милтон назирао Сатану како га нико није ни пре ни после Милтона: Сатана се мучи, Сатана м о р а да буде Сатана, васиона тражи да се нешто његово координира божјем принципу. Гетеов Мефистофел хоће то, покушава да то постигне, наводи људе на грех да би предобио њихове душе, и тако постао саучесник у активности васионској; и Владичин Сатана хоће то, и потражује то за себе уз необичне мотивације. Крај Милтонова осионога Бога, Сатана не може бити сувише индивидуалан; бунт његов, аргументативно, подељен је на доста других небесних бића. Код Милтона имамо праве диалектичке саборе бунтовника. Арханђели подупиру, хвале, или критикују Сатану. Милтонов Сатана нема ни јасних божанских,

ни јасних човечанских црта. Милтон је, из дубоке религиозности у себи, у Сатани видео з л о, специфичну једну суштину коју је врло тешко теориски приказати и доказати. Милтонов Сатана није ни господин, ни херој, ни философ, или је све то кад га трагична свест почне крхати. Милтонов Сатана није борац ни толико колико Мефистофел, који је одређено активан мишљу и делом; а још мање је Милтонов Сатана борац-творац, оно што о себи тврди, и за-себе тражи, самопоздани Владичин Сатана. Милтонов Сатана више дражи Бога него што се с њим бори. Он је подривач, раскужач. Код Гетеа и код Владике осећа се јасан метафизички принцип борбе, сталних сукоба, изравнања, нових борби, борбених тенденција „без престанка“, по Владици. Ко је дакле, какав је лично Владичин Сатана? Пре свега, конструктиван, за разлику од свих Сатана који, ако су ишта, деструктивни су. Поткопавају Бога, свет, људе. Владичин Сатана у првоме реду хоће светове, „мирове“, да ствара, па тек у последици жели „правило“ да даје, и да влада. Хоће да ствара с Богом „скупа“; но до краја остаје нејасно да ли та реч значи уз Бога сарадњу, или утакмицу. Сатана је у својој тежњи и захтеву да постане творац у свету, тако одлучан, да пропаст, мртву пропаст истиче као алтернативу према победном исходу рата против Бога. Са својим „ликовима“, или победити,

Ал сви жертва бити благородна —
Вечни покој вечно је блаженство.

Сатани своје ставио је дакле Владика у уста једну замисао која је додуше нихилистичка, али је израсла из читава слоја необичних Сатаниних космичких знања и спекулација. Прво: „Вечни покој вечно је блаженство“ — велика реч! Шта је тај вечни покој? Пораз и неактивност? Врста смрти? Ноћ, тама, неми мук, укочен покрет, пустиња, пустињски покој? Пустиња? Шта је то пустиња? По Владици нашем, знамо шта је. Бескрајна празнина за чула, али безмерни простор

кроз који мисао јури са најдаљим стицањима. У пустињском покоју дакле има блаженства; у ноћи има стваралаштва. Ноћ, тама, мук, некрет, могу бити крај нечем, а почетак нечем другом. Сатана говори арханђелу Михаилу: да он памти један тресак у васиони када су се светови распадали, гасили, стрмоглављивали, и, каже Сатана, можда би боље било да је тада пропао и Бог, и да је свуда настало „царство премирне ноћи“. Која богохулна, која сатанска реч, и која гениална слутња — осећање, њухање тајанства „премирне ноћи“ и њених тајни и могућстава! Јасно је, Сатана Владичин крилима — још их има — рукама, мозгом, њухом, осећа чудества мирне ноћи. Мрак, неми и уочени мрак — па одједаред ново заталасавање, нов шум, мрак поново рађа из себе светлост, и настаје нов, праведнији свет, свет раскошнији, свет са више принципа, свет борби кроз сарадње и такмичења, не свет борби против свемоћи и надмоћи... Читаоца прожмари језа док чита ове редове Сатанина монолога, ову поезију бунта којој нема премца, овај фантастични предлог васиони:

Е, куд среће да је и он (Бог) тада
у гробницу пануо мировах!
И премирне да је ноћи царство
Свуд светлости погасило зраку!

Мефистофел је говорио: све настаје, да би пропало. Логика деструктивности! Владичин Сатана, са конструктивном логиком, подржава тезу: све времено пропада, да би друкчије настало. Код Милтона имамо бесмртност са идеалом блаженства. Код Владике, ако не Владика лично, Сатана његов стоји за бесмртност кроз борбу, катаклизме у материји, метафизичке реконструкције у стваралаштву. А блаженство, по Сатани Владичину — да ли сентиментално, да ли иронично? — блаженство је повремени одмор у мраку и миру, и — велико чекање. Сатана Владичин, херој је имажинације, оно што је и песник који га је саздао. Концепција Вла-

дичина о васионском бунтовништву, гениална је, и поетична је. А координатива Бога и Сатане, шта је? Јерес? или поетско философска визија неке реалности?

Владика је био од категорије јаких духова из пустиње. Пустинја одгаја исконску примитивност и највишу спиритуалност. Људи пустиње по интуицији знају шта је битно у појавама, у мислима, у облицима. Симбол пустињских духова је сфинкс: дуг, предуг поглед урастао у даљину простора, који ништа ситно и блиско не опажа. Пустинјски генији су били Христос, Мојсије, Свети Павле, Свети Августин. Пустинјски философи су били неоплатонисти. У пустињи стасају моћи које воде у религије, у аскезе, у метафизике, у поезију. Црна Гора, око Ловћена нарочито, и данас је пустиња. Под облацима, или ноћу, камен Црне Горе потсећа на Мефистофелов пластични приказ како Молох из хаоса избацује у просторе громаде камења. Кроз пустињу, кроз ноћ и мир пустиње, дотицао се Владика звезда, великих закона, вечности, Бога, па и Сатане. По нужности је пустињак цетињски понирао у тајне: светови у простору, магнетизам који све држи, време, мртва тишина у којој се дешавају милијарде кретања. Владика није основао религију, али је постао дубоко религиозан, то јест, васионски немиран. Религиозност је то: васионски немир. А како је, идући погледом за недокучним, видео симболе, радио је Владика и сам са симболима, видео свет као поезију, видео човека као лучу земље — окушао се на једној космичкој драми. Један од шифрованих симбола за космичке синтезе, јесте број три. Религије имају често креаторско тројство, или небесно тројство. Философије имају често тројство у принципима, са везом између супротности. Поезија, кад зађе у метафизику, персонификује понекада такође тројако. Код Платона и код Гетеа тројство је: добро, зло, и разрешење у сувереном добру, које је код Платона идеја, код Гетеа Бог. Милтон има библиско тројство са лично сво-

јим протестантским тумачењима, као што смо чули. И Владика има тројство: Бог, Сатана, човек.

Са замишљу својом о Богу, Владика је најбоље успео да угоди и својој метафизичкој визији, и Библији. Бог је стваралац. А што је и стваралац-уметник, поет, непрекидно „творителном зањат поезијом“, то такође може да иде на обе стране. На небу, та је чињеница знана, јер је реалност. Арханђео Михаило поздравља Бога:

Ах преблаг и оче бесмртија,
Беспрестано твој ум пресвијетли
Творителном блиста поезијом.

На свету је печат поетскога савршенства:

На свакоме лицу ангелскоме
Савршенство блиста створитеља,
И прелестна божја поезија.

Све што је у Богу, Владика је синтетисао са поезијом: и стваралаштво, и вечност, и свемоћ. Владика је пред својим Богом пул дивљења и усхићења. Над престо-лом Бога лебди круна божја, то јест, кола многих су-наца. Под том круном Бог је сам себи завет учинио: да ће таму гонити.

Од хаоса необдјеланог —
Творитељем на биће позвани —
(шари)... ројевима лете,
И ваздушна постају свјетила.

Бог „позива на биће“, Бог ствара кроз идеје — то је Платон и код Милтона и код Владике. Сасвим по Мил-тону, приказаше, осликаше Владика разне идеје. То сликање идеја, апсолутних суштина, није ни код Милтона најбољи део поезије, иако местимично, ре-цимо одељак о вечности и времену, садржи неколико за оно доба неочекиваних излагања, на пример смелу замисао да време није време. Код Владике, тај део по-еме још је много мање привлачан. Владика није био ни

много чувствен, ни много дескриптиван поет. Код њега је рефлексија, сила интелигенције, једнако утицала на имагинацију. „Ум који воображава“. Да је Владика ову партију поеме радио самостално, он би или применио своје славне анализаторске метафоре, или би апсолутно снагом интуитивнога закона тврдио што тврди. Свеједно, замисао своју је пратио будно, и она је јасно ту. Прво: Бог ствара у вечнојности. Друго: Поезија — не воља! — поезија је она божја идеја кроз коју је Бог свемоћан. Треће: Твораство је божје савршено делање једног „беспредјелног“, то јест, неисцрпног ума, ума који, чули смо већ неколико пута, има моћ и да мисли и да „воображава“.

Корак даље од Бога, Владика ће појачати своју метафизичку концепцију о једном општем твораству у небу. То ће бити принципска основа да и Сатана, једно од највиших створења божјих, по властитом признању Бога, да и Сатана стане на принцип стварања, али не као остали анђели, него са јачим, бунтовним убеђењима о себи као ствараоцу. Засада, у небу је час одмора, нека сумрачица, нешто као предвечерје на земљи. Анђели, „опивени поезијом“,

По блиједом тумараху свјету, (светлости)

И ствараху различне предмете.

Но провидна њина творенија

Бјежаху им од слабога вида, (због слабог осветљења)

Ка што куле сновиђења бјеже.

Дакле и анђели, на начин поета, маштају, имају провидна сновиђења, стварају „творенија“. Насупрот Милтоновим анђелима, који су диалектичари, и често адвокати Милтонови улево или удесно, Владичини анђели су оно што крај Бога-поета морају бити, сањалице. Чини се да је Владика још хтео утврдити: да из тог центра стварања, из тог „једног кључа“, потичу сви и свачији, и људскі творачки замаси. Анђео вели:

Сваки вечер

Нове дивне бесмртне идеје

У нашу се сферу свијетљају...

И свети Павле је у својој метафизици тако схватао: да сваки творачки покрет долази директно одгора. Владика је то исто, уосталом непосредније рекао: Из сфера суштина „пламеном се поети шапте тајне“.

Главна активност Бога је да из мрачног царства, где важе „мртва правила“, издваја и у светлост одева шарове. Говорећи више пута о томе, Бог ће, једаред, пред арханђелима овако истаћи своје атрибуте, али и своју „дужност“ око тога стварања, дакле једну детерминацију о којој, у вези с Богом, никада нико није чуо:

Ја сам један који стварат могу,
И који сам свемогућством вјенчан.
Једноме је све покорно мени
У просторе, и за просторима.
Да од свете отступим дужности,
Мрака царство би остало вјечно,

— — — — —
Би мировах число непојатно
Под хаосне остало облаке.

Владика открива ту необично важне појединости своје космогонске замисли, своје замисли о томе како настаје позитивни, светлосни свет. Обично је космогонско гледиште да Бог вољом својом обликује свет из једнога медиума, једнога штофа који већ постоји, вечно постоји, и има у себи чак извесне аутохтоне снаге зачињања и светског настајања. Отуда се у космогонским теоријама, и таквим поемама, с Богом Творцем у вези помиње обично његова воља над штофом, и затим још доброта и милост. Владика је, извесно, размишљао над разним, мање или више бројним космогонским поставкама, и над светом као продуктом божјега стварања из оног тајанственог штофа, и решио да, у вези са својим Богом, изостави и вољу и доброту и милост, и стави место свега тога моћ уметничке имажинације и прераде, моћ „најсавршеније“ прераде штофа. Свемоћ савршеног стварања, то ће стајати место воље. Уметничко стварање — лепота и раскош — то ће бити

место доброте и милости. Придолази сад: да Бог ту своју активност везује за дужност, и при том „штоф“ назива „царством“, признаје му количине „непоњатног числа“, и моћ да, такво какво, мрачно, остаје вечно царство. Владичин Бог је једини Бог који нема скиптар воље, него има „свету дужност“. Владика је лично био Господар, и није, ето, могао да конципује Бога Господара. Божје дело је такође под неким законом. Не спољашњим, наравно, него под законом који је у творцу самом, утолико више под законом одговорности, уз бриге етичке. Другим речма: одговорност креатора према етици креаторства. Бог је сам себи учинио завет, он мора испунити завет. Свемоћ, која нешто мора. Етика свемоћи, или етичка свемоћ. Бог, иако „једини који стварат може“, једини који изазива егзистенције и законе, има дужности према себи, и према хаосу који, иако немоћан у смислу стваралаштва, ипак је извор стваралаштва, медиум у којем ради Бог-уметник. То су од реда велике ствари, контрадикције за које гарантује гениалност. Етика свемоћи — елемент Владичине идеалистичке теорије о свету. Ограничење свемоћи као воље, воље која „хрће, и то је онда судбина света“, (Милтон;) трансмисија свемоћи у област савршеног поетског стварања, у које савршенство иде и самоодговорност. Али, нисмо још свршили. Владичин Бог говори не само о дужности, него осећа и нужност своје дужности. Казао је, чули смо, ако не би завет испунио, многобројни светови би остали вечно „под хаосним облацима“. Милтонов Бог такорећи декретом искључује нужност: „нужност и случајност, не могу преда ме“ — *Necessitie and chance — Approach not mee*. А Владичин Бог-креатор види нужност, из ње изводи дужност, због дужности чини завет, и најзад тек долази задовољство од свемоћи да се нешто савршено створи.

Што се више творенијем пружам,
Све се њино царство умањује. (Оних у хаосу.)

Вријеме ће и к тој ц'јељи доћи
Да се бездне мрачне освијетле.

Зажега сам ја пламене буре
У предјеле ноћи и хаоса,
Те ми буде сунца и минове
Од сна хладна и превјечитога.

Кад пламови зраках свијетлијех
Ноћи масе и њезино лице
Сажде огњем својим свијетлијем,
И расплачу у свијетле зраке —
Мрачне тачке кад нигђе не буде,
До предјелах нити за предјеле, (за просторима)

Тад ће општи творац починути
И свој свети завјет испунити.
Тад ће мири и простори страшни
Слаткогласном грмјет армонијом.

Тад ће моја отеческа душа
Радо притећ к слаткоме покоју,
И бесмртном гледат довољношћу
Срећом своје твари окруњене.

Овај, овде у фрагменту дат велики божји монолог пун је снажних акцената и величанствених светлосних визија. Владика је, слично Гетеу, видео васиону у светлости, и слично Дантеу, рај и срећу могао замислити само у лучама и пламима. Али оно друго, етика? Етика има циљ. Циљ је домашање, постизање, довршење. Довршење је задовољство; Владичин Бог чак помиње срећу... Разочара читаоца то ограничење, довршење, на циљ стижање, чак срећа, у једном свету који је вечан, који је сталан борбени процес, вечни ток настајања и пропадања, клађење између мрака и светлости, хаоса и облика, тамо, амо, тамо... Узмимо међутим да је Владика оно исписао само као сан једнога Бога-поете, који је, између осталог, творац и сновиђења на јави, који понекад с н е в а и о „покоју“.

Одиста, само божји сан. Нема, нема покоја; између светлог и тамног, ено, спрема се сукоб са драмом тих размера. Приближује се Сатана, усколебаће се

гнев у хармоничном Богу. Она „слаткогласна армонија“, знамо, чули смо већ, зове се заправо „тужна армонија“. Па и као таква само је елемент Владичине идеалистичке теорије о свету и животу, само је лепше име за стихијно борбену ову васиону која узвишености и врховне лепоте своје постиже једино у трагедијама... У поменутом разговору с арханђелима, Бог ће одједаред запитати, помало у домаћинском тону:

Чудо ми је
 Ће ми у двор с вама није доша
 друг вам, чином једнаки Сатана...

Па додаје Бог нешто што у највећој опреци стоји с раније поменутом покорношћу свега у васиони, па и Сатане,

Истина је, сви бесмртни дуси
 Да слободе права уживају.
 Свашта раде што је њима драго,
 По лакоме и светом правилу.

Бог који све зна, сам ће одмах одговорити на своје питање од малочас, и откриће арханђелима да Сатана има бунтовну одлуку. Доиста, ако још не ради „свашта“, врло се користи слободом да необичне ствари мисли и тврди. Како то Бог, даље, и приказује:

Грдно душу злом опојеника
 Мрачне буре усколебале су.
 Несмисленик горди помишљава
 Да га није моја моћна рука.
 На трон горди, из ништа, попела!
 Јере су га мраке зацариле,
 Божески му престол уздигнуле —
 Па он тамо по својојзи ђуди
 Да саставља нови круг небесах,
 И да дава вјенце бесмртија.

Замеће се проблем хаоса у смислу супарничких могућности. И „мрак“ дакле хоће небо, и тамо да буде суверености бесмртна. Хоће то Сатана у име мрака, са мраком? Или постоји „царство мрака“? Царство? Бог

своди претњу само на Сатану, и пљуште по Сатани погрде, и супротставља се његову безумном превратништву, апсолутно надбиће божје.

Роб глупости, враг поретка општег —
 Свемогућства важност не познаје!
 Мене ли се стиди чествовати
 Којино сам могућнијем словом
 Шар велики неба блаженога
 Утврдио на меком воздуху!
 Којино сам океан воздушни
 Насијао сјајним островима,
 И вјенча, их светим магнетизмом
 Те погледом један другог држи!

— — — — —
 Закони су општега поретка
 Мој аманет, и живот природе!

— — — — —
 Дух лукави и злом задојени

— — — — —
 Адама је на зло превластио!

— — — — —
 Сатанине мрачне намишљаје
 Види моје свевидеће око
 Он је буну зажећ намислио

— — — — —
 Ослепљена душа злочестијем —

— — — — —
 Мисли са мном владу дијелити,
 Дијелити свемогућство са мном.
 После скупа миротворци да смо.
 Адаму је почест обећао:
 Послје нас два, највишу на небо.

Суштину Сатанина превратничког плана чули смо из божјих уста, и што смо чули, није мало. Јасно је речено шта Сатана мисли о себи. Треба сад још чути шта мисли о хаосу, о „штофу“, о медиуму у којем се стварају светли шарови, о „мрачном царству“.

У току разговора божјег са арханђелима, Владика је, на уста тих ваистину бојажљивих „војеначалника“, казао једну примедбу која, баш зато што наивна, или на изглед наивна, оставља изненађење. Бог, по који пут већ, приказује претварање мрачних шарова у све-

тле, кад арханђели, „једногласно“, у ревносној жељи да се што пре доврши Богом предвиђена прерада хаоса, арханђели изненадише:

Требало би да све густе мраке,
Сви мирови у њих закопани,
Похитају с васкресењем сами.

Како, како да васкрсну с а м и ? Питамо то тим пре што Бог, на једном месту свога монолога, баш изразом васкрсавања обележава с в о ј у активност: „...свјетове из мрачнога лона бих воскреснуо“. Арханђели међутим пожуреју процес самоваскрсавањем. Има дакле код Владике, као и код Гетеа, нека самостваралачка или самопрестваралачка моћ у хаосу? Има могућност да неко или нешто постане само собом? И то не да постане нешто хаосно, мрачно, него нешто што значи васкрс, крај мраку? Или су арханђели учинили оно што се међу смртнима зове испад? Заиста, Бог је као мало изненађен, и приморан да на ону примедбу одговори, једини пут, чисто философски, и уз то индиректно: да само он, Бог, „сам по себе може бити, и био је“, и да „бити по себе ништа друго не може“ —

Јер је против закона природе
Која печат мој на лице носи.

Па додаје Бог, остављајући по страни оно о самоваскрсавању: дакле, опет са обилажењем директног предмета:

Све нек краче својијем временом.
Кога вјенчах на бесамртије,
Тренућ су му вјекaх милиони,

што вероватно овако треба везати за директно: ништа не може „само по себи“ васкрснути; само Бог може васкрсавати живо из „мртваг правила“. А што Бог не жури, његова је ствар — бесмртни ањели и бесмртни

хаос могу чекати и милионе векова, као да су чекали један тренутак, да Бог испуни завет.

Припремљени смо за Сатанине мотиве и мотивације. Бог са оним тростихом: „владу дијелити — све-могућства дијелити — скупа миротворци да смо“, и арханђели са својим „испадом“, истакли су да Сатана тражи и далеко више на основи неких чињеница хаосног карактера. Сатана изједначаје божанске атрибуте у Богу и у себи, Сатана сматра себе творцем. Сатана претпоставља у себи моћ твораштва, и тражи поделу власти као средство ка главној сврси: Бог и он скупа светове да стварају. Тачно по формули по којој је Бог власт и свемоћ своју мотивисао креаторством својим, тачно тако, као креатор, тражи и Сатана власт; свемоћ изреком не помиње, али изреком је и не оставља Богу. Теориски, бунт се мотивише дивергенцијом мишљења о атрибуту васионског стваралаштва: ко је васионски стваралац? Бог, како знамо, одредио је биће своје атрибутом: „Ја сам један који творит може“. А Сатана осећа и тврди да су двојица који творити могу. Најсмелији Сатана од свих Сатана: стваралаштво је највиша потенција и смисао васионе, а не искључиви атрибут Бога. Најидеалнији Сатана од свих Сатана: власт тражи не као владар, него владарство тражи ради стваралаштва.

Уплећу се међутим у најинтимнији део драме још два питања. Шта је са оним другим атрибутом који Бог такође само за себе задржава: да једино он „сам по себи“ јесте, једино је он без почетка и сам собом одувек постојао? И затим: мисли ли стваралац Сатана на два разна и равноправна стваралаштва — Бог у свом светлом свету, Сатана у свом, другом, можда мрачном свету? — или мисли на састваралаштво своје уз Бога, у свету, којем, како Бог рече, лик, законе и смисао одређује један неисцрпни божји ум? Другим речима бисмо овај драмски чвор могли приказати и овако: Да ли се Сатана у идеји о својој величини ослања на

сигурне и стварне потенције? И да ли ће, и како, Владичина небесна драма изнети у закључку неку одређену религиозну или метафизичку вредност?

Већ је било поменуто да Сатана не признаје да је њега и његов „лик“ (дружину) Бог створио. Шта то значи? Ми тумачимо: Сатана неће да је створ, креатура. Неће да је само бесмртан у будућности, него да је вечан у безвремености. У вези са хаосом — том нерешеном загонетком свих доба и спекулација — у вези са хаосом слично су мислили о себи и Сатане Милтона и Гетеа. Потребно је да видимо нарочито генезу Милтонова Сатане — увек из познатог разлога: питање Владичина дуга Милтону. Као све личности у Изгубљеном рају, и Сатана се од првога певања надаље, мења. Пролази кроз разне климате, према томе у којем се стадију нашло неко теориско Милтоново убеђење о некој небесној персонификацији. Редом, Сатана Милтонов је врло опак противник Богу; па бунтовник који се, знамо, доми и у себи гризе; па неки човекољубни демон, знамо, који је сневао о срећном роду људи; па сломљен и збуњен ребел који кука: „Тешко мени!“ Тим путем баш Милтонов се Сатана и пење до своје величине и сублимности. У првој фази, кад је Милтону богоборцу требао јак ударац против Бога, Сатана његов изјављује да он и његов легион нису бића „од друге руке“, нису створени, и наставља:

Нема времена кад ми нисмо били.

— — — — —
Сами смо се зачели својом снагом

Кад је ток судбине један круг завршио,

Кад нас је небо, као децу етра у утроби родило.

Дакле: претендовање на вечност; па нека самозачетна моћ пре рађања; рађање пак, акт је неба у својој утроби; најзад, та рођена бића су, као и анђели, од етра, од супстанце највиших бића. (По Милтону.) Прави се разлика између зачињања и рађања, субјек-

тивне моћи и пасивности објекта. Ставља се реч рађање, а не стварање, за разлику између настајања у утроби неба, и креације божјег ума. Наравно, све се то своди на тајне хаоса, мрачног царства, вечног „штофа“ из којег излази и светло и тамно. — Гетеов Мефистофел, као увек, јаснији је за неколико поена од свакога Сатане. Он ће казати: шта је хаос, чији је хаос, и да хаос није искључиво божја област стварања и претварања. Вели Мефистофел:

Ја сам део онога дела који је у почетку био све,
Један сам део мрака, који је себи родио светлост,
Поноситу светлост, која сада од матере ноћи
Преграбљује ранг и простор.

Читалац одахне — лакше му је са Мефистофелом, занимљивије му је са Мефистофелом него са икојим ђаволом. Ем је професор, ем је књижевник. Ем има знања, ем уме да каже. Хаос, старији од свега, био је у почетку једино и све. Мрак је сам себи родио светлост, то јест, у хаосу има моћ рађања. Ноћ је још увек м а т и, родитељ, од којег светлост отима посед простирања, и првенство ранга. Дакле, борба, даље и даље, између таме и светлости, светлог и мрачног царства, раздеоба у моћима и правима. И Милтонов и Гетеов Сатана држе се речи рађање, и не изговарају реч стварање. Прецизирање првобитне хаоске активности, то је за њих, претставнике мрачних сфера по избору и одлуци, важно и битно. Специфично божје стварање, надмоћно и свемоћно потом, дошло је потом, а првобитност је у хаосу. — Владичин Сатана, бунтовник у небу у којем идеје и поезија царствују, држаће се искључиво појма и речи стварање.

Критика, оптужба и жалба Владичина Сатане јесте у ствари један велики монолог; пошто се сабеседник његов, арханђео Михаило, ограничава на благонамерна саветовања и опомене. Сатана почиње гордо, са провокацијом:

Михаиле, подобни ми чином,
 Али духом много нижи мене!
 Јер ти душа, како моја, није
 Благородном гордошћу заједена.

Оно прво, „нижи духом“, оштар је израз за надмоћ интелекта. Ово друго, недостатак „благородне гордости“, израз је за начело и снажног и суптилног карактера. Сатана је енергично насрнуо на арханђела! Пита се читалац: да ли је Владика, познавалац Милтона и његових моћних арханђела, да ли је намерно замислио своје пасивне и безначајне арханђеле? да ли је Владика намерно тако разграничио статусе: прометејство на Сатаниној страни, послушност и страхопоштовање на страни арханђела? Израз „благородна гордост“ безмало је дефиниција. Гордост је одлика човека уопште; а благородна гордост, вероватно, покретни мах за нешто племенито. Облагорођена гордост, тако осећамо, резултат је јаким унутрашњим борби. Француски писац Ж. Бенда добро је писао: „Ко би хтео гордост да искорени из овога света, морао би искоренити нагон за уметничким стварањем, нагон за научним истраживањем, нагон за религиозним спасавањем света.“ Милтон је гордост свога Сатане узимао не као херојски мах, него, према учењу хришћанске цркве, као порок и мамац у грех. Владика, очигледно, гордошћу у Сатани поткрепљује нагон самосталног става и смелих акција. Благородна гордост, у почетку бар, нерв је племенитог маха. Ево један Сатанин мах, као одговор на арханђелов предлог да се покаје:

Простенија не иште Сатана!
 Благородна моја намерења
 Небо чује, а знаће мирови!

— — — — —
 Не познајем име свемогуће
 С којијем ми толико грозите!

Бајронова звучна жица! Који драмски патос! Која стриктна рашчлањеност убеђења и одлуке! Која хе-

ројска чистота у заносу! И све без једне метафоре! Читалац застрепи. Умео је Владика, тачно као Бајрон, великански сродно, дати израза случају кад је човек са једном мрвицом нечега велик, иако је са свим осталим неодређен, можда мали, можда низак, можда зао. Уз Сатанине речи о оправданој, „благородној намери“, читалац се сети малопре читаних крупних, па и три-вијалних божјих погрда, и нехотице стане уз Сатану. Нехотице. Као што понекад стане пред величином Макбета, који је сујетан, издајник, свиреп; и стоји читалац све док Шекспир не разбије величину једном сликом: да Макбет, дочепавши се ранга преко крви и греха, осећа да „његов високи ранг

виси на њему као хаљина цина
на лопову патуљаста стаса.

И читалац опет застрепи: хоће ли Сатана макар са мрвицом праведне борбе бити велики? хоће ли бити прометејски трагичан макар кроз заблуду и охолост? или се кепец огрће у циновске замисли о стварању и о управљању васионом?

Прелазећи на излагање случаја, Сатана се држи строго чињеница. Он признаје Богу овај примат: да је Бог њега и његову дружину пробудио „од сна вјечнога“, и да је он, Сатана, тако „на свијет изишâ“. Сатана Владичин дакле признаје да је пробуђен из небића, из „вјечног сна“, да је биће „од друге руке“. Са неком меланхолијом наставља даље, као сам за себе:

Рад чеса је наш владалац горди
Мене од сна будио вјечнога,
И дружину моју благородну —
Кад нам круне самодержавија
Ставит није на главе мислио?

На овоме месту мотив депозиције, то јест, признање онога што јесте, није јасно везан за мотив реквизиције, за оно што се потражује. Како то да једно, по властитом признању од Бога изведено биће, тражи од

тога Бога самодержавије као смисао егзистенције? Шта значи, по Сатани, самодержавије? Држање светова под влашћу, или атрибуте за стварање светова којима ће се затим управљати? Или Сатана не говори сву истину? или се у нечему вара? или нешто намерно конструише? или зна неку тајну? Биће ово последње. Саопштава Сатана арханђелу да је он једну „мрачну тајну дивно разгледао“,

И ту мога бића чита сам причину, (повод)
И судбину моју свуколику,
И дружине моје благородне.

И онда, у вези са оним што је у тајни „разгледао“, ово каже:

Што се горди непријатељ дичи
Да је тобож мене сатворио
И свијетле моје легионе:
Тајни случај наш је отац био!
Навлаштите нас је сатворио,
Да правило бићу сачинимо,
И гордости метнемо границу,
Да с гордијем владцем небеснијем
Дијелимо владу и могућство,
Да имамо сви једнака права.

Сад је бар једно јасније: шта значи, по Сатани, самодержавије. Не један свет и један аутократ, него врста савеза два света на основи истих права за два господара; и, прецизира Сатана логично, место свемогућства, могућства. Али шта је био онај „тајни случај“, „отац“ Сатане и његове дружине, дакле родитељ, не створитељ, што значи да и Владика закреће у мутнину хаосног зачињања. Је ли то оно Милтоново: да се у хаосној утроби зачињу зачеци као последице случајности? Није јасно. Владика говори о сатворености, и још са „навлаштитом“ сврхом, дакле са идејом пренесеном из субјекта у објект, да би се нешто навластито постигло. Шта? Чули смо: да се гордост једнога владара умери, да се правило васионском

бићу постави, да се сувереност стави под закон правде. Можда „тајни случај“ значи једну интерну случајност у хаосу, рецимо, укрштање божје активности са аутономним неким хаосним снагама, и продуковање, рађање нечег специфичног? Свакако је и Владика ту, као Милтон и Гете са својим респективним текстовима, стао за нека боља права хаоса у васиони, кад је већ тај хаос медиум стварања, и мрак који рађа светлост. Сатанин монолог се продужује, прелази на главно, на оптужбу, и на приказ како је дошло да свега један „владац“ присвоји искључиву надмоћ у небу.

Страшна судба првијех небесах,
— — — — —

Она даде смјелом грабитељу
Случај згодан, те простор завлада,
И присвоји име свемогуће.

Простор цјео у стара времена
Бјеше свјетлим засут шаровима —
Лица таме нигђе било није.
Шар свакоји једне величине
— — — — —

У свјетлости и у опширности.
Висио се у сваки шар престол,
— — — — —

На престол је у свакоје небо
Владац био један окруњени.

Величину првијех небесах
Изненада рок ужасан стиже.
Некаква ти погубна судбина
Усколеба простор и минове,
И буре се страшне разгрмјеше,
Час суђени зазвони свјетлости,
— — — — —

Гладне бездне отворише уста.

У тренуће ока лаганого
Сва божества с престола падоше,
Сви стрмоглав мири полећеше,
— — — — —

Један другог у лет раздрабљаху.

Један само што невредим оста,
По некаквој слијепој судбини,
На коме се горди престол висн
Противника мога ужаснога.
Е, куд срећа да је и он тада
У гробницу пануо мирових!
И премирне да је ноћи царство
Свуд свјетлости погасило зраку!

Из хаоса здробљених небесах
Дјејателни властитељ небесни
Поче мале стварати мирове,
Слабима их пунит житељима,
Како ће му све покорно бити.

Пошто великим гласом још једаред крикне: „Иштем владу да подијелимо!“ — Сатана заврши монолог претњом боја, и заклетвом у име своје и својих, поткрепљеном и именом Адамовим:

Да намјеру испунит хоћемо,
Ал сви жертва бити благородна —
Вјечни покој вјечно је блаженство.

Много страшног и унижујућег за Бога, доста мутног за читаоце Лу че ! Бог је назван грабителем; окривљује се да се користио слепом судбином; пребацује му се, ако смемо рећи, низак политички метод: *Divide et impera* — раздроби на ситно и онда владај. А нејасности и новости има подоста. Једна је новост капитална: Сатана открива да је некада све већ било без таме — „лица таме нигђе било није“ — и Сатана то са задовољством констатује, и са жаљењем што више није тако, и са жељом да се: „опет први закон природи даде“. Открива Сатана да је некада већ постојало оно што Бог, чули смо, сматра тек својим задатком кроз векове. Друга новост није мање важна, али је у форми саопштења недовољно јасна. Како је Сатана „разгледао“ тајну? При којем односу Бога и Сатане? И у којој фази времена, или у вечности се десила она катастрофа међу световима? И шта су сви ти „тајни случајеви“, „згодни случаји“, „рокови“,

„погубне судбине“ и „слијепе судбине?“ Јесу ли ти случајеви уједно и случајности? И ако јесу, значе ли пометњу закона у васиони, или сталан неред у хаосним пределима? И зашто баш на најважнијем месту израз „слијепа судбина“, ненародни израз код Његоша? Народ случај зове слепим, а судбину сматра божјим одређењем, и зове је, како кад, окрутном, страшном, срећном, неочекиваном. Наравно, случај или случајност нису празне речи у процесима догађања. Да ли је Владика са случајем, или случајношћу, пошао за Милтоном? Милтон има, чули смо већ, на више начина изражену тезу: случајност влада свугде — *Chance governs all*, али та Милтонова теза важи за почетне процесе настајања у мрачним пределима. А Владика је „слепим случајем“ или „роком“ разбио готов свет светлости! Да ли је Владика имао на уму периодичне катаклизме у васиони? При опису оне васионске катастрофе Владика употребљује и израз „мирогубни стреси“. Али миροгубни стрес је стицај околности, а не слепи случај. Да ли је Владика читао радове, или о радовима енглеских и немачких научника тога времена у вези са проблемом инцидентализма у космосу — споредно се утакне у главно, и изазове неочекивано — о чему се баш у Владичино доба много писало? У вези са тим „случајевима“ и „роковима“, нас би интересовао такође и Адам. Ако не питање: да ли је и Адам „разгледао“ тајне са својим вођом Сатаном, а оно: шта је мислио о стварима на основи којих се решио да помогне бунт против Бога? Владичина и антропистичка и космичка перспектива у вези са Адамом, даје нам право на таква питања. Сатана се у важним тренуцима позивао на Адама, али Адам је остајао иза кулиса. Да ли треба претпоставити да је Владика имао на уму и „слепо“ податност Адама да се даде „слепо“ завести? Чему је онда требао велики апарат, од прегзистенције па до другог греха, према Библији. То последње Владика није хтео никако. У том је био коренито оригиналан: кроз Адама је хтео да

имадне поглед у бескрајно и вечно, макар из бескрајног и вечног морао са Адамом у време и људско, али онда одатле, опет са Адамом и човековим генијем, натраг у вечност и бескрајност... Луча је торсо: контуре се могу замислити, али скулптура је непотпуна.

Старија испитивања Луче, уколико их је уопште било, нису се задржавала на Владичиним „слепим случајевима“ у Сатаниној оптужби. Проф. Б. Петронијевић, у једном малом предговору испред Луче, дао је сигнал: да Сатанина оптужба има метафизичку мотивацију на оном месту где се говори да је Бог неким „необјашњивим и несрећним“ случајем дошао до апсолутне власти. А ако је тако, онда та искључива власт божја на основи неке мрачне тајне, треба да престане бити искључива, Сатана дакле тражи да се власт подели између Бога и њега, што би, евентуално, значило да мрачно царство има напоредо са светлим да постоји. Изреком каже проф. Петронијевић: „...ако би та Сатанина мотивација била баш мисао Његошева, онда би то могло претстављати једну гениалну концепцију“. Владика је у својој Лучи, поделио смо већ, имао више концепата, које или није увек умео, или није смео развити и исказати. Мишљење проф. Петронијевића могло је зато такође бити само условно, само на продуженим пројекцијама постављено. Да се вратимо још једаред на онај неки недостатак при доказивању, у мотивацији Сатане, на оно нешто непознато у противречности двају тврђења. Из божјих уста смо чули: да Сатана тражи да с Богом дели владу, да с Богом дели свемоћ, како би скупа с Богом био миротворац, то јест стваралац светова. Из Сатаниних уста пак чули смо да Сатана тражи реституцију старог стања — „први закон да природи дамо“ — а затим прекид заједнице, поделу владе, једнака права, боље рећи максимум владарске слободе у два царства, у два неба чак:

Нек се сваки са врховном влашћу
На свом небу горди и велича.

Тамо: скупно стварање; овде: раздвојено владање. Прилично је замрсио Владика. Ипак, дао је доста јасну одредбу принципа васионског — колико је смео: тај је принцип стваралаштво. Бог је стваралац, и само стваралац. Анђели стварају. Човек је отеран на земљу са даровима величанственим: цар у глави и у души, са генијем који га, благословена или проклета, као ствараоца везује за небо. Како сада да Сатана, са онаквим пореклом и положајем, испадне из те категорије и из тога принципа! Као арханђео, он је пре бунта стварао, то је сигурно, бар као и други арханђели. Кроз бунт, Сатана тражи већа права, тражи или два света и два творца, или један свет са два разна принципа стварања. Свакако антагонизам, трвења, сукоби, борба. Између две супротности, Сатана — лотичар ваљда, као и Дантеов — усуђује се да постави идентитет: моћ стваралаштва на обадве стране. То би била, у тумачењу нашем, последња чврста тачка на терену. Остају даље саме пројекције. Или заједничка стваралачка радња: „да небеса пала воздвигнемо“, да врате први закон опште светлости; или сваки у свом небу да ради што хоће, и, како је Сатана већ био створио мрачан шар, да он, Сатана, за случај да победи, успостави можда равноправно мрачно царство. Велику фантазију Сатанину о „премирној ноћи“ чули смо, и она се, као поезија, тешко заборавља.

Замрсио је Владика. Зашто? Зато што мислити и измишљати свет води по нужности у замршене мисли. Зато што је Владику светлост неба усхићавала, а хаос и случајности у хаосу га занимале и мамиле. Зато што је одиста примамљив тај хаос у којем ври, у којем гори ватра у мраку. Зато што га је, Владику, занела Милтонова одлучна и песимистичка пресуда: Случајност влада свугде. Владику је понела та смело изречена Милтонова предрасуда, изашла из

снаге карактера, и још карактера оснажена дубоким огорчењем, што је Владика делио с Милтоном. Милтонова „случајност“ несумњиво је једна од подлога у мотивацијама Владичина Сатане; само што су тенденције и закључци двојице Сатана, Милтонова и Владичина, врло различити. Владичина метафизика у Луци била је један естетско религиозни идеализам. Код Владике су све персонификације, од Бога до Сатане, идеалистички податкане. Милтонова метафизика је сва од доктринарних јуриша на доктринарно хришћанство једног специфично доктринарног хришћанина, који ће све сумње и сударе издржати, али најзад, од себе лично, и од свих персонификација својих начинити грандиозне, сублимне, и несрећне фигуре. Милтон је власт случајности философски посматрао, утврђивао и одрицао, с тим да, на крају крајева, над влашћу триумфује Бог, а над случајностима триумфује моћ Провиђења божјег. Владика, он је случајности сводио на „стресове“ материје, на васионске катастрофе и кризе енергија, дакле, на крају крајева, на свемоћ природних закона. Даље. И Милтон и Гете суочавали су случајност са нужношћу, и узимали их као противности, наравно у логичком смислу само. Метафизички, оне нису противности, јер свака случајност негде у неком укрштању околности или узрока, потиче из нужности, по нужности. Владика, он нужност није уводио у процес. Он је случајност радо називао слепом, јер њега нису занимали поводи, него последице случајности. Бог Владичин је на природне последице додао своје тактичке и техничке маневре, и тако задобио превласт и свемоћ. На тој тачци, као главној, Сатана оптужује Бога, захтева враћање на прво, праведније стање, а затим има своју спекулацију, која, као што смо чули, одбацује необично смело и оригинално све малочас помињане владавинске пројекције.

Код Милтона се „случајност“ јавља на три важна места. У првом певању, на збору злих духова, Белзе-

буб говори како се Сатана с војском вешто био приближио небеском простору, како би видео

У чему је силна божја врховна власт.
Да ли се ослања на моћ, или на случајност.

У другом певању стоји да:

У амбизу, где је природа постала,
И где ће јој можда и гроб бити,
Влада хаос, и, као друга сила, случајност.

Са силом случајности у хаосу треба довести у везу — то је треће место и фактор, оно што знамо из текста где Милтонов Сатана одриче да је створен, и тврди да су се он и дружина његова сами зачели, а затим их небо родило. Сетимо се да је и Бајрон рекао Богу, или боговима: „ваша дела, или случајности“. Код Гетеа нема случајности на важним местима, али има нешто слично, и доста горе. Мефистофел, говорећи о хаосу, тврди, чули смо, да је он, Мефистофел, постојао одувек, и био у хаосу кад је настајао свет. „Ја знам... ја сам био тамо... у дубинама је врло и кувало, и Молох камене громаде избацивао у даљине простора... и владала је журба, метеж, преганање, и бесмисао“. Ето, и „бесмисао“ је нашао места при васионским твораштвима! Владика наш доста је са Милтоновом „случајношћу“ спекулисао, али онако како је њему требало. Не са случајностима у хаосу, него са јаким васионским „стресом“, који ће испревртати и светове који су давно изашли били из хаоса. Тај ће стрес проузроковати „случајност“ да Бог постане једини самодржавни владар неба. Да ли је та случајност негда оправдана нужношћу, Сатана не пита... Све у свему, иду „крugови судбина“, а хаос остаје принцип васионе. У грчкој историји, или легенди, остао је врло леп пример за привлачну моћ хаоса, која вуче к себи чак и философску мисао. Философ Емпедокле, кад му је тешко било и са мислима и са животом, рекао је

да се врати у општу заједницу свега, и бацио се у ждрело вулкана Етне, у хаос, у ватру у мраку. У свима овде помињаним великим поемама Бог и Сатана боре се заправо око хаоса, због хаоса. Хаос — борба таме и светлости, штофа и облика. Борба је васионски принцип. По Владичиној концепцији, и свемоћ бива увлачена у борбу, и само ако остане победилац, остаје свемоћ. Бог Владичин врло значајно истиче да је свемоћан само као творац, не као воља и заповест. То, воља, заповест, претња, долази тек пошто је свемоћ увучена у борбу. Долази као борбена функција свемоћи. Ако је хаос амбиз и колевка светова, хаос је део васионе. Ако хаос има самозачетну моћ, он има родитељску, стваралачку функцију. Ако је бивши арханђел Сатана осетио у себи принципе хаоса и таме, он, бесмртан, постаје владар мрачног царства. Ако катаклизмичка случајност даје надмоћ, та надмоћ није свемоћ, и борба се наставља. Ако је биће и смисао света стваралаштво, онда сви стваралачки полети и махови имају смисла, и бунт се, као могућност, мора предвидети. Ако бунт и претендентство Сатанино није друго до епизода у небу, свеједно, богате се концепције о свету као лепоти и као смислу. Све то, наравно, ако се сме истаћи теза: да аутократска власт у небу није последња реч ни онда ако је Бог савршени стваралац-уметник. Владика је истакао ту тезу. Његов естетско религиозни идеализам водио је туда, и у томе је шизма метафизике једног православног владике. Светлост, луча, искра, зрак, пламен — помало је паганска ствар, иако је и хришћанска. Борба без краја, случајности, и отсуство непрекинутог блаженства и мира у небу, помало је јеретичка ствар. (То је онај Дарвин који има теорију случајности баш у вези са еволуцијом, са настајањем врста. Дарвин додуше изреком каже да он „напише реч случајност тамо где му недостаје знање да напише што друго“, али — даље закључке изводи на основи случајности.) Адам, за кога не са-

знајемо како је настао, а који је истоветан са библиским Адамом на земљи, то је гноса унесена и у Платонову философију и у библиску доктрину... Но, сви ти метафизички песници, и шизматици, спасавају ситуацију, и свет, на исти начин: Сатана бива побеђен, тучен, проклет. Додуше — остаје вечан. На тој тачци, опет, зачудо, слаже се хришћанско учење са свима јересима. Али то је поезија, за коју је увек слободно рећи да је сан, илузија.

Пето Владичино певање, претпоследње, то је бој, и пропаст Сатане и његове војске. Заиста романтика, мит. Владика је бој описао са великом живошћу, и, не знамо тачно да ли са хришћанским или црногорским уживањем. Хераклит је имао право кад је написао: „Отац свему је рат“. И вечност, која додуше није ни рођена, ни отпочета, некако излази да је и њој отац рат, борба, отсуство вечног блаженства и мира. Владичин бој у небу је крвав, мачи су крвљу обојени, војводе се „надскачу“, војници су „у љуте ране огрезнули“, а „двје војске крвљу окупате“. Милтон, који је страховито много знања знао, знао је и то каквом се влагом обливају оборени војници неба и хаоса. И Владика накнадно додаје да је реч о „ангелској крви“. Трећега дана боја Адам се каје, савезник Сатанин изневерава. Код Милтона, бој се свршава трећега дана победом Сина божјега који је предводио пукове. Код Владике, рат иде још и четвртога дана, када ће Бог сам ступити на бојиште, и одлучити. Божја победа, то је, код Владике, велико платно срцбе и гневног олуја. Стил старозаветни. Сева и пуца на све стране. Знамо ефект „громоносне муње“: тродневно „сипање“ адских легиона у утробу ада. Дато је то са романтиком уживања некога ко се разуме у радости од пораза непријатеља. Нашао је Владика ту, и за ту сврху, свој народни језик, и стихови Луче имају на тим местима нешто бар од пластике и фонетике које Црна Гора убацује у језик своје деце.

Кад се сабра сила нечестива
 Под тучнијем сводом раскањеним,
 Узавреше дреке и кривање
 Од враговах и од чудовиштах!
 Чињаше се да их свод тартара
 Неће моћи уздржат никако.
 Док заурла Цербер из дубине:
 Да је стадо у своју торину,
 И да стражи врата од тартара.

Може се читалац отимати колико хоће: у тим јаким стиховима Владика Црне Горе бије Турке.

У шестом и последњем певању имамо онај библиски додатак који, чули смо већ како је изведен, и који није ни драма ни поезија. Небесна драма Бога, Сатане и Адама завршена је са петим певањем. Завршићемо и ми са оним што је за нас у том петом певању, после сатеривања Сатане и његове војске у пакао, у тор поружнелих, наказних нечестиваца — завршићемо са оним што је после свега тога за нас још значајно. Сатана је тучен, али он је остао вечан, према томе је и пакао вечан. Једна принципска потреба у свету који је вечна борба и изравнања, где је свако настајање и припремање — хаос. Шта ће даље моћи тај вечни Сатана? Моћи ће бити активан, излазити на „паклу блиску“ земљу, и заводити човека. Следиће грех, то јест, следиће даље непослушности према Богу. На земљи има дан и ноћ. Дан је зато да се у зноју лица зарађује хлеб, али види и комадић неба, и лепоте на земљи, на том кажњеничком шару, у тој „тамници“, како би рекао Хамлет. А ноћ? Зачудо, Бог ништа није наредио за ноћ! Заборавио? Заиста не, него ту се опет крије тајна, ту опет ради вечност. Ноћу, у тами, све се од човека одмакне, све нестане. Сан и одмор — нисмо чули да их је измислио Бог, да их је успоставио, наредио. Човек, ноћу, бива то често: нити спава нити се одмара. Напротив. У тами, он се сећа оног што је било, измишља свет, односе, могућности. Адам ноћу постане вечан, небесан, стваралац. И опет се нађу у заједници Бог, Сатана, и Адам. Опет иду бун-

тови, тежње, борбе, казне, пропасти. Иде вечна трагедија, иду, с трагедијом, „тужне армоније“, врховни елемент Владичине идеалистичке теорије. „Армоније“ зато, што, на крају, увек побеђује суверено Добро, божји принцип. А „тужне“ зато, што и добро и лепо, у овом борбеном свету, иду преко трагедија. То је оно што и небо и земља знају: да је свака лепота некако тужна, свака сласт некако горка. Свака задовољена страст и жеља меланхоличне су, понекад смртно тужне. А незадовољене жеље трују и кидају човеку живот. То је то: наш космос. Владика и каже: „смртно тужна армонија“. Где то каже? У Прологу свом дивном пред Л у ч у. У једној строфи велике поезије:

У чојка је један храм воздигнут:

Зла обитељ туге и жалости.

Сваки смртни на земљи рођени

Овом мрачном обитељу влада,

Под које се сводом отровнијем

Мученија времена гнијезде.

Ово грко наслеђије људско

Човјек чојку, човјек себи дава;

Најсретњи га из ништа стварају —

Ради смртне тужне армоније.

Овај свет је свет симпатије, свет поезије, и — свет тужних хармонија, смртно тужних хармонија. Кад трагедија нарасте до врха снаге, до врха љубави, лепоте и доброте, ту на врху човек умире. И Христос је умро у таквом тренутку, јер је постао човек. Ко не умире? Бог и Сатана, покретачи горостасних херојских драма, два принципа који кроз борбу граде свет, трагедију и поезију. Владика је и кроз Л у ч у, ту своју искидану драму, недовршену драму, ипак затворио круг: Бог је поет. Свемоћ има етику. Душа је бесмртна. Свет овај држи се светским магнетизмом, то јест симпатијама. А исходи су тужне хармоније које увиру у поезију.

ШЋЕПАН МАЛИ

Беглербег: Што ће Црна Гора оправити
Коју нико не зна ни помаже!

Игуман: Бог нас знаде, и ми себе знамо,
Више нама не треба познанства.

Једно занимљиво књижевно дело о Црногорцима — на жалост, донекле само студија, затим збирка анегдота — истиче као основну црту црногорскога мушкога карактера, агон. Писац је употребио грчку реч а г о н свесно и хотимично. Због рано развијене књижевности и философије у Грчкој, грчке речи су богате значењима. Агон: — борба, свечан скуп, такмичење, ватра речитости. Такмичарски немир Црногораца доиста се може присподобити такмичарскоме духу класичних Грка, класични динарски наш човек класичноме Грку. Но, има једна суштинска разлика у појави агона код медитеранаца Грка и у гранитне урвине усађених брђана Црногораца. Оно је мрс, ово је пост. Агон је тамо раскошан театар младости, овде крвав бој и младих и зрелих. Антички Грци су се такмичили у чувеним Олимписким играма, а Црногорци су се такмичили ко ће славније пасти и умрети; ко ће донети турску главу; ко ће са више риска извести пљачку, која је скоро без изузетка била далеко више освета и бојни маневар него крађа и стицање. Зар није честити Митрополит Петар, у бојном маневру и извиђању, дигао Французима под Дубровником двоја кола хране. Упљачкају Црногорци овце, па им за мало дана буде исто то натраг упљачкано, и још и више. Или, владика нареди, а они враћају пљачку, мире се, пла-

ћају глобу Владици и онима од којих су пљачкали. Или, поједе десетак упљачканих брава цело село. Бише Црногорци и остадоше „у празну и гладну ову земљу“. Такмичили су се Црногорци још и у „трпији“, како Владика Раде нађе лепо име за трпљење, свакојако, усамљених, сиромашних и искушаваних, с тим да се трпија дотле од њих не повлачи

Докле човјек од ње не прекужи,
Ал докле га с душом не растави.

Агон, првобитно црта црногорскога темперамента, постао је временом изразита психолошка црта, сталан немир и надзор над неким животним манифестацијама у којима Црногорац није могао релативност да трпи. Крајња осетљивост на најмању сумњу или провокацију; вијугава и врлетна реч која стално стоји на готовс да покуди, исмеје, разголити, или пак да нешто одбаци у висину која човека премаша и испуњава га жудњом и агонским немиром. Агон је имао у Црногорцима и дубље феноменолошко порекло: класични Црногорци носили су у себи једну трајну инспирацију, општу неку инспирацију душе и тела, потребу да се и телом могне донде докле стижу душа и идеја. Нека херојска и естетичка пјаност је жарила по крви Црногораца. Као што је волео колорит одела и блесак оружја, тако је Црногорац и у себи волео сјај, првичење и недостижност, волео идеал и ирационалност. Све иде у ирационално. Српство, то није хлеб и школа и држава, него је Косово; а Косово је гроб, гроб у који је све закопано; а васкрс иде опет преко гробова. „Васкрсења не бива без смрти“. У томе се слажу религија, философија, и култ херојства — све троје опет области далеких идеала. Стварност, значила је две врсте гробова: једни су пораз и ропство, други су васкрс и слобода. Име Косово, у Црној Гори, почело је да покрива све шири и све сложенији проблем Срба уопште. Гинули су и после Косова јунаци и вођи. Устанци у Србији покосили су најбоље људе,

али слобода је остала идеал и ирационалност. Треба још гробова. Црногорци су у боју на Ублима убили Ђеџај-пашу под шатором, тачно као Милош Мурата на Косову, али слобода је остала идеал и ирационалност.

Трпија је само расла и расла. Раздробљен српски народ притихнуо је под освајачем, под силом, под сиромаштвом; и трпео, и грешио, и због греха опет трпео. По муци, не увек по обести, долазила су турчења и издајства, слабост према новцу којег никада нема, а без којег се, како каже народна, ни у цркву не може. Једни су се од трпије учили сваком јуначком лукавству и хитрини. „Док ја њега смакнем, смаче он мене“ — дакле смакни га што пре и сигурно. Италијански чувени историчар и правник Франческо Гвичардини (XVI век) има од речи до речи исто правило: „Боље да ми то учинимо њима, него они нама“. Црногорци, како видимо, иако понекад мало закасне временски, али не промаше ниједну класичну. Други су се под трпијом ископавали. Једни су мртво дремали, други су се идеалима и надама заносили. Па се у Црној Гори извршило чудо нашег народног живота: Црногорци су се ухватили у коштац са ирационалним, делимично га чак и остваривали: „Нека буде што бити не може“. И бивало је. А неостварљиво, и оно је било инспирација за херојство, за морал чојства и „љуцкост“, за речитост у којој снага бректи и пламти. Том је чуду Владика Раде, у Шћепану Малом, дао име и одређење: „пјаност слободом“. Да, пјаност, инспирација, жртва, поезија... Успеше ли Црногорци икада да непријатеља одбаце сасвим, и мирно да спавају? Одбаце га, уз крв и ране, мало од границе, а он им даље седи пред вратима, пише им писма, они отписују, а све с пушком спавају. Успеше ли да борбом и победом дођу до освајања других српских земаља? Ретко, и мало, и за кратко време. Хусеин Градашчевић хтеде, договорно са Црном Гором, ослободити Босну. Свршило се на инспирацији и на замаху.

Млади Владика Раде хтеде Зету присајединити. Свршило се са инспирацијом, подгоричким поразом, додуше и са сјајним испадом из Мартинића, али Зета остаде неприсаједињена. Успеше ли класични Црногорци да се уз жртве културно подигну? Успеше ли да се економски збрину, или бар помогну? Из несавладљивог се даље и даље точила једна непресушна витешка чежња за светлим животом, за светлом смрти, за светлом поезијом. Устајао је из свега ирационалнога један агон без којег би се Црна Гора распала не у племена него у атоме, отишла у бестраг због Турака и рођених ината, због турчења, због крвне освете, због издајстава кад се између себе смуте. У Шћепану Маломе, Мехмет-паша признаје на који су начин Турци успевали кад су повремено газили и делимично покоравали Црну Гору:

Не иначе, него са издајом:
Кад се смути на дом Црногорци,
Те се издај, и поведи Турке...

Али се није распала и није отишла у бестраг Црна Гора. Него је, уза сву коб и грехе, остајала у инспирацији; у инспирацији била и јуче, у инспирацији је и данас.

*

Сердар Јово Петровић, у Шћепану Маломе, овако одговара руском књазу Долгорукову на претерано и срачунато ласкаву оцену јаких моћи црногорских:

То је било, него са сном прође!
Погибоше цари и банови,
Ка да у њих удри муња жива;
Погибоше Срби на све стране,
Погибоше душом и тијелом —
Ми, ни на друм ни на дом остасмо,
На потоку свијема мукама.

А нико други него Турчин Мула Хасан, седећи међу Турцима а говорећи објективно, овако ће приказати

борце Црногорце који, у оном камену, доиста, нити су на путу ни на дому:

Дина ми се начудит не могу
Кад погледам све њихове муке
Ка то људство до данас доживје,

Од Косова до данашњег дана
Наше војске на њих ударише,

Сјекоше их, робише, палише,
Зло им свако на свијет радише,

Покорит их никад не могасмо.

Ова два цитата уздижу се као два висока, ознамењена стуба. На једном стоји: коб, трагичан удес. На другоме стоји: непрекидна дефансивна борба. Везује то двоје мах једног чудесно понесеног народића који од коби прави идеал и задатак, а доказује да се сталном дефансивом, сталним жртвама, заправо и откупљује скупа слобода. Последње двоје везао је Владика Раде стиховима хомерски класичним:

Клањају се младу сунцу дв'је тисуће витезовах,
Целивају матер земљу, да им покој тихи даде;

Молитву им сунце прими, земља славан гроб обећа.

Имамо у наведених осамнаест стихова благо: аналитички и поетски, рационално и ирационално дат део опште карактеристике Црногораца, коју ће Владика, у Шћепану Маломе, у врсти грађанскога позоришнога комада, заокружити стварније и земаљскије него што је то могао учинити у високо свечаном и чисто поетском Горскоме вијенцу.

*

Шћепан Мали, једна специфично словенска комедија која није много весела, и више је драмска поема него комедија, и у којој има несравњено више

поезије него проблематике — та је драмска поема кренула из једне историске ситуације препуне људских заблуда. Уосталом, из заблуда, из судара заблуда, рађале су се толике трагедије и комедије, истине, сваковрсне лепе и велике ствари. Наравно, рађају се онда ако снажни и велики људи дохвате од своје стране заблуду која је њих дохватила. У Шћепану Маломе, у заблуди је пре свега Шћепан сам. Допола у намерној заблуди — да је он руски цар Петар Трећи — а отпола у заблудама које није предвидео ни очекивао. Сигурно више или мање хистеричан човек, какви су по правилу сви „отмени“ авантуристи и варалице, они који нису чисти паразити, лижисахаџи и нерадници — Стеван Рајчевић, или Раичевић, потоњи Шћепан, хистерично је улетео у своју хистеричну фантазију, и сместа, без једне скрупуле, постао несрећни руски цар. Како хистерија никада не рачуна, само хоће и остварује, Шћепан није срачунао ни позитивне ни негативне ефекте свога улетања у авантуру. Није предвидео да ће необично добро управљати земљом; да ће га Црногорци ценити боље него свога правога господара у тај мах, Владику Сава. Није предвидео да ће и Турци и Венеција, а нарочито Турци пасти у заблуду да у Шћепану имају великога, опаснога и храброга непријатеља, и зато није слутио да ће на крају краја бити мучни убијен, пасти као политичка жртва. Још су у већу заблуду пали султан и дужд кад је њихова велика војска била тучена од Црногораца — уз помоћ два грома, тврди се — а они мислили да је тучена под добром командом Шћепановом, не слутећи да је „цар“ преседео бој у буџаку, скривен у једном маломе селу. У заблуди су, даље, живели Црногорци, у већој и луђој можда него икада у свом животу. У заблуди су живели и они Црногорци који су поверовали да је Далматинац Стеван Рајчевић — или можда Црногорац Раичевић по пореклу — да је он доиста несрећни руски цар који лута по свету и тражи баш Црну Гору

да га прими; а и они Црногорци који су стално знали и отворено говорили да имају пред собом варалицу, простога лажова. Заблуда ових последњих била је двојака. Прво, нису знали да хистерици, ако има у њима памети и енергија, да су они врста виших спекуланата у царству лажи, (у којем је царству Шћепан доиста био цар), а не прости лажови. Друго, та група Црногораца остајала је у заблуди зато што није хтела да призна да тај „чудновати човек“, (како га у предговору пред поемом приказује сам Владика Раде) да тај Шћепан годи и њима тиме што плаши, и, како би се данас рекло, завитлава душмане Турке, па чак и превејају Венецију. У заблуди је био и руски војни изасланик, књаз Долгоруков. Ако не према Шћепану, (он зна и свима око себе каже да је цар Петар Трећи давно умро) а оно према Црногорцима. Он је дошао да Црногорце, као војну помоћ Русији, убаци у сукобе с пограничним Турцима на све стране, да их убаци просто онако као што се мало пашче баца у воду; али је имао много да се копрца по својој заблуди он, чије су војничке планове и тактичке фантазије Црногорци, неосетљиви за његова ласкања, кориговали врло озбиљно и зналачки, и, после свега, нису хтели на заповест књаза бар да убију Шћепана „самозванца“, него су га, куртоазно и према књазу и према Шћепану, ставили у затвор, да би га не задуго после тога, са мање куртоазним разлозима, опет извадили из затвора. У извесној заблуди био је најзад и песник, писац поеме, Владика Раде. Он је мислио да од свих заблуда свих личности, од ситуација нерално реалних и зато понекад врло комичних, од свих судара у мислима и осећањима, од стално нејасних квалитета појединих момената у догађајима — да се од свега тога може сачинити „историческо збитије осамнајестог вијека“. Како се сачинило? Тако, да је дело остало у процепу између поеме и драме, да се дуж целе поеме карактери не формирају и не испољују јасно, да, на крају, драмски ефект остане затр-

пан у имброљу слика, сцена и сјајних диалога — и још и ауторових напомена штампаних ситним словима, које ванредне напомене, понегде, значе и више но слике и сцене.

Каквом контуром можемо опцртати личност Шћепанову ми, данас, кад смо се начитали историјâ Црне Горе, кад имамо не само извесне Владичине податке о Шћепану, него имамо Владичино уметничко дело о њему, писано с намером да, са Шћепановом фигуром у центру, прикаже једну седмогодишњу епоху у животу Црне Горе? У свом предговору Владика нам каже да на Цетињу, сем цигло једног писменог документа о Шћепану, не постоји никакав материјал. Аутор је зато путовао у Венецију и тамо у архиву пабирчио. Шта је све исписано, и шта од исписаног употребљено а шта не, то не знамо, јер Владика такође није за собом оставио свој материјал, макар свој „фишије“, што би рекао Француз. Упада у очи: што је у предговору поменуто као испис из архива, све је само комичне и апсурдне природе. Владика је, у складу с тим, дозволио себи одмах на почетку поеме један апсурдан детаљ: ставио је међу драмске личности и папагаја, однекуд донесена папагаја кога је, да ли Шћепан, да ли неко други, научио да изговара и понавља реч: цар, цар, цар. Додуше, у драми класика Пољака Словацког има, у сцени с папом, папагај, али не као драмска личност. У Владичину предговору — кад је већ ту предговор — недостаје нам једна колика-толика напомена о комплексу у Шћепану, о методи Шћепанова рада и постанку запта међу Црногорцима, о правоме пореклу страха међу Турцима. Од изворних текстова, Владика нам је, у предговору, донео само један, и тај у целини. То је онај цетињски документ, комадић хронике. Писац документа је игуман Теодосија Мркојевић, који у Шћепану маломе има велику и лепу улогу, памећу и речитошћу својом носи спев, и, све у свему, испада иверак од игумана Стефана у Горском е вијен-

цу. Читамо у игуманову запису: „Года 1767 јави се Стјепан мали којег поставише Црногорци царем, и царствова у Црну Гору 7 лет на срамоту турацкомју цару и свој Европи и Азији. И сего году посла турачки цар два насилна везира... на Црну Гору со безчисленим војинством и војеваше на Црну Гору и срамотно пођоше от ње с великијем стидом. И венециски дукс посла 27 тисјашт војинства по мору на Црну Гору скупа з договором цара турскога. И они се срамотно вратише и стидно. Ово је свој Европи и цијелому свијету извјестно. Ови исти који ово пише својијема је очима гледа и на арбат муку подносио. Писа Теодосија Мерковић својеручно и право...” У том документу имамо доказ за победу Црногораца, али не за повод напада на Црну Гору. На основи чега турски и млетачки страх? Сигурно на основи шпијунских извештаја, како се пре говорило, или извештаја интелејенс сервиса, како се данас лепше каже. Владика нам не саопштава, ни у предговору, ни током поеме, ни комадић текста некога извештаја међ онима који су били слати у Венецију од стране Шћепана, у вези са Шћепановом владом. Слао је Шћепан и директне „ноте“ у Венецију. Учио се ваљда од Петровића на неки начин, јер су ноте бивале врло речите, смеле, понекад и мало комично дрске. Тражио је Шћепан: да „Млечићи имају му послати кључеве од Будве, Бара и Улциња и Драча, које су на превару узели од Балшића“. — То потсећа врло на акт Петра Првога у којем је од Турчина тражио да му врати посед „остављен ми од Ивана Црнојевића пре три стотине и толико година“. — Али, зато што је Владика у Венецији извештаје читао, и зато што има усмена традиција у Црној Гори о Шћепану, Владика врло објективно помиње, у својој поеми, позитивне чињенице управљања Шћепанова. Владика то чини на уста неколиких Црногораца, увек мање више озбиљних људи; затим на уста Пећкога патријарха Бркића, избеглице испред турске силе; на уста самога Шћепана;

најзад и на уста графа Бујовића из Далмације, који долази на Цетиње као млетачки чиновник, и јесте млетачки човек. То је можда био један од најобјективнијих „докумената“ и за самог Владику Рада: тај граф Бујовић. Тај туђ изасланик и непријатељски изасланик, казаће у најкохерентнијој форми признање Шћепанову раду:

Знаш, Шћепане, ти си човек уман,
Срећа ти је у крила удрила,
А дјела ти способности кажу —
Но за тебе царско име није...

И треба узети на ум да је граф то казао пошто је Шћепан доста по црногорски одбрусио на прве графове речи о својој мисији: молба Венеције да се Шћепан царском титулом не служи:

Зар Млечићи у мојојзи кући
Да ме крсте како они хоће?
Што би онда Црна Гора била
Кад би она лаву Марковоме
Као торба о репу висила!

Извештај графа Бујовића, предат у Венецији, да нам га је Владика саопштио, значио би, за нас, један од извора за страх суседних земаља, а за Владику, пи-сца, значио би важан драмски мотив. Овако, поткрепљује тај страх само околност што се Шћепан у ме о држати, по чојски, по црногорски. Штета што Владика, у току поеме, није дао сцену Шћепана самога пред собом, или у разговору са сарадницима пред неким својим планом, или у послу око некога пресуђивања, око распоређивања ствари, једном речју момент кад Шћепан није био ни цар, ни варалица и лажа. Једаред свега, у скупној сцени, Шћепан гледа отворених очију у своју лаж, и говори у себи и за себе. То се дешава кад дође вест да Турци, моћни, а бесни због „цара“, ваљају велику војску према Црној Гори. Тихи монолог Шћепанов Владика је психо-

лошки врло тачно степеновао. Прво кајање, али из страха, не из моралног осећања. Затим вера у вештину лагања, безмало један зналачки поглед у моћ лагања. Најзад онај други човек у Шћепану: организатор ведре памети који умује о ситуацији, дохвата правилно и чврсто у руке све су чим може располагати у акцији.

Дивно ли ми враг полока свијест

Да се кажем царем русинскијем!

Што ђавола кривим и биједим, —

Ја сам кривац Богу и народу!

Просто свашто, ево сијасета!

Сад ако се народ освијести

И погледа бистријем очима:

Какве лажи из прста испосах,

Какве бједе навукох на њега,

Не мари ме врћи под гомилом.

Имало се кад мудроват прије!

Држ се лаже, старе узданице,

Држ овако како си почео...

Биће жњетва боља од посјева,

Народ овај мора вјеран бити —

За храброст му не треба питати.

Међутим, та одлична психолошка схема нигде у драми неће добити активну примењеност. Страсти и кривице на делу, као и бојеве и освете на делу, Владика оставља иза кулиса. Ми сазнајемо за резултате кроз монологе и диалоге, додуше такве који се по престижу речи и пластици израза могу испоређивати само са литературом велике вредности. У смислу карактеролошкога прецизирања својих личности, Владика није у Шћепану маломе успео да даде више него што је дао у Горском вијенцу. Психолошки момент, психолошки портрет личности избацује само пластика речи и стила. Наравно да тако

сав комплекс унутрашњег човека не сазнајемо никада. А спољашњи човек стоји или седи, статичан. Владика није био драмски талент, није осећао сцену. Морамо дакле сами наставити са мотивима у Шћепанову животу, онима који улазе у почетни стадиум његове одлуке да се баци у велику авантуру лажног цара, и да то спроведе сам — а затим да видимо и мотиве црногорске сарадње у Шћепанову царевању.

У староме Риму, и у Византији, имало је неочекиваних претендата на царску власт, али њих је неко подржавао и наводио на одлуку: једна династија, племство, политички трибуни, побуњена војска. То су дакле били наметнути цареви, не лажни цареви. У модерно, нама блиско време, у доба француске револуције, јавило се не мање од 40 претендата на Луја XVII, несрећног сина погубљеног Луја XVI-ог. Но, лажни царевић, или самозванац, то је, у столетњима ближима нашем добу, углавном руски продукт. У познијем Средњем веку, у доба Бориса Годунова и мало пре и мало после њега, у доба „смутâ“, како Руси зову те периоде своје историје, самозванци су били, да тако кажемо, на дневном реду. Недавно умрли руски писац Алексије Толстој, у једној од својих историских прича, каже: „Много се таквих царевића тада јављало по целој земљи. Нашао би се и царевић Јерошка, и царевић Гаврилка, и царевић Мартинка — прошетали би, провеселили би се за неко време.“ Ти самозванци били су повремена алатка, плашило, у рукама завађених бојарских група, или појединаца бојара у завади с великим кнезом или царем. Скитница нека, размонашени монах који лута по друмовима, понекад и обичан лопов — ето плаћеника-авантуриста у рукама амбициозних или и злонамерних великаша. Романтични и језиви моменти пратили су такве појаве. Падала би и крв, али не самозванчева, него крв правога царевића, бојара, кнеза. Цар коме се о глави ради — Иван Грозни, на пример — легне на мртвачки одар, гледају га тобоже мртва и покојна

дотле док не падне крв бојара који се, после „упокојења“ царева, одвише испољио или много пожurio... О тим стварима су причали по Црној Гори такозвани руски Црногорци, који су стално живели у Русији и само долазили у свој завичај. Из Црне Горе, те су приче силазиле сигурно и у Боку, у завичај Стевана Рајчевића. А већ кад је сва Европа букнула од прича о Пугачеву, самозванцу и великога стила авантуристи осамнаестог века, и тачно Стеванову савременику, и који се, тачно као и Стеван, издавао за рускога цара Петра Трећег, и, тачно као и Стеван, на основи сличности, праве или тобожње, са сликом Петра Трећег — онда, да обрнемо случај, Стеван је вероватно зафантазирао да поступи тачно као Пугачев. Пугачев, некадашњи козачки арамбаша, великога стила авантурист али и великога стила јунак, служио је у седмогодишњем рату и Русију и Прусију и Аустрију, а касније, залудивши велики део сељачке Русије, и многе руске секташе, сакупио војску, и упркос чувеној царици Катарини Великој стао освајати градове и пределе. Наравно, савладан је најзад, и погубљен. Занимљива је коинциденција: Шћепан је убијен 1774-те, а Пугачев 1775-те. Познато је да су Пугачев и Јајички козаци инспирисали песнике и приповедача. Може се сматрати, рекосмо већ, да је тај Пугачев инспирисао и авантуристичку, фантастичну и хистеричну природу Стевана Рајчевића. Хистеричност узимамо нарочито у рачун, јер имамо случај једног самозванца који није јунак — напротив — који ће убрзо сам напустити „цара“ и сам себе прозвати скромним именом „Шћепан Мали“, који неће толико владати колико организовати и управљати. Пугачев је дакле могао инспирисати Стевана само *in statu nascendi* његове одлуке. Даље, нема више пугачевштине. Стеван чак није ни самозванцац — тим га руским називом крсти само руски књаз Долгоруков. Стеван је, како га правилно назива Владика, лажа и варалица, који, пошто се хистерични мах остварио, прелази у фазу јед-

ног за владање и управљање врло способног човека. Доле лаж, горе озбиљан, успешан, некористољубив рад. Парадокс, у који се ухватили примитивни Црногорци. Али, како „сваки лажов мора појести своју лаж“, (речи из романа енглескога писца Мередита,) појео ју је и Шћепан: био је мучки убијен: убио га је најамник, изгледа, за рачун Аустрије. Како Шћепана, дакле, нису убили Црногорци, у његову случају има и нечег трагичног. Шћепанов случај уопште испада чудан: мање је „сложен“ у смислу психолошком и моралном, више је егземпларан у смислу лажи као најнижега порока. Ни божји анђео не би на лажи ништа могао озидати! Руши се, не само у комедију, него у немилу и одвратну комедију све позитивно што је Шћепан урадио! Дакле, ни трагедија ни комедија, и стога ни права драмска казна над кривцем која би морала доћи од преварених и посрамљених. Утолико већа заслуга песника — ако не и драматичара — који је са толико човечности могао обрадити један хибридан случај, и толико ванредних поетских места могао нанизати око једног конфузног случаја у којем није јасно ни ко је јунак ни ко је кривац.

Стеван Рајчевић је морао бити човек од добрих енергија, али његовом природом тако условљених енергија да могу пробужати само ако одмах (обележје хистерије) могу импоновати и заповедати. То је тип енергија које нису радне, само су покретне или организаторне. Не енергије дужности, него енергије управљања. Али над таквим енергијама поготово морала би стојати контрола морала. Шћепану је међутим тотално недостајао морал, не само у поступцима, него, рекли бисмо, чак и у мислима. Он, иако паметан човек, није имао способност да размишља довршено, до краја. Хистеричан темперамент ретко и тешко довршава. Све што ће Шћепан у току Владићине драмске поеме казати, или је одбрана с помоћу лажи, или недовршена рефлексија. Ретко има закључка, нема суда, нема одређене директиве ка циљу.

Тако ће се развијати и његова судбина: он је започео, Црногорци су га понели и носили, Аустрија или Турци ће га окончати. Он ће улетети у „цара“, Црногорци ће натоварити на себе престиж цара и извојевати цару опстанак, а збуњени и љути Турци и Аустрија ће подмукло ударити, и једним махом пробудити Црногорце из царскога сна, и пребацити Шћепана у вечни сан.

Други тешко разрешив, можда и теже од првога разрешив проблем у Шћепану Маломе чине Црногорци. Они су заиста прави драмски проблем, али их Владика није тако обрадио, или тако претставио. Владика, рекосмо већ, није био драмски талент, и није умео извести драмску анализу. Драмска анализа је нагла, прека, скоро сирова, зато што у драми нема места описивању. Безмало као у хемиској лабораторији, драмски писац мора експериментално изоловати психолошку појединост. Експериментално је требало истаћи, прво, моменте и начине како су се Шћепанове претензије и црногорски царски сан привлачили и разумевали; и затим и моменте како су се Шћепанове лажи и чувство реалности простих и трезвених Црногораца искључивали. Свега тога нема. Видимо, односно чујемо само резултате прикривених процеса. Сударе не преживљујемо. Класични су Црногорци међутим били свет нервних природа, а нерви су већ као такви нетолерантни. Како дакле да никада није дошло до праве кризе и реакције на страни Црногораца? Није нам Владика аналитички приказао народ свој ни као масу која је некуд потегла слепо, (То слепо, „слијеп народ“, прецизна је констатација у посланицама Петра Првога.) и којој тешко одолева супериорна мањина; ни као масу свесно занесених примитиваца који се вољно адаптирају нечем што им фантазији годи. Нисмо, током поеме, нигде завирили у тајну како је Шћепанов свет, свет лажи и неморала ушао и наставио се у Црногорцима, великим чистунцима образа, и увек буднима над оним што

се ради. Није Владика дао ниједну драмску, дакле борбену сцену сукоба између нетолерантних Црногораца и њихове чудесно велике толеранције према варалици и комедијанту Шћепану. Својеглаве и неукротиве Црногорце који нису „трпели регуле“, њих није успевао да бар помало на узди води ниједан господар Црне Горе до Петра Другога, а наједаред води те људе на узди, и уз свесно знање њихово да су вођени, један авантурист из Далмације. Морао је Шћепан имати, уз метод, и нешто привлачно, чар неку. Чар иде у комплекс варалица који имају успеха. Лична драж је велика карта и коцка. Велики трибуни и диктатори помало су авантуристи са неком личном чари. Али Владика нам није дао ниједну сцену у којој би Шћепан непосредно занео човека, жену, макар дете. Међутим, Шћепан је ту, седам година је ту, и поп Андрија Ђурашковић му налази и оно што сасвим сигурно нема, а он, Шћепан, није могао стећи поред све своје добре управе — образ. Пошто су на захтев рускога књаза Црногорци ставили Шћепана у затвор, поп Андрија се вајка:

Што Шћепана данас затворисмо,
Што Шћепану јавно пред народом
Изгубисмо образ и цијену,

Ми Шћепана грдно изгубисмо,
Без узде ће остат Црногорци.

Прилика је, уз Шћепанов случај, делимично и као тумачење Шћепанова случаја, указати на низ „пришелица“, или намерника, или гостију особите врсте, који су као по неком нарочитом афинитету свраћали и остајали дуже или краће време у Црној Гори, и суделовали у њеном животу. Можда није одвише смело рећи: да је Црна Гора оних времена привлачила авантуриста, или авантуристичке природе у добром смислу, почевши од песника и научника, па до мање више принудних луталица. Шћепан, ако авантуристима можда и није био родоначелник, био је Црној Гори

свежој, младој, ирационалној, понекад апсурдној, био је њој навеститељ гостију без новчаника и путнога ковчега. Петар Први заклањао је и прехрањивао пребеглице из Русије, из Србије и Арнаутлука, неког аустрискога војног бегунца из Котора. Цар међу таквим гостима био је Сима Сарајлија, наш најжешћи романтичар. Кроз међаву је стигао касно у ноћ из неке пећине над Боком, без икаква пртљага, и без уредног пасоша. Трљали су га и грејали у Цетињскоме манастиру, и оденули у сухо и читаво. После, он је био, како-тако, учитељ младоме Раду Петровићу, бивао мировни судија по земљи, био улак Петра Првога. А нада све то био је књижевник и песник, писац Историје Црне Горе. А уза све то био је авантуристичка природа, птица селица, који је у неке месеце нестајао, једног дана нестао. „Вртоглави Симо“ — одлична је реч Владичина. Владика Раде је наставио да чека „гостовања“. Прво неке војвођанске пролетере, који су као и одрађивали пансион, били учитељи на Цетињу. М. Медаковић, који је волео да се назива секретар или ађутант Владичин, био је „учитељ младежи“ на Цетињу. Па је Владика Раде имао, из Шћепанове земље, праву варалицу, „минералисту“. Тај је требао да нађе оловну руду у Црној Гори. Тражио ју је, јео, пио, узимао плату, и најзад нашао олово тако што су му из Приморја дотуривали по неку килу, а он то из тобожње оловне руде вадио. Па је Владика Раде, одмах на почетку свога управљања, још као архимандрит, добио Ивана Ивановића Вукотића, родом Подгоричанина али давно и давно рускога житеља и ретко богатог човека. Ивановић Вукотић је, изгледа, с консулом Гагићем у договору, имао пребацити богатство у Црну Гору; а сам је ваљда замислио да постане књаз и световни господар земље. Поред изабранога Петра Другога, Вукотић је, малчице слично Шћепану, две-три године управљао, и то одлично управљао људима и земљом, постао и претседник Сената. Али га најзад, испразнивши му

касе, наддукавише Црногорци, па-и митрополит Раде, и несуђени књаз се вратио откуда је и дошао. Вук Врчевић, причајући о том догађају, подвлачи улогу новца у Црној Гори; хоће, чини се, да каже: Црногорци узимају новац радо и где могу, али се не продају. Истресоше Вукотићу ковчеге са червонцима, но остадоше при свом старом систему свештено-војном, или војено-свештеном. Узгред, још један пример у вези с новцем. Од скадарскога Махмут-паше Бушатлије задржали су се стихови:

Док ја имам у ћесу новаца,
А у Црну Гору трговаца
Којино су лакоми на благо,
Учинићу што је мене драго.

Тога пашу је, међутим, знамо, посекала црногорска сабља у чувеном боју на Круси, и глава пашина, балсамована, чувана је на Цетињу. Владика Раде је примио био и неког ученога Јосифа Поповића из Војводине, који је провео јесен и зиму на Цетињу, па отишао, и постао професор гимназије у свом завичају. Владика Раде је имао и неког Ђаковића, калиграфа, правог уметника с пером у руци, али који је раније, тамо негде у Аустрији, тим чудесним пером фалсификовао био банкноте. Владика Раде је дочекао у земљи, међу Васојевићима, необичног Црногорца, господственог човека од лепе школе, који је служио у Србији, у Турској, најзад постао енглески консул на Балкану, и одједаред, под именом кнеза Николе Васојевића, зажеleo да буде самосталан господар у самосталним Васојевићима. Он је доказивао своје племенито, и краљевско порекло чак од половине петнаестог века. Али му ни то није помогло: убијен је у Црној Гори од црногорске руке. Тврди се да је кнеза Николу Васојевића Владика Раде дао склонити да не смета и не прави смутње у народу. Исто се тако тврди, или препричава, да су властите речи архимандрита Рада, при доласку Вукотића у Црну Гору из Русије, биле ове:

„Је ли ко виђео и освједочио се да је донио пара, или је дошао празних шака као Шћепан Мали?“ Остало знамо... Владика Раде је, изгледа, привлачио све смело, ванредно, живосно. Он сам, максималан и идеалан Црногорац и динарски тип, био је авантуристичкога духа у многим правцу. Много је од авантуре било, рецимо, у већ помињаном проглашењу Петра Првога за свеца, мимо сваки црквени канон, просто штампом објавом Владике Рада, растуреном по Црној Гори и у Боки. Синод руски је ту канонизацију поништавао, Владици одредио монашку епитимију, прописао колико-годишњу „пробу“ има још светац да издржи. Не знамо да ли је тај низ година протекао, али знамо да Синода и прокурора више нема, и знамо да је ствар, авантура или не, успела: Митрополит Петар је Свети Петар Цетињски... Но, вратимо се Шћепану.

У доба кад ће се појавити Шћепан, у Црногорцима су некако устукнули били и инспирација за тешке задатке, и оно агонско незадовољство у њима које их је увек гонило да се превазилазе. И господари Црне Горе, они између Данила и Петра Првога, некако су почели да затурују традицију. Умнога и јуначнога Владике Данила нестало је било давно. Владика Саво, савременик Шћепанов, и прави Господар Црне Горе, био је човек млакав, трпежан, више волео манастир него збор и расправљања и суђења, живео више у манастиру Стањевићима него на Цетињу, и безмало, што би се казало, абдицирао, поставио место себе владику Василија Петровића. Владика Саво много је волео економију. Има трага о томе у Шћепану Маломе, као што ћемо још чути. Василије опет волео је да путује; занимала га је просвета; он је писац Историје Црне Горе; волео је да у Русији набавља књиге за цркве и за читање. Он је по петнаест-двадесет младих Црногораца водио у Русију и милом или силом школовао; он је код царице Јелисавете руске стекао био неки

нарочити престиж, био обдариван богато и дочекиван као свој. Ишао је и у Берлин, и био примљен од Фридриха Великога, што је, ако је тачан, занимљив црногорски податак у оно доба, и у кући Петровића. Због Василијевих многих отсустава десило се да су Црногорци „до те подлости дошли“, како каже Д. Милаковић, секретар Владике Рада, у својој Историји Црне Горе, да сами понуде Порти потчињење Црне Горе. Наравно, до тога није дошло, јер то није била воља ни Црне Горе, па ни Василијева. Василије у добри час стигне кући, измири главаре, потроши Јелисаветине рубље на џебану, написа, као сваки Петровић, „опор и подругљив одговор“ босанскоме везиру, а Црногорци, после мука и пораза, најзад пораде Турке, те Владика Василије одахну и — опет пође у Русију. Некако су, поред Сава и Василија, изостали били чести и велики сукоби с Турцима; некако се типизовали и сукоби између племена; остало, природа и Бог, на длаку све исти у Црној Гори. Црногорац је дакле престао да се обнавља у својим плодним незадовољствима, почео да бива анониман. У ту зачамалост упао је странац, дошла с њим фантазија и парада око тобоже несрећнога младог рускога цара, отпочела једна раздражљиво интересантна игра на ивици ножа: јесте, није — хоћемо, нећемо. Дошла са странцем и нека мајсторија држања. Освежио се живот. Таштина Црногорца давно није била тако помилована: има Црна Гора што нико нема, цара рускога! — шапћу Турци устрашени; Дубровник шаље Шћепану вина и посланица. Црногорци се кочопере, Црногорци приањају уз Шћепана. Освојило расположење народа. Шћепан није више руски цар, него је у Црној Гори „народњи цар“, како каже Шћепану одани поп Андрија. Нико не осећа колико је горштачки суверенитет тиме поклекао. Истакнутији људи као да се мало и деле од „народа“, али ето народа ради трпе и они Шћепана. Поп Андрија овако говори о Шћепану:

Ко је, да је, ја га не познајем,

Ал га народ за цара држаше,

Чествоваше и бојаше га се ;

И народ се овијем именом

Окреташе како желијасмо,

Како свијет около пјаног;

Ћим држасмо слогу у народу.

Имамо из других уста слично објашњење Шћепанових заслуга. Победа над Турцима у то време везује се за Шћепана; он се додуше испред рата сакрио, али он је Турцима страх улио, он их навукао на Црну Гору и у пораз:

Ко је, да је, он је нама добар,

Он је ову земљу прославио,

И Турцима много јада дао,

У главу им маглу ућерао.

Плаше буле турску дјецу њиме.

Што даље, и Црногорци су даље од неке акције за протеривање Шћепана. Једино што су изашли из стања обманутости, и ушли у стање, тако да се изразимо, акцептовања чињенице. На оно „ко је, да је“, могли бисмо од своје стране додати: шта је, ту је. Толеранција нека, ако не племенита а оно човечна, овлада је била Црногорцима. Заноса нестаје, али зато једна пасионирана логика изналази доказе да је Шћепаново присуство од велике користи за народ. Није само довољно јасно ово: ко се све подразумева под „народом“, да ли сви Црногорци, или само онај део који је, што се каже, пук. Поп Андрија, иначе протектор Шћепанов, као да понекад двоји „народ“ од себе и од других који нису пук, а којима Шћепан помаже да владају пуком. Тога ради вероватно поп Андрија тактизира: гурка пук помало у веровање да је ипак главом руски цар међу њима. За све то време, о правоме Господару, Владици Саву, нико ништа не говори. Не говори ни он сам о себи. Разматра чак,

са Шћепаном, да с његовом помоћу постави себи за наследника не Петровића, него сестрића Арсенија Пламенца, при чему, вероватно, он, Саво, има на уму нешто треће, а Шћепан нешто десето.

Изненађује, даље, ово: како је, у Владичиној драми, Шћепан могао да опстане у Црној Гори, и то у више махова са дрским агресијама да опстане — поред игумана Теодосије. Игуман је најконструктивнија и најсупстанцијелнија личност у Шћепану Маломе. Војвода Драго Вукотић вели: Сва Црна Гора имаће пола оке памети, а игуман сам собом толико. Владика Раде није волео „црне капе“, али како у Црној Гори онога доба није било ни књижевника ни научника, Владика је, насупрот боју оружјем, бој духовни морао стављати у црне капе, у два своја завазда класична игумана, Стефана у Горскоме вијенцу, и Теодосију у Шћепану Маломе. Стефан је пуна инкарнација Владичине философске мисли и речи; Теодосија је пак кулминација народа: бистар, прав, пун хумора и животне снаге, реч му крта или прштава, увек прецизна и сликовита, увек земаљска. Игуман Теодосија виртуозно свира све црногорске регистре: јуначку шалу, сељачку шалу, мудрост, лукавство, отмењу учтивост, дрску учтивост, наивно изазивање, ђаволско сабијање у тикву противника. Као да једва чека сабеседника, црногорску својту или странца, да им прискочи, доскочи, да их прескочи. Одговара дим у дим, тук на лук. Пита га руски књаз Долгоруков колико му је лета, кад је тако млад и жив. Одговара игуман:

Гоним управ седамдесет шесто,
Ал га гоним, али га прстижем,
Не знам љепше како бих казао.

Игуман је скоро непрестано на сцени у Шћепану Маломе. Окретан и готов на реч, врти се по животу свом и својих Црногораца, по животу суседа Бошњака, Арнаута, Грка и Бугара, по животу Турака,

Најзад и по животу немилога госта Шћепана. Као неки Шекспиров весељак, он једнако метаморфозира, да би тако на све стране могао истином шибати, а да не постане једнолик и досадан. Турке збуњује наизменичном учтивошћу и дрскошћу; према балканским народима је уцвељено критичан или бруталан. Ево како их карактерише:

А Бошњаци, наша родна браћа,
Слијепи су, те не виде ништа.
Куран им је очи извадио,
Куран им је образ оцрнио...

О слободи и о народности
У њих нико поњатија нејма.

Арнаут је ни вода ни вино,
Народности ни слободе нејма.

Продаје се ко му више даде.

За Грке ти казат не умијем,
Но ни од њих посла бити неће
Без туђега масла и помоћи.
Булгарин је без душе трупина,
Он је убјен топузом у главу.

Сваки Србин који се превјерн,
Просто вјеру што загли другу,
Но му просто не било пред Богом
Те се звати Србином не хоће.

Према рускоме књазу је игуман поносито дефансиван и врло духовито искрен. Према Шћепану је свирепо груб и уочљив. Према Црногорцима попустљив, некако као према деци, којој играчку не треба узети из руке, јер ће је, кад се уморе, сами бацити. Да ли се та попустљивост игуманова може тумачити и тиме што је веселога и критичкога игумана забављао „театар“ цетињски у доба Шћепана? Није ли на захтев Црногораца, смејући се, наравно, ономе што чини, пристао да се пољуби и помири са Шћепаном! Ако ико, игуман је начисто са „царем“, нетрпељив је према њему,

вређа га, тако да мислите: сад је нека одлучна акција неминовна. Али до акције не долази. Прво, уљежи као такви немају стида и отрпљују бруталности. Друго, што је далеко мање разумљиво, отрпљује свашта и сам игуман, заразила је канда и њега пасивност црногорскога колектива, и он је акцептовао чињеницу, иако на свој начин. Упада у очи да у оном документу, цитираном запису игуманову, сигурно намењену потомству, нема једне осуде или погрдне речи против Шћепана. Читамо: „и царствова у Церну Гору 7 лет на срамоту турацкому цару и свој Европи и Азији“, место да је записао: на срамоту Црногораца, па и ојога који је „на арбат муку подносио“. Нешто у Шћепану морало је збуњивати и игуманова морална осећања и његов одважан језик. Да ли игра Шћепанова са стварностима, да ли његова вештина лагања која уме, како кад треба, измислити врсту фолклорне приче, или политички харангирати збор народа. Да ли енергија Шћепанова, којом је водио и савијао Црногорце, што он, игуман, како сам признаје у једном монологу, није умео. Чим Црногорци као „сав народ“ забуче, или падну у занос и почну Шћепану изгласавати сатисфакције, или чак плачу кад он заплаче (Владика је ту први и последњи пут исписао да Црногорци плачу) — игуман се збуњује, заћути, попушта. У монологу који наводимо, игуман ће, тумачећи своју муку, изобличити само ћуд Црногораца. Та ћуд, самовоља да Црногорац хоће што хоће и неће што неће, доиста је била једна реалност тадашњег црногорскога живота, која је имала снагу да понесе сав живот Црне Горе, па и игумана. Каже игуман:

Свак пред Богом самртно гријеши
 Ко би икад хтио и смислио
 Вас исправит с ваше наклоности,
 Када вам је срећа ал несрећа
 Са разлогом некаквим обручи.
 Теже вас је са њом раздвојити
 Но уставит мутну поточину
 Која себе ломи провалама...

Што ћу језик бадава тупити?

Мене Шћепан дивно разумије,
А ја њега јошт боље познавам;
Ви не дате седлат ни уздати,
Правда ви је што је вама драго.
Ко је икад на свијет дочека
А од ћеце једне распуштене
Штогаођ друго до вјечите муке?
Тешко оном ко о вама брижи!

Сами Црногорци су знали да је с Црногорцима тешко. Народна је она позната о народу: Стисни га — пишти; пусти га — вришти. Дакле „наклоност“, воља, безразложност Црногораца или пишти или вришти. Можда је у доба Владике Сава важило као правило у земљи не савијати силом вољу мучнога народа. Можда тако треба разумети игуманов монолог: не ваља, али мора се трпети. Можда је заслуга Шћепанова зато била тако велика што је он нашао начин да заузда „наклоности“, да „уредбу у земљу метне“ и да могне на збору казати:

Није стидно похвалит се право:
Ја учиних што нико не мога
Откад ове горе поникоше.

Познато је да ни дубоко вољени Митрополит Петар није успевао да крха воље Црногораца, и да нису помагале његове анатеме. Силом, он није хтео да се служи. Тек је Владика Раде решио да и силом набије на разобручени живот Црногораца стегу регула, али и он је искусио и отпор и непопуларност, уједно је дошао био до горкога уверења да у тој земљи нема ко да осети прогрес навише, и први од црногорских владалаца наденуо црногорском пуку име „пучина“, и назвао га, по Шћепану Маломе, и будалом. Најбоље ће погодити пут ка пучини Шћепан! Са вештином је ласкао, са вештином лагао. Запалио примитивном свету срце и машту, и онда само мотрио да се не угасе. Прича пуку он, „руски цар“, о томе како

је бежао од Москве до Цетиња, (хтели га оженити Латинком, са којом би морао мрсити средом и петком,) и шта је све преживео — права бајка! Цар, у један мах, био је и у врећи памука сакривен:

Из Стамбула у врећу побјегах,
А из вреће у Млетке излѣгах.

Наравно, духовитост и шала су Владике Рада; а приказ пука такође је не Шћепанов, но Владике Рада. Бајка, лаж, — пук, масу, то привлачи и опија. Маса не чита књигу, али за складном живом речју иде занесена, опијена, као они пацови из бајке за чудотворном фрулом. Макар и у смрт, макар и у лудију са „царем“ Шћепаном! Треба се сетити овде пука и пучине у Шекспировој трагедији Јулије Цезар. Марко Антоније говори сабраном пуку што хоће и што му треба, али говори с вештином, у сликама, говори заносно. За кратко време, пук ће овако реаговати једно за другим: „Доле Цезар! Не треба нам Цезар! Живео убица Цезарев Брут!“ — Два три минута после: „Нека Брут буде Цезар!“ — Неки минут после: „Смрт Бруту! Хајдемо кућу да му запалимо!“ Некадашњи Црногорци, међутим, који нису били ни држава ни друштво, извесно нису били ни маса. И нису били маса, али су били пук. Владика Раде, песник који је Црногорцима испевао све суперлативе, казао им је, и то у Горскоме вијенцу, стих: „Пучина је стока једна грдна.“ А у Шћепану Маломе читамо: „Будала је народ од старина...“ Ми не знамо песника који би, у поезији, толико пута употребио реч „глупост“, колико ју је пута казао Владика; наравно и на рачун Турака, и Млетака, и паша, и човека уопште, али и на рачун свога народа. И ето над тим пуком, под датим околностима, ако хоћете и логично, Шћепан је имао моћ, а игуман са пола оке памети, није. Носио се тај игуман храбро и сјајно с турским пашама, беглербегу румеливалису, који му је с војском стајао пред вратима, казао:

Мичи ми се с мојега огњишта,
Без дебеле твоје погибије,

а није умео Шћепану рећи да миче од огњишта, и није смео кидисати недостојној занесености Црногораца. Мрва логике је и у тој врсти страха игуманова од Шћепана: да се бар један Црногорац у оној скупини сачува, да не улази са Шћепаном ни у какве послове и распре, да му онај не би какогод учинио услугу или предусретљивост, и онда ипак остао у Црној Гори, а њега, због оног поступка, такође себи потчинио. Тако се, уједно, и логично, остварује Шћепанова изолованост кривца, иако живи усред народа који га штити, дакле је сукривац, а можда и прави кривац. На крају, сасвим по драмскоме правилу, Шћепан ће платити рачун у земљи коју је злоупотребио. С друге стране, сасвим по правилу комедије, народ ће се чешати иза ува и питати да ли нема уши на врх главе, и сам себи не веровати да је сам себи то унео у историју. Током своје историје и живота, Црногорци су чешће бивали много криви, али, рекли бисмо, никада пре Шћепана нису били смешни. Примили варалицу као госта који чини част, и дали му инвестиру да лаже докле хоће, и да наметне стање којем нико не види ни циљ ни крај. Још једаред се питамо: комедија, драма, сатирична поема? Нема у Шћепану Маломе централнога проблема; нема главнога јунака; нема носиоца пишчеве тезе; нема одређене страсти која би скривено спремала коб и јуначку смрт, или би била најјача у комичним рефлексима. И комика је колективна, и кривица је колективна, у Владичиној поеми. Безмало да је уз папагаја требало унети међу драмска лица и „маглу коју је Шћепан ућерао у главу“ свету око себе у Црној Гори, и Турцима... Но, око свега тога, стихови једри, тешки од смисла, тамни од судбине једног мучног народа, или лаки и крилати од хумора који се смеје, или језиви од хумора пунога горчине.

Али, једна чудна околност прати комедије баш онда кад су из пера великих писаца или песника. У њиховим веселим позоришним комадима често је раздробљена читава драма. Тако је у неким комедијама Молиера, (Мизантроп, рецимо), тако у веселим позоришним стварима Шекспира; тако чак и код раскалашнога Аристофана. У комедији Аристофановој Зоље одједаред смо у трагичном, па трагично прелази директно у тон буфонски. Слични додири екстрема јављају се уосталом и код трагичара. Хорови у грчких трагичара зато су ту да над тривиалном сценом изрекну дубоко трагичну истину. У Владичину Шћепану Маломе такође има од тога. Усред, или на крају комичних сцена, коло пева дивне, већ споменуте трагичне стихове који заслужују да поново буду цитирани:

Клањају се младу сунцу дв'је тисуће витезовах,
Целивају матер земљу, да им покој тихи даде.

Молитву им сунце прими, земља славан гроб обећа.

Ништа мање лепо и потресно него кад код Есхила, у Агамемнону, хор каже: „Бог рата Арес, у замену за једно лепо живо тело, топло и тешко, даје мало сухога пепела.“ Све се меша, па и трагика и комика. Сваки је народ једна хаотична реалност, а Црногорци онога доба поготово су били то, јер су оскудно живели у животу, а са својим идеалима живели над животом, најзад, са својом примитивношћу, често и под животом. Сви народи лудују на махове, и тако и праве историју. Цео свет је понекад Дон Кихот, понекад уображени болесник, понекад Аристофанов матори Филоклеон који се одједаред предаје младачким оргијама, скаче, пева, игра, каже Аристофан, „као магарац који се добро најео јечма“. Е сад, да је Владика написао један скеч који приказује бурлеску лудога живота кроз неколико слика и дана, Шћепан Мали значио би комедију, и Црногорци

не би сносили одговорност за своју бруку. Али Шћепан Мали има добро дугих пет чинова, и прати Шћепана од уласка у авантуру до насилне смрти, и пун је чувених Његошевих пословички стамених стихова и истина — неку „драмску“ одговорност би дакле за тај комад праве историје неко ипак морао поднети: или владика Саво, или игуман Теодосија, или Пећки патријарх, или неко од главних Шћепанових заштитника међу Црногорцима. Прост одговор: Владика није био драмски талент, него песник велике имагинације. А драмски облик је узимао стално зато што је био мајстор говора, јединствен мајстор монолога и диалога. Владичине личности, од реда, ни у другом ни у трећем чину још не претстављају одређено чувство или страст, и не познајемо их док не проговоре, па понекад ни онда. Јер, кад проговоре, рефлексивна, мислена, или поетска вредност казаног је таква да се мисао и израз откидају од личности, и лебде над њима као самосталне суштине идејних вредности.

У доба Владике Раде, три наша истакнута човека бавила су се посматрањем Црногораца и „црногорства“ на делу и у идеји. Прво, Сима Сарајлија, који је и измислио обележје „црногорство“. Сем њега, двојица далеко већих од њега. Прво, сам Владика Раде, који је, сем Луче, све своје дело посветио приказу карактера и живота својих земљака; и друго, Вук Караџић. (Још два Вука, Поповић и Врчевић; затим секретар Милаковић и учитељ Медаковић, долазе затим.) Владика Раде је моћан песник, који је у разговоре, диалоге и монологе једног примитивног али изузетно даровитог народића сабио комплетну своју песничку гениалност. Вук Караџић је прикривен реалистички приповедач, а иначе научно критички посматрач. О Вукову реалистичком начину казивања ствари ваља рећи неку реч. Вук је видео ствари наивно и уочљиво тачно, као деца. Ти имаш само једно око! Теби се отрло са капе црно, и капа ти је сва

црвена! (Ово наводимо по тексту из Рјечника.) Ти си прешао у турску област, аха, тебе је одмамио и платио Турчин!.. Вук је остајао са својим реализмом у најближем и непосредном животу, у народноме животу. И апстрактне појмове у свом Рјечнику, рецимо „поштење“, „душа“, он је тумачио из јаких појава и чињеница у народноме животу. А кад би наређао своја запажања, он би онда још бирао шта вреди задржати и казати било ради причице, било ради критике. Вук је отуда бивао индискретан, оштар, неумољив, иако је углавном констатовао тачна искуства. То је разлог што Владика Раде никако није волео Вукову књигу о Црногорцима. У Шћепану Маломе, где имамо скоро комплетно оцртану карактеристику Црногораца, Владика је казао или напоменуо све што и Вук, и више но Вук, и пре но Вук, само што је Владичин реализам носила транспонована реч уметности. Вук је Црногорцима признавао важне и лепе особине, али је то бележио некако као концесију пре него што ће морати да утврди оно што не ваља. Признаје Вук, у својој књизи, да је: опијање алкохолом међу Црногорцима ретко, и да су греси у љубави доста ретки; али помиње, затим, као пороке Црногораца: „жудњу за новцем, поткупљивост, завист“. Овако изљуштено и сабијено казане, ове констатације звуче као права оптужница. Сасвим на начин сељака и деце: уочљиво тачан, али не довољно аналитичан је био Вук. Кад се оне три наклоности Црногорца сведу на заједнички основни мотив, на жељу сиромашка да има, али који и даље нема, онда излази да Црногорац са оним трима наклоностима не живи, него са њима повремено греши. Жуди за новцем онај, који има, али му није никада доста. Ко зна Вукову преписку, тај зна да је Вук сам у великој мери био преокупиран новцем, и да му поступци и разлагања у вези с долажењем до новца нису били увек умерени и господствени. Зна се да је старе наше књиге и рукописе, добијене од пријатеља и скупљача,

продавао по Немачкој и Аустрији. Не би се ипак смело рећи за Вука да је жудио за паром. Тражио ју је, јер је био сиромах, недовољно зарађивао, имао велику породицу. А шта да кажемо о сиромаштву оновременога Црногорца! Клима ужасна; неснабдевеност иде до глади и голотиње; привредно и друштвено, насеља су била тако неразвијена да је зарада била заправо искључена. Силазио је Црногорац понекад у Котор на пазар да прода оно што је од себе и својих закинуо, но нити је то била производња, нити приход, у смислу сређеног занимања. А из те подлоге вечите незбринутости ницале су завидљивост и готовост да се пређе у поткупљивост. У штуром свом животу Црногорац је само до бојне славе могао долазити потпуно правим путем. Сва остала снабдевања ишла су, по нужности, кривудавим стазама, од руске милостиње до домаће пљачке, и свега различнога између та два екстрема. Ипак, у Црној Гори није никада био типичан, нема га у причи, ни просјак, ни тврдица, ни зеленаш, ни грамзљиви спекулант. Оно што је Вук пре поткупљивости могао поменути, била би пљачка. Пљачке, то су доиста биле врло порочне „финансиске трансакције“. Митрополит Петар је очајавао због пљачкања. Ко прочита његових 145 посланица, најчешће је читао проклињања и преклињања: „три пута, и триста пута, и три хиљаде пута“, да Црногорци врате што су упљачкали, или да плате; или, да без права, не плативши которским властима таксе за трговање, не слазе кривопутицама у Приморје на пазар, јер је и то врста пљачке. С друге стране, пљачка је у оно време била борачки поступак, (а зар данас није!) и начин освете. И тако, док је Петар Први клео, Петар Други је у датим приликама наговарао Црногорце да пљачкају. Поткупљивост — друга је ствар. Колико црногорска слабост, толико турска „политика“ на Балкану. Владика Раде је читаве двобоје водио, кроз писма, са паметним и речитим али дрским скадарским Осман-пашом Скопља-

ком због поткупљивања и мићења Црногораца. Одговарајући Осман-паши на једно писмо у којем се паша жали на погранична чаркања, а избегава да одговара на оно што је главно — каже му Владика кратко: да међу граничарима који оружје носе, мора тога бити; и наставља љутито: „Него, виђи ти, што ти чиниш! Ти митиш Куче, моје људе, дајеш им хаљине свитне, дајеш им пара, дајеш им праха и оружје, да мене и своје правитељство не познају. То се не чини тајно, него јавно. Је ли тога игђе у свијет?“ На што је Осман-паша само још вештије удесио подмићивање, па и присиљавао људе да примају поткуп. Овако се тужи Владика Раде консулу Гагићу у писму: „...неће Турци да пусте оку жита или соли на турскијема пазарима купити онијема Црногорцима који су по два и три конака хода удаљени од пазара црногорскијех и аустрискијех, што ти Црногорци неће примити дарове и обећати им се да ће противни бити својему правитељству.“ У многим случајевима те врсте, наравно, и инат је црногорски по среди. Црногорац, Србин уопште, каљао је не цеп и прсте, него и душу, ината ради; инати према „правитељству“, инати у међусобним смутњама. Владика не престаје говорити у писмима о миту, и пореклу мита. Опет Осман-паши: „...један начин говора с конзулима држиш, а другогаче с онима те их дариваш да смутњу чине...“ Што је видео, Вук је добро и тачно видео, али он није све видео, све чега је било „у оне дивље ћошкове“, како Владика једном назва своју земљу. Владика је друкчије познавао Турке него Вук. Боље од Вука мерио шта су у стању били чинити са „покрајним“, од Цетиња и Катунске нахије удаљеним Црногорцима — они што „свијет кроз чибук гледају“. С друге стране, Вук је доиста проникљиво оцртавао онај у потоња времена научнички оцртани динарски тип: крајност: или много добра, или много зла. У висину иде тај тип много високо, а кад пође у низину, онда, како вели црногорска народна прича, „обесели се злу

ка и рођену брату“. Све то тумачи случај са Шћепаном: неваљаном човеку је и занимљив и драг неваљан човек.

Класични Црногорци, заједно са својим влади-кама, донекле још и са Владиком Радом, живели су скоро митски. Без друштвене и културне еволуције, тај се колектив држао енергијама митскога карактера, делима и гресима митскога карактера. Како би се иначе кроз четири века држао један исти начин живота и један исти смисао живота: све исти узроци и све исти ефекти око онога што се жели, хоће и ради! Иста ма-шта, исте приче, иста веровања у приче. Шћепан је прича. Народне приче су пуне „шћепана“. Вук, из Србије, то митско није доста осећао, а Владика је то у крви носио. На пример: у Србији онога доба сло-бода је већ била идеја, ствар унутрашња и духовна; а споља је она значила заплетен политички проблем на којем се ради без славе и позе, мравињом истрај-ношћу и мравињим методима. У Црној Гори, слобода је била један сталан драмски ритул пред сталним жр-твеником. У Црној Гори, да се парадоксно изразимо, слободи се робовало. Све морално и идеално имало је, потпуно митски, само себе за циљ. Није било уперено у циљеве кроз које би се морална осећања преобра-жавала у творачке енергије других врста и практич-нога смисла. Једна народна песма каже о Црној Гори: „Мали барјак, а много јунаштво“ — то је заиста и била црногорска једногласност и једнодушност. Не-што хладно, чак и мало нечовечно увлачило се тим путем у карактер и живот Црногораца. Породични живот, друштвене везе, интимне радости села и сусед-ства нису се импозирале. Будан је био изнад свега само мит, и у њему ирационални идеал: сад Косово, сад апсолутна слобода, сад образ, лични образ, који је одмах и образ братства или племена. На јунаштво не сме пасти мрља од омрљана образа. У једној сво-јој јуначкој песми каже Владика Раде: „Јунак добар, ал образа нема.“ Тај чудни и танани морални крити-

цизам Вук није довољно запазио; док га је Владика носио не само у крви но и у једној посебној естетици. (Значајно би дело било изградити ту естетику у Горскоме вијенцу.) Јунаштво, то је искушење кратко: јуриш и смрт, или победа и живот. Образ, то је свакодневно рвање са слабостима и искушењима, то су борбе у којима је тешко победити као и на бојишту, а у којима је пасти далеко страшније но на бојишту. Такве су околности уносиле у карактер и став Црногорца сталан немир, митски страх, диференцијална питања и погледе на ствари. „Оно што ће Турци с нама учинети“ (теши отац сина) „проћи ће за час, а они грош не би прошао никада.“ Читајмо њихове разговоре између себе, и са Турцима — сведоче о том дела Владичина — то је вечито затезање, дотезање, притезање, скепса, песимистичке мере, никада доста, а што је доста то је у митским даљинама. Престижи стају смрт. Осећање коби, неког проклетства — увек Косово! — јако је, у бићу је. Све то одбија човека од куће и баналних послова који заглушују гласове амбиција. Црногорац је срећан и жив кад може и сме што други не могу и не смеју, и једнако се боји да неко ипак не мрене и не смедне савим колико и он. Такво је ето порекло зависти у карактеру Црногораца, више митско но материјално. Што, наравно, ниуколико не блажи отров зависти. Са завишћу иде злопамтилаштво, злурадост, осветољубље, злоћа... Ми смо ту сад некако још развили Вукову констатацију о зависти Црногораца. Но све што рекосмо потврдиће нам и Вук и сами Црногорци. У разговору са Црногорцима, прича Вук, узео је он да хвали реформе Владике Рада. Црногорци слушају, ћуте, не противрече — Вук им је на другом месту признао редак так у конверсацији — али најзад ипак одговорише: „Све је то тако, имате разлог, али ми смо зли и несрећни људи, ми волимо зло него добро.“ Част црногорској конверсацији! Није лако наћи игде тако умно сажетих и тако херојски осликаних ауто-

портрета! Потсећа то на монолог Ричарда Трећег, у Шекспировој драми. Ричард је био ром и нешто грбав, дакле несрећан, а затим, и зао. Овако се осликао: „Пси лају за мном; а кад сам на сунцу, само своју сенку пратим“... и на крају тога монолога: „О, зло, буди ти моје добро!“ Да, да, ниједног свог господара нису Црногорци мирно волели и поштовали. Митрополита Петра познали су кад се још жив посветио од мука што „о њима брижи“, и кад је већ стајао пред гробом. Владика Раде није био популаран, и остало је о њему доста пакосних и злих анегдота из народа. А можда је у оном храбром аутопортрету (у одговору Вуку) било и ироније, отровне ироније на рачун Владике који једнако „реформише“ своје земљаке. Можда. Интересантно је погледати и данас црте уста у лику некога коренастог и типичног Црногорца: нешто двовалентно: и окаменотина некадашњих јуначких екстаза, и вибрација од трпљења и зле воље.

У Шћепану Маломе, драмској поеми или комедији из једне неславне епохе црногорскога живота, имамо пуно просечних Црногораца, али Владика није пропустио да у карактер тих својих земљака стави оно митско, вечити немир, неуравнотеженост, злоћу. То јест, оно што карактерише типове готове да скачу и у грех и у издајство. Те црте карактера, у Шћепану Маломе, утврђују и Црногорци и Турци. То је Владика можда намерно спроводио: јемство од стране објективног писца. Кроз потурчењаке, Турци су натенане студирали Црногорце, а проициали су их и очима мржње. Цео пети чин Шћепана Малог, где Турци између себе отворено и аналитички разговарају, посвећен је у ствари карактеролошким утврђењима над Црногорцима. Караман-паша и Мехмет-паша тематички се допуњавају у оцртавању тешкога типа Црногорца који је, због немира и опако-сти у себи, и дегенерисао. Караман-паша вели:

Колико је бутумом свијета
Немирноће нити опачила

Црногорског нигђе не имаде!
Зликовци су и крвопиоци —

Та веће је у њих проклетила
Него у све горопадне орде.

Мехмет-паша преузима:

Слике нигђе у свијет нејмају
Колико је под Богом инсана!

Само да се мало опамете
И злочинства своја да оставе —
Ал бадава свашто на свијету
Са једнијем сљепијем народом!
Драже му је зло и пакост своја
Но икакво добро на свијету.

Очигледно је да то нису само турска опадања, него да ту ради и анализа одговорнога писца карактеролога. Али баш зато, тамо где би Вук стао, Владика иде даље и допуњује, дроби и бело у црно на уста Турчина Мула Хасана чије речи понављамо, јер дају цену злу и опачилу црногорскоме:

Дина ми се начудит не могу
Кад погледам све њихове муке
Ка то људство до данас доживје!

Од Косова до данашњег дана
Наше војске на њих ударише,

Сјекоше их, робише, палише,
Зло им свако на свијет радише,

Покорит их никад не могасмо.

Поново на уста Мехмет-паше — који зна шта је рат, и недавно баш тукао је Грке — имамо следеће:

То је друга (ствар) ратоват с овима:
Кад те ћера, утећ му не можеш,
Кад ти бјежи, виђет га не можеш,
Удара ти откуд се не надаш,
Крије ли се, зазрет га не можеш,

Кад помислиш да си га добио,
Од њега се надај погибији.

Ето портре Црногорца рађен без колорита, само у црно-белом. Примитиван, мучан, opak, али рођењем и традицијом јуначки и морално догматичан човек. А догме, зна се, нема док је и небо и пакао не подупру.

Зато што је овде реч о карактеристици Црногораца, доста свестрано израђеној у Шћепану Маломе, ми ћемо, под Вуков суд о пожуди за новцем, поткупљивости и зависти, подметнути још две дубоко у човека положене особине, ако хоћете и слабости, ако хоћете и два порока, из којих заиста произлазе небројене заблуде па и зла дела сваке врсте — то су људска таштина и људска потреба хазарда. Црногорац оних времена био је изразито ташта природа, и био изразити љубитељ хазарда. И то такође тумачи случај „рускога цара“, Шћепана. Хазард диже главу из ова три мотива: страст за покушајима и променама, зато смелост изазивања, зато готовост на рискурање. Хазардне природе су најчешће авантуристи-путници, и затим коцкари. Класични Црногорац није био путник. Није имао немир номада и луталице; није се кидао од корена, није тражио земљу где теку мед и млеко. Није, рекли бисмо, био ни коцкар. Али ако Црногорац није био хазардер по авантуристичком и спекулантском темпераменту, он је волео хазард по невољи свога живота. Све је увек висило о концу, сав је живот био једна игра. Ако босанска народна песма цвили: „Не можемо живљет ни умрети“ — црногорска узречица каже: „А ваљаст је они који умије и живјет и умријети“. Црногорац је имао храбрости за сваку врсту живота и смрти. Кад нема боја, волео је многобројне народне игре које су све значиле смелост и хазард, игре јуначке, игре надметачке, гаталичке, врачарске. А кад је бој, онда је себе сама стављао на коцку. У свима случајевима пак задржавао је обичаје и поступке старинске, примитивне, не-

рационалне, несрчане. У миру, не зна ни трговати ни занатити; у боју, све исти црногорски начин борбе: заседа, препад, један на десеторицу. Митски слутљив, Црногорац обично зло види, и, како каже игуман Теодосија, горе чека. Црногорац проклиње и свети се, изазива анатему и освету против себе. Он убија, и носи главу у торби. Инат црногорски један је од хазарда његових. Из хазардних момената излазе и турчења и преласци у област Турака. Пљачка је такође хазард. Крвна освета је један од најстрашнијих хазардних процеса: у свако доба, на сваком месту, вреба смрт. Или се најзад ваља измирити, или ће се куће истражити. Можда је Шћепан, његов пријем и останак у Црној Гори, мање ствар таштине црногорске — имати рускога цара у земљи — више ствар црногорске потребе и навике хазарда. Шћепан и цар — драж нечег потпуно непознатог; драж опасне игре, јер се подиже страх и бес у Турској; уједно драж од комике око цара који није цар — а можда ипак јесте — и који је за мегдан кукавица, и који је најјевтинији цар на свету. Не, не. Ипак ће бити да у случају Шћепанова црногорствовања више улази таштина Црногораца него њихова љубав за хазард. Дошао је руски цар баш у Црну Гору, да, али важније је што ће сад руски цар видети како се бори Црногорац, и шта стаје смрт Црногорца. По једној старој бајци: змај умире кад га ударе „у шупљину крила“, вероватно тамо где је усађен мишић крилни. Тако је некако умирао и црногорски борац: нож или ватра има да га удари у мишић од чије ране умире душа јунака — и то ће сад гледати руски цар!

Црногорац онога времена био је, све у свему, безазлено ташт, таштином примитивца, таштином кокота који блиста на сунцу и мора бити примећен. Ташт је био Црногорац на мушку лепоту, на лепо одело и блиставо оружје; затим на своје интелектуалне одлике, на бистрину и на речитост. И у Шћепану Мало ме имамо агон црногорски да се људи

„ријечају“. Даље, борац и јунак у Црногорцу такође има своју малу таштину. Он лети у бој из племенитих мотива, али после боја не скида оружје и остаје у пози. Црна Гора оних времена није имала за „пушку“, за мушкарца борца, никакво свакидашње занимање ни свакидашњи костим. Отприлике као у другим земљама активни официрски кор, који се нарочито облачи и паше сабљу и кад није у боју. Врло је карактеристично у човечанству да људи, почев од поглавица племена па до претставника дипломатије, да људи који репрезентују, или мало раде, или само повремено раде, да се ти људи показују у пози и са спољашњим обележјима, оделом, накитом, пратњом и кочијама, орденима. Поза код таквих људи пређе у редовно држање. Тако се дешавало да је класични Црногорац на бојном пољу био јунак, а ван боја био врста праве метафоре Црне Горе. Зар није Црногорац, на питање шта би највише волео, одговорио: „Да се окаменим на врх Ловћена, па да ме цео свијет види.“ Безазлена таштина примитивца. Као онај димничарски шегрт у причици Андерсена, који се први пут протурио кроз оцак и био срећан што га „гледа цео свет“. Али, ступа сад у таштину Црногорца посна и злехуда Црна Гора, и са њом и мука Црногорца, и таштина његова се смирује. Колико је пута Владика Раде у својим писмима, кад би искрено јаукнуо, написао: „у несрећну ову земљу“, или „у проклету ову земљу“. То је, дакако, био вапај свих Црногораца. Штур живот је чувао таштину у Црној Гори од дегенерације. Црногорац је волео да буде и метафора и монумент своје земље и слободе, али је земља пазила да се метафора и монумент не дисквалификују, не вулгаризују. С тим у вези имамо, у Шћепану Маломе, истакнуту једну карактеристику. После ваљане победе над Турцима и Венецијанцима, после многих трофеја, Владика Саво говори игуману Теодосији:

А видиш ли чудо, игумане,
Црногорци ка су равнодушни?
На њима се мало што познаје,
Но спокојно пуше и говоре,
Ка да посла нијесу велика
Ни очима нигђе виђијели,
А толи га рукама свршили.

На што игуман одговара:

Да л' обичај није међу њима
Да се нико хвалити не смије?
Хвалише су код њих попљувани;
Обичај је свагда црногорски
Нит се хвалит, ни клонуту духом;
У мукама највећим пјевати,
Смртне ране преносит без сузе.

Једна лепа носталгија таштине црногорске била је дакле: постати пример, заслужити да други похвале дело и запамте дело. Вечита носталгија црногорских јунака: да им име уђе у песму. Народне јуначке песме у Црној Гори, не много лепе и разноврсне, претежно и јесу читуље мртвих хероја. У тужбалицама црногорским избија лирска лепота, и оне су, кад су најбоље, достојније величање јунака од јуначких песама. Наравно, као у душама свих људи, и у души Црногорца је таштина могла да буде црв, па и аждаја. Амбиција злурадо прати туђу амбицију, и још се увек боји и коби.

Осећање коби ишло је у јарку карактеристику класичног Црногорца. Шћепан Мали је пун података у том смислу. Све јунаштво Црногораца произлази од Косова, дакле из несреће и проклетства народа. А јунак је сам собом битно трагичан. Косово је прожело црногорске горштаке песимизмом. Треба се сетити извесних делова Горскога вијенца, па и делова у комичној поеми какав је Шћепан Мали, рецимо, већ наведених стихова о томе да су

Срби пропали свугде, пропали и душом и телом, и да је све добро и славно прошло као сан. Исти сердар Јово Петровић каже књазу Долворукову, који тражи да Црна Гора тактички помогне Русију у боју с Турцима — каже то дакле сердар, заборављајући, у часу горчине, и репутацију и таштину Црне Горе:

Нас потреба није соколити —

Ал се бојим несрећне недаће:
Срећа нам се стара заметнула,
Пробудит се она лако неће,
Докле год се ситана испава.

Игуман Теодосија, не мислећи на посебан случај, но на свој живот у животу уопште, каже:

А ја мислим од зла пут горега,
Зло преносим, горега се чувам.

Исказујући своју мисао при првој појави Шћепана међу Црногорцима, игуман ту напаст везује одмах за низ других:

О несрећо, да те Бог убије —
Свагда си се на нас товарила!..

Сердар Јово Петровић, као да је духом био присутан међу Црногорцима који су разговарали с Вуком Караџићем, као да је и процлошћу хтео потврдити коб коју је Вук забележио по казивању самих Црногораца, тај сердар Јово каже:

Само што злом и страшном осветом
Живујемо у овим горама.

Све су то оштре црте митских расположења, страха од судбине, уједно врста храбре самоанализе људи који живе као уклети; све су то рефлексии оног грандиозног стиха у којем је сам Владика (на уста сердара Вукоте у Горском е вијенцу) крикнуо над земљом и становништвом Црне Горе:

О проклета земљо, пропала се!

У крв си се мени претворила!

По снази израза, по болу, по синтетичном смислу страсног патриотизма, знамо само још један стих рав- ван овоме, стих Дантеов:

O, serva Italia, di dolor ostello!

О робињо Италијо, о станиште бола!

Песимизам Владичин, Владике песника, изгледа без- мало догматичан. Из муке излази опет мука, и савла- ђује се муком. Зло и патње једнако се сатиру, али се не искорењују. Таква је била стварност Црне Горе и њених Господара. Зле слутње су биле поезија! Имамо за то један ванредно танан пример у Шћепану Маломе. Једна визија, једна ванредна пантомима. У трећем чину, иду разговори међу окупљеним Црно- горцима, и у присуству Шћепанову, о победи над Тур- цима, о беглербегу који је једва жив, и, марамом за- браћен, утекао. Одједаред, преко Цетињског поља, лети на беглербегову коњу млад Црногорац, више но одличан јахач. Ко је? Седамнаестогодишњи архиђакон Петар Петровић. Ко је то? Потоњи врло заслужни Господар Црне Горе, Митрополит Петар Први. Седам- наест година, то је у класичној Црној Гори, и у да- ровиту Црногорцу, обртна тачка. И Владика Раде је са седамнаест година био песник, владар, човек. Знало се у Црној Гори добро шта лежи у архиђакону Петру: и јунак на бојном пољу — одатле је и сад дошао — и говорник, и песник, и мудра глава, најзад и савршен јахач. Један Црногорац трчи и баца пред јахача ка- миш на пут. Јахач у дивљем трку подиже камиш са земље, одјахује даље, а радосно одобравање, метање народа из пушака, расипа се по Цетињском пољу. Петар се најзад скида с коња и улази међ људе. Шће- пан, на брзу руку, лаже: какве је он све јахаче гле- дао међу Киргизима и Тунгузима у Русији, али, вели, оваквога није видео никада раније. Петар ћути, смеје

се лажи. Шћепан прилази и пружа му као уздарје свој цефердар. Петар ћути, „смије се, и не хоће дар примити.“ Та дивна сцена, дакако, неизводљива би била на позорници. Она је једна од оних, ситним словима штампаних између стихова, али је од песничке па и драмске вредности врло велике. Треба сад још да споменемо да је ту сцену гледао и њом се одушевљавао и прота Аврамовић, који ће у одушевљењу и гануто-сти изговорити речи похвале и наде у част младоме Петру, али који ће почети стихом стрепње од коби, почеће сумњом и слутњом:

Него неће ово наше бити...

па тек затим, терајући од себе слутњу да Црна Гора не може срећу имати и вредност не изгубити:

А ако му Бог сачува главу,
Он је срећа овога народа.

Ето такву је Владика Раде замислио сцену после позитивно остварене чињенице, победе над Турцима, сцену о своме стрицу и великоме Црногорцу, о своме учитељу и управо духовном оцу — замислио је: да су у тог даровитог Петра Црногорци гледали са стрепњом од коби и несреће! Скоро да се човек упита: како то да са сталним стрепњама у души нису Црногорци прешли у врсту дегенерације. Нису. Морал је био адекватан: страдање и човек узајамно се оплемењавају. Рву се људи до смрти, али никада до равнодушности. Што је страдање, то је и утеха. Где је губитак, ту је задатак. Где мораш погнути главу, ту још увек остаје моћ патетичне речи. Ту долази и моћ хумора. Хумор и иронија у јаким људима дижу, оружје су и ватрено и хладно.

О великом распону између дубоке и нелечиве трагике и лакокрилога хумора, о том распону на којем се држе дела великих људи у које иде и Владика Раде, о том ће бити подробнија наша реч у студији над Горским вијенцем. То је распон на ко-

јем се држе Мртве душе од Гогоља, Дон Кихот од Сервантеса, Пиквиковци од Дикенса, Горски вијенац од Његоша, Дон Хуан од Бајрона. Хумор је и у Шћепану Маломе стуб, један од стубова који носе ствар. Хумор и иронија дошли су у Горскоме вијенцу највеселије до израза у причању војводе Драшка о животу и обичајима у Венецији. Но како је Владика Горски вијенац радио са максималним својим домашајима, хумор је тамо добио агресију која, бар са војводом Драшком, иде до карикатуре. У Шћепану Маломе хумор служи као спољашња и унутрашња карактеристика самих Црногораца, дакле је некако супстанцијелнији, и, због одговорности према властитоме народу, хумор тај је више јуначка искреност и исповест него лакрдија. Шћепан Мали је с краја на крај засејан местима хумористичкога и ироничнога колорита и смисла. И како је тај хумор умерено агресиван, он је могао ићи у свима правцима, ка свима личностима поеме. Да ће Шћепан бити мета, то се по себи разуме. Игуман Теодосија одмах избацује иронично самерање маленог човека и велике царске титуле:

Грдно главу на труп нејакашњи —
Да ли на нос неће посрнути?

Домашиће међутим хумор и Пећкога патријарха, и владике, и рускога књаза. По обичају народном нуде Црногорци рускога књаза ракијом; он одбија, тобоже не пије ракију. Некако је ипак узме, и сасвим прописно изручи добру чашу одједаред. На што ће му игуман, са шалом која је увек пола истина, рећи:

На здравље ти! Вјешто је искапи,
Као да си и приђе почиња.

На другом ће месту Црногорци бити предмет смеха, у вези с ракијом. Ишли тројица главара на договор с Турцима. Турци их лепо примили и послужили их

прво ракијом, па кавом. Прснуше у смех Турци кад Црногорци и врелу каву сручише одједаред на начин како се ракија истреса: — Разговарајући о Шћепану, и то баш Црногорци који су га бранили и оправдавали његов останак у Црној Гори, овако ће се поспрднути његовој скромности:

Ми имасмо што нико нејмаше:
Без терета никаквога, цара;
Не искаше паре ни динара,
А играше како ми свирасмо.

Још се није у свијет рађао
Цар јевтиниј' никад од Шћепана.

Или: гледају Црногорци, који заједно са својим великим песником нису волели „црне капе“, гледају шта се црних капа стекло одједаред, и шта и друге високе госпде залута у суре планине, па ће један четовођа рећи игуману, али да чује и прота и поп, а да чује и Шћепан „цар“:

Барем сада, оче игумане,
Без госпде нијесмо сиротни,
Но их ево на свакоју страну:
Цар и принцип (књаз руски) с тридест
официрах,

Два владике и два патријарха,
Шест сердарах и шест војеводах,
А помањим ни броја се не зна.

Слуша игуман Шћепана како варака, како лаж лажју вешто савија и дотерује, како амо-тамо нешто себи у корист приказује, па ће овако резимирати тај Шћепанов метод:

Чујете ли ка је разгранао,
Околиши тамо и овамо,
Па најпосље све у своју торбу.

Има и у вези с хумором једна од драгоцених Владициних сцена штампаних ситним словима. Цео пети чин је „турски“. Турци су поново довели војску на Црну

Гору и њена цара. Разговарају између себе о себи и о Црногорцима. Беглербег, „дебео да једва говори“, опрезан је, брижан и слабоек, и биће задовољан кад их позову на ручак. Задовољство порасте до среће када, тек што су почели јести, стиже најмљеник-убица, Грк Паликарда, са вешћу да је Шћепан убијен. Весели су Турци, јер војска сад има само да се повуче. Весео је убица, и весела и дружина: чекају да узму оне силне „ћесе“ које су им биле обећане сваком понаособ. Завршна пантомимска сцена има дражфине комике. „За награду“, каже нам Владика, „Турци спреме дома Паликарду са свом његовом дружином не давши му до оне токе које су биле Баја Пивјанина, и нешто мало трошка за пут“. Ова сцена, наспрот раније поменутој пантомимској сцени, могла би уз добру режију имати на сцени одличан ефект. Отприлике као пантомимска слика на крају Гогољева Ревизора, кад опљачкани и намагарчени паланачки хонорациони стоје скамењени сазнавши да ревизор није био ревизор него варалица, и да све обећано и углављено неће никада бити испуњено.

Руски књаз пропитује, више или мање дискретно, шта има и шта нема у Црној Гори, шта се може и шта не може, шта се јесте и шта се није. Игуман стоји на биљези, и читалац трепти од очекивања. Наравно, и игуман је репрезентативан Црногорац који у јавности одмиче од себе и жену и децу и дом и сву с тим везану невољу, а одмиче од себе и све личне своје **неподопштине**. Занимљиво је дакле већ и очекивати како ће игуман казати књазу да се Црногорац не потчињава прописима, да Црногорци нису еволуирали, да Црногорац нема каријере, да Црногорац није школован, а да Црногорац ипак остаје репрезентативан. Књаз Долгоруков тобоже претпоставља да је игуман и свет видео и богословију и науке учио, али ипак пита о томе. Ево како игуман одговара:

Веома сам мало путовао;
Самоук сам, ако штогод знадем;

По буквици учио сам књигу,
 По људима учио сам свијет,
 По звјездама и богословију.
 Што ми друга требаје наука
 Како овдје у наше крајеве?
 Много огња под малијем лонцем,
 Ал ће прснут, ал пролит млијеко.

А на распитивање књаза: имају ли Црногорци уредне часове кад лежу и устају, кад седају за обед, имају ли каквих забава, игуман ће одговорити:

Код мене је оваква уредба:
 Кад огладним, онда ми је подна;
 Дуго сјеђет не могу вечером,
 Но како се код ватре огријем,
 Чашу вина подобру испијем,
 Те наздравим санку и дружини,
 Па отоле, згријат, у постељи.
 Је ли зора, ето ме на ноге,
 Забаве ти друге не имадем
 До једнога сама разговора —
 С живијема, али с мртвијема,
 Кад ни с једним, онда сами собом.

Војвода Драго Вукотић, опет у разговору с књазом, овако допуњује слику живота у Црној Гори:

Кажи, што би збиља Црногорци,
 Стијесњени врагом и ђаволом,
 Да крвљењем и страшним жртвама
 Не живују и не броје дане?
 Трговине никакве не воде,
 Нит је знаду нити је имаду.
 Њина плодна поља и процоли
 На потрк су песијанској сили:
 Штети њина жита и сијена.
 Занатлије никакви нијесу.

Имамо затим у Шћепану Маломе, неочекивано, и напротив, приказ једне големи материјалне збринутости у Црној Гори. Владика Саво, у првome чину, чудом се чуди шта ће у Црној Гори „брука... цар без царства“, и вели да би више волео да није видео

Црногорце окупљене око Шћепана, него што воли „оваца... мојијех три хиљаде, и мојијех стотину воловах“. Је ли то податак о имућству Петровића, или о трговању Господара Црне Горе? Свакако је лепа визија: старац са седом брадом међу хиљадама оваца. Потсећа на библиску слику: праотац Јаков и неизбројна његова стада.

Ако редуцирамо ствари на приказ црногорства, Шћепан Мали излази врста допуне Горскоме вијенцу. У Горскоме вијенцу приказано је црногорство уз високу витешку поезију. У Шћепану Маломе приказано је црногорство без патетике, са реалношћу и психологијом свакидашњице. И тамо и тамо, у основи лежи историски догађај: у Вијенцу истрага потурица у доба Владике Данила, у Шћепану епизода са лажним царем. И тамо и тамо, бој и победе остају потпуно иза кулиса. Не видимо ни ту ни тамо, ни комадић логора, ни један шатор, ни једну стражу. Не чујемо ни пуцање, ни топот марша, ни песму бораца, ни, као у Шекспирову Хенрику Петоме, макар мртву и кобну тишину између борацких линија. У Горскоме вијенцу, Обилић је споменут једанаест пута. У Шћепану Маломе, у комедији, кад је реч о боју на Ублима, одједаред,

Страшна миса Обилића три војводе опи тада,

јурнуше Ђехај-паши под шатор, убише га, и двадесет шесторица платише главом тај трофеј. У Горскоме вијенцу је, како све светло тако и све тамно, пјаност од инспирације највише. У Шћепану Маломе Владика је, извлачећи психолошке црте у карактеру Црногораца, изреком и именом опет документовао „пјаност“. Игуман Теодосија каже рускоме књазу:

Ми смо шака малена народа,
Богу хвала, опита слободом;

Да нам није још ове пјаности,
Давно бисмо и ми упанули,
Ка сви други, у ђавољу торбу.

Као ни у Горскоме вијенцу, ни у Шћепану Маломе слобода није дефинитиван чин и стање, само инспирација да се чин даје и даје остварује. Пјано срце, као ваљда нигде, или ретко где, снажило је мах ударца и речитост у људима. У кинеској сликовној азбуци, слика која значи име кинеске царевине, јесте: круг, и у њему уста и мач, дакле моћ речи и моћ убојна. Тај симбол вреди одиста и за Црну Гору, ону из Вијенца као и ону из Шћепана. Ако си у боју, биј се јуначки, ако говориш и разговараш, говори као песник. Живот је кратак, али траг од живота може дуго трајати. У Шћепану Маломе имамо стихове, инспирисане и мачем и речитошћу:

Свак је рођен да поједном умре —
Част и брука живе довијека.

И, да завршимо: и тамо и тамо, у Вијенцу и у Шћепану, анархију црногорску стеже ипак нешто кохерентно: морал чојства, визија слободе, моћ речи. Шћепан Мали је дело Владичино које заслужује да буде читано, познато, цитирано и даље од наслова.

ВЛАДИКА ЈЕ ТЕШКО БОЛЕСТАН

Тупа и спора смрт је прилазила Владици Раду у облику дуготрајне грудне болести. Године 1850-е Владика је бежао у Италију, онамо где зиме нема. Зло је кад Црногорцу од Ловћена зима смета, а жалосно је што лекари, заједно са смрћу, варакају болеснике: горштаке шаљу у млак приморски ваздух, а приморце у оштар ваздух планина. Владiku послаше у Напуљ. Или је можда он, увек жељан света и искуства, сам решио да пође у земљу у којој се сабрала лепота природе и многа блага људског стварања. У Напуљу је провео зиму 1850-е и ушао у пролеће 1951-ве. Није се добро осећао: кацљао је, слабо спавао, омршавео, потамнео. Али Владика још није био сломљен; на махове се болест притајивала, варала и она, и Владика је путовао у Рим и разгледао Рим са доста телесне снаге и са великом ведрином ума. То су тако проведрине кад тежак болесник верује, и мора поверовати да је на окрету натраг у живот. Са последњим остацима сила јак човек чини још јунаштва...

У светлом салону Владичина пространа стана у Напуљу владао је час притисак неизвесности и слутњи, час топлина наде. Владика седи у великој наслоњачи и ћути оборене главе. Кад се болестан човек врати из друштва, или однекуд где је сабирао утиске и знања, и скине маску и костим напрезања и усиљавања, скоро му је мило да опет буде искрено оно што је, болесник, сам. Владика жмури. У помрчини су све могућности и све димензије, у помрчини се човек може надати. Владичино тело се одмара, али се одмор меша са тр-

зајима збуњеног стања: „Ја л' је санак, ја л' је суђен ланак?“ Кроз стаклена врата на балкону види се да је ту и зет Владичин, сердар Андрија Перовић. Као нека егзотична шарена тичурина зури он на улицу, можда дрема, свакако ћути и он. Перјаници (који су пратили Господара) улазе само ако сердар добије наређење да их зове, или кад дође пошта. Пошта доноси, сем другог, и позиве из места да се изађе у неку шетњу, у музеј, до Помпеја, у неко друштво. И излази се. Тупа суха болест, све до смрти, примиче се и опет одмиче од болесника. Понекад је болеснику толико лакше па и лако, да не може у себи да нађе болест, и онда са оном истом способношћу са којом здрави људи не мисле на смрт, не мисли болесник на своју болест. Просто је нема. И не пита се како то да је нема. Ово су часови врло велике среће. Само болест може тако преварити и усрећити.

Такву је срећу Владика доживео, на повратном путу из Напуља, а по други пут у Риму, у рано пролеће 1851-е године. Иако даље од благе напуљске климе, иако ближе смрти, Владика се у Риму добро осећао. Римска Кампања у пролеће, са зубатим ветром што се затрчава и чудно рушти, освежила је горштака. Свега шест месеци до смрти, Владика је провео петнаестак дана оран и ведар, за све радознао. Љуба Ненадовић — у Напуљу и он — забележио је да је Владика понекад и звиждукао и певушио. А зна се да није имао ни добар глас за певање ни много слуха: него поверовао да се окренуо животу. Као младић, причава се, увек је једну исту песму тихо припевао: два три реда народне црногорске, па престане.

Ој јаворе, зелен боре,
Благо тебе усред горе...

Можда је сада те меланхоличне стихове нашег народа чула и нека римска рушевина. Владика је по Риму доста пролазио и жедно примао у се утиске од множине ствари. У Риму није, као у Напуљу, ишао у друштва;

живео је у интимној духовној заједници са чудесним грађм. У римском листу *La Nazione* има белешка: да Рим „апсорбује интерес одличнога госта: *Cammina e fa girotti*. (Хола и обилази разна места.) Ипак, то су били и најтрагичнији дани Владике песника и мислиоца. Пуна лепота природе и уметности око њега, и смрт у њему. Све околности за једну сасвим нову концентрацију великога творца, али смрт у том творцу. Те тужне напоре Владичине, да живи духом само, као да не зна болест и смрт, није нам нико описао. Љуба Ненадовић, није био доста вешт да направи план како ће од великога човека сазнати интимне мисли. Сем тога, примио је Ненадовић много од типа туристе, шаблонизирао се некако у посматрању ствари, обради предмета, и у стилу. (Сведоче о том његови путописи). Стекао вештину да каже о свему нешто, лако, течно, занимљиво, да не мучи ни себе ни свој предмет скидањем површина. Он је ствари описивао, а не проучавао. И Владикау је пре свега описивао и записивао. Радио је то са топлином, са усхићењем што је уз Господара Црне Горе, и с будном пажњом да не пропусти забележити нарочито оно што карактерише став и речитост Владара, Србина, дипломату који Турцима одолева. За оно друго у Владици, за његову апстрактну мисао, требао је човек других диспозиција но што је био Љуба Ненадовић. А можда су требала и друкчија расположења Владичина. Владика није сам од себе говорио шта мисли интимно о ономе што гледа; није ништа записивао; није желео да се записује; чак није трпео записивање. Рекао би нестрпљиво Ненадовићу: „Дођи други пут без мене, па записуј.“ Или би се потсмехнуо Ненадовићу показујући главом на тумаче римских знаменитости: „Ено, онај ће све то записати.“ Владика је ћутао, посматрао, и дубља значења ствари продужавао у себи. Једаред је међутим и Ненадовић продужио значај ствари. Загледао се добро у Владичину сенку на светлome сунцу римскоме, и записао: „Владика право има кад каже да ће Рим и његове око-

лине трајати још хиљаду година, и хиљаду путника још ће их описивати. Ја ћу само о Владици да пишем. О његовом путовању по Италији нико други неће писати. Његово трајање на земљи кратко је.

И писао је о Владици и даље топло, и оно што заиста нико други није, и није могао писати, али, на жалост, није писао свестрано, нити аналитички. Није измамио из Владике мисли о титанским, моћима природе, у које моћи је Владика увек са инспирацијом гледао. Није му измамио мисли о уметности, коју је Владика у Риму сагледао у мерама о којима дотле није слутио. Није му измамио мисли о владарима и владању, од чега су у Риму сачувани сви трагови и све формуле. Занемарен је остао у писмима Љубе Ненадовића Владика песник, уметник, мислилац. Многим и драгоценим цртама Ненадовић је појачао слику Владичину, ону која је кроз Владичина писма одлично и рељефно истакнута. Ваља додати, за даље оправдање Ненадовићево, да је Владика, силом прилика у Црној Гори, и сам видео у себи најпре Господара и владара. Ако све правилно саберемо, можемо рећи: Владика није имао срећу, коју је имао, на пример, Гете, да буде у Риму здрав, и остане дуже времена; није имао срећу да се и с њим понови случај других великих песника и мислилаца којима су се у Риму отварале очи, који су се у Риму могли како треба за рад концентрисавати. Као и Гетеов, и Владичин аполонски нагон за лепотом морао је у Риму достићи врхунац. У Риму је Владика морао научити да је уметност допуњавање свакога живота, и националнога, па и политичкога. У Риму је морао Владика осетити колико је његовим правима и дужностима уметника сметала његова судбина владара; и колико их је занемаривао и он сам, зато што је, у Црној Гори, морао бити владар непрестано.

Љуба Ненадовић рече да нико више после њега неће писати о Владици у Италији. Ево ми то чинимо, и мислимо да ће и други још то чинити, с разлогом, а можда и с материјалом. Јер ће се по градовима где

је немирни дух Владичин странствовао, искуства тражио, од смрти бежао — проналазити трагови његова бављења. А уколико не то, и не довољно то, онда, ишчитавањем идеја и погледа на свет из његових дела, интуицијом ће људи оживљавати вероватна Владичина осећања и мисли са којима је, доста касно, пролазио кроз главну своју школу, уосталом најбољу по његовој властитој речи — школу света и просвећених народа. Владика Рада је прогањао немир путовања и сазнавања. Он је у делу свом на разне начине изразио мисао: да се човек стално клати између чежње да пође у велики, културни свет, и чежње да се врати у завичај и у свој дом. У једном писму Гагићу каже: „Пријатни домаћи кров је једино прибјежиште од поамљене и дивље буре. Ја тако судим по себи, за то што мене вазда прогони противан вјетар, а прибјежишта за мене, могу рећи, нема до гроба.“ Да, стална је била тежња песника да путује по земљи; стална тежња, ма где у свету био, још увек да бежи у просторе, чак до звезда; па кад тамо позна законе и моћи васионе, да се опет врати на земљу, и лута по копну и по мору. Гете је у једној пејсми говорио о сличним мукама човека, и казао речи које баш на Владика бацају светлост. „Ако се човек уздигне и додирне теменом звезде — више му неће бити мирна несигурна стопала — с њим ће се играти облаци и ветри.“ Додирнуо је Владика звезде, а на земљи га је гонио немир у Русију, у Аустрију, у Италију; ако не другамо, онда бар у Боку, пред ширину мора и отворена врата на мору; а уздисао је за Паризом, па и за Америком. Тврди се, према последњим истраживањима, да се Владика задржавао и у Пољској. Отишао би био и у Париз, али му не дадоше ни Метерних ни Русија. Од свега што је посетио и познао, — све увек уз противни ветар — Рим је, у културном смислу, морао значити највише. Пре Рима, у Петрограду онога доба, шта је Владика могао видети? Отсуство културне прошлости, и судар примитивности маса, крајње раскоши великаша, и црне моћи

клира. У Бечу, видео је оно што је за тај лени град увек било карактеристично: некарактеристичност и неоригиналност; град на раскршћу истока и запада; град свакојаких вера и народа; град мутне шпијунске политике над целим источним словенством; град једне љубазне и компромисне цивилизације разних чаршија. Сем свега другог, и Петроград и Беч били су далеко од најлепшега и најпитомијега мора, од уметничкога и песничкога мора, ако се сме тако рећи, од Средоземнога мора, од жиле преноснице свих култура. Са Ловћена је Раде Петровић навикао био гледати Јадран, Боку, правац Дубровника. А тамо даље, на том истом Јадрану, стоји Италија, сунчана и културна Италија. Ишао је Владика у Венецију, и, најзад, тешко болестан, у Напуљ и у Рим.

У Риму је болесни Владика марљиво учио, осетио загорчену сласт велике школе. Рим, то су све тајне историје и времена; све империје и културе; све уметности; све вере и јереси; све врсте држава аристократских и републиканских, чак и чудна држава папина, Петрова, или Христова. И оригиналан карактер у свему, у тлу и светлости, у лепоти и у рафинованим ужасима, у зградама и улицама и бунарима, у рушевинама и гробљима. У Риму је Владика дочекала моћ векова. У Риму је сва историја и култура векова сабијена у релативно мали град као у орахову љуску. У песми својој Помпеји Владика је Напуљ назвао „гиздавим Напуљем“; Риму није давао песнички атрибут, јер је ту осећао друкчије замахе и значаје. Владика се у Риму много возио. Онда су била уобичајења стаклена затворена кола, са доста малим прозорима на обе стране. Владици није могло бити у њима удобно. Онолики човек, и још болних прсију. Али слабост није дозвољавала много пешачења, а ваљда је болесни Владика желео и да избегне сусрет са људима. Није додуше носио у Риму црногорско одело, али би ипак била упадљива висока фигура и уз то болеснички изглед. Сиромах Владика! У граду дивних статуа и биста, мо-

рао је дубоко зажалити за свенутом лепотом и снагом својом. Ваљало је да се скрива у стаклена кола, да би скрио несрећу своју. У свету овом, може се то можда уопштити: једна линија оштро дели људе на срећне и несрећне. Сав Рим, са свима императорима, војсковођама, папама, песницима, уметницима, предељен је том линијом на двоје. Владика се нашао на горој од две стране. Неких 60-так година пре Владике, али тачно у Владичину добу старости, стигао је био у Рим Јохан Волфганг Гете. Једна красота од мушкога стаса и лика, и један ретко супериоран дух; тачно као и Владика. Даље се сличност између два случаја брише. Но, и разлике везују. Гете је дошао здрав, у пуном залегу неистрошених снага, набризган као добра лоза. Он ће се у Риму преобразити, и полетеће у стварање као брод у широко море. Гете је писао из Рима писма радости и поносне наде. „Сабрао сам се у Риму за сав живот.“ Па даље: „...да овде учим и израдим се пре но што навршим 40 година.“ А Владика је имао у Риму да учи и изради се за смрт, пре но што наврши 40 година! Знамо, и пријатно је знати, да су и Владика и Гете ишли на брдо Јаникулум, где је, крај цркве Св. Онуфрија, некада постојао манастир, и у том манастиру, у XVI веку, провео последње године живота, и умро, несрећни италијански песник Торквато Тасо. Гете је касније написао драму Торквато Тасо, и у њој рекао можда све што се о песнику може рећи. И Владика се много узбудио био на оном месту. Једино је на том месту био слаб, и, по примеру туристе Љубе Ненадовића, пожелео и он да понесе нешто „за спомен“. Кончић из појаса Тасова после је ипак бацио.

Нешто раније од Владике, дошао је био у Рим чувени Француз Ренан. Гетеа и Ренана спомињемо нарочито: њих двоје и Владика оставили су у Риму нешто заједничко. Гете је био срећнији од Владике по дуровечности, учености, многостраности, али по духу и карактеру, по мушкој мирноћи, а нарочито по јединственом стилу који, да, може застарети, али ће као

мумија преживљавати векове — ова два тако размакнута великана иду заједно, и, у заједничкој отаџбини великих људи, у Риму, сродници су. А Ренан, иако је већ пре доласка у Рим скинуо био мантију, у Риму је домучио и смирио ону муку која је била и Владичина, питање олтара и службе, религије и Бога, вере и хришћанства. Ренан је писао из Рима: „Уметност, досада затворена област за мене, овде сам научио да је ствар блистава, и да теши.“ Ренан, Бретонац пореклом и свом душом, долазио је тачно као и Владика из земље сурове и сиромашне, од народа тврда, строга и јуначкога. Рим је и њега, као и Гетеа, прожмао и преобразио и нове путеве стварања му отворио. Писао је Ренан: „Рим ми улива ватрену вољу за рад, и јаку тежњу да се у себи усредсредим.“ Значајне, дивне и тачне речи, у Риму. Но, и Ренан је био здрав. А Владика Раде тешко болестан.

Да би болесноме Његошу било још теже, ми смо трамо да је Рим њега морао погодити у један од најболнијих укрштаја његове природе и његова позива. Тај укрштај је значио једну немогућну синтезу: поет и владар. И, какав поет и какав владар! На томе укрштају се Његош кварио и физички, и карактером, и сваком медитацијом. Као песник, Његош је од прве своје значајне песме припао категорији највиших: не сентиментално и лично, него објективно, светско и васионско га је привлачило и одушевљавало. Његов уметнички нагон је вукао у слике и апстракције узвишених вредности. Но као владар над народом којим се једва дало владати, народом експлозивног карактера и патријархално моралног заноса, а потпуно варварских метода — Владика је и сам остајао примитиван и суров брђанин који и крајње мере употребљава када треба Црногорцима да докаже да се нека зависност мора трпети, да се мора служити нека колективност и сем оне при јуришима на Турке. У томе укрштају лежала је, и лежи Владичина дубока тајна која се можда никада неће сасвим прочитати и разјаснити. Због тога

немогућнога укрштаја Његош није могао ни као песник ни као Господар јасно заступати и страсно волети једну истину, нити до краја изнеговати у себи осећајност једне ватре и једне тенденције. А то је ужасно! Нико живи никада неће знати како, и са којом жртвом или са којим дефицитом се слагао у Владици духовни револуционар који тражи реформу васионе, и епско-патриархални Црногорац коме је врховни идеал Обилић, и он том идеалу служи ситно политичким потезима од данас до сутра, очајним писмима, тешким клетвама. У тај болни укрштај морао је Рим болно погодити и онако преболнога човека. Је ли икад несрећни Његош могао до краја јасно знати — као Гете, као Ренан, — у којој вери песника, мислиоца, човека ће живети и умрети!

Нажалост, Владика није, као Гете, оставио низ писама из Рима, нити Елегије римске. Чудни, усамљени наш Његош имао је по словенском, па и по страном свету доста знанаца, али приснога пријатеља нигде. Ни међу рођацима: сви Петровићи, као династи, били су хладни: као онај краљ Црних острва у Стивн-сонову роману, и ови династи Црне Горе били су пола човек пола камен. Нигде ми зато немамо израз пуног идентитета Владичина, израз топао и искрен до краја. (Елегија над малим Павлом!?) Писао је додуше многа писма, и понајчешће од душе откинута, али искрена оном искреношћу која је могла ићи званичним Турцима, Русима, и Аустријанцима. Садрже та писма много више литерарнога блага него биографског материјала. У личном опхођењу Владика је говорио ограничено; често са шалом и иронијом; а са супериорношћу увек. Песник у њему је био разбијен и често отсутан; владар строг и пун брига; болестан човек нераван и ћудљив. Људи су га се бојали; изгледа, непосредну симпатију није му смео исказивати нико. Најбоље то доказују они Црногорци у служби Петровића који су служили три узастопна господара, Митрополита Петра, Владика Рада, и кнеза Данила. О првом и трећем су причали;

понеки, као Саво Мартиновић, и нешто диктирали, песме правили. О Владици Раду, мало, или ништа непосредно и интимно. Морао је Владика носити у себи неки хладан размак. Због свога изузетнога дара и сложености у духу остајао је људима неразумљив, и као песник, и као сила у унутрашњој политици, и као карактер. Остајао је сам. Понекад, пробијала је потреба за непосредним додиром са оданим човеком. Од Ђурашковићеве породице био је жив све до 1906-е један који је био 15 година ђакон Владичин, и Владика га волео. Препричава се међу Ђурашковићима: Шетали једном Владика и ђакон. Владика сео на камен да се одмори, ћути, па одједном запита: „Ама, јеси ти поручио људе из Херцег-Новог да зиђу капелу на Ловћену? — Нисам, није томе време. — Поручи што пре, време је, и тамо хоћу да се копам...“ За живота Владичина, може се слободно рећи, нико га није обухватио. Ни Љуба Ненадовић. Из те нелагодности ослобађали су се људи гледајући у Владици једну уоквирену фигуру, или Господара, или једног сасвим изузетног Србина, најзад песника. Које све супротности тресу у Владици, на којем укрштају је разапет, како он измирује све то, нико није пратио, ни испитивао. Које неиспуњености вуче тај Његош у себи, нико за то није питао. Владика је стога, и нехотице, свој идентитет крио, или под маском приказивао. Песник и мислилац у њему радио је кришом. Кад падне ноћ, Његош чита и пише, излази на ходник, стоји пред Билјардом. Господар и владар је апсорбовао много од непосредне оригиналности човека и од сјаја песника.

У ту мучну и трагичну замршеност пао је Рим, велики доживљај, велики испит и кастига сваког човека који мисли и мери. Није Владика бадава ишао по Риму неуморно. Рим је сигурно почео и њега да „изнутра прерађује“, како рече о себи Гете, и да га „усредсређује“, како рече о себи Ренан. У Риму је тешко болесни Владика можда заправо почео да чита свој идентитет. Тамо код куће, пребацивали су му да се сувише одаје

„литерарном занимању“; а нарочито кад је престао писати јуначке песме, и певао и публиковао Пустинјака Цетињског, и у њему песму чисто духовну где Црногорац нема више нож, него има „око душе најумније,“ и „умнијема лети крилма око сунца и планетах.“ У Риму, „око душе најумније“ било је на свом месту. У Риму је Владика осетио шта је школа, шта знање и култура, и ту га је сигурно најжешће опекла жалост што су његова знања околишна, и „на парче,“ (тако се жалио Имбру Ткалцу) што нема јаких веза са науком и уметношћу, што живи у једној искључивости којој нема лека, и, авај, што је тешко болестан. У Риму је Владика читао светску историју и свет у очигледној настави. Ту се уверио да је бесмртност човека у томе што је сарадник на вечитом делу. У Риму је видео мере до којих може ићи дар, дело, па и трагедија великих људи. У Риму је осетио и свој расцеп: индиферентност његова песничкога духа за све ситно, и, с друге стране, рад његов на томе да га се поданици боје. Разна сазнања морала су Владику погађати као муње, тренутно, ватрено. Сигурно је, као и Гете, осетио да у Риму треба човек да је сам. Уосталом, он је то ваљда већ и на Цетињу предосетио, и према томе сложио пратњу своју за Италију: Нико блиско свој, и нико ни приближно раван. Сердар Андрија Перовић био је, знамо, зет Владичин, сестрин муж. Владика га је у Напуљу овако објаснио Љуби Ненадовићу: „...„повер сам га, да ми се нађе когођ свој, ако би ме ова несретна болијест удавила у овом туђем свијету.“ Сердар Андрија, по забелешкама Ненадовићевим, а и по отсуству његову, тамо у Црној Гори, из сталних и многобројних сплетака око Биљарде, био је вероватно човек миран и пасиван. Заиста, у Напуљу, пролазио би кроз собу Владичину не опажајући да има гост, а на ухо му је свеједно било да ли Владика с неким говори српски или француски. Његово је било да се нађе за случај смрти, и он се тачно тако и држао: седи на балкону и стражари неодређено у каквој области. Друга два пратиоца

Владичина били су перјаници Вукало и чувени Ђуко Средановић. Перјаник у Црној Гори, знамо, био је леп положај, значио доста моћи и ранга. Вукало и Ђуко су дакле морали бити личности које су се знале држати, и које су, дакако, знале и вештину да своме чудном и болесном Господару не буду тешки. Вукало, гиздав и церемониозан Црногорац, створен за репрезентацију, свршавао је послове по граду, одлазио у Напуљску аристократску руску цркву, носио Русима поруке, и предавао Владичина писма на званичним местима. Ђуко беше друкчија серија помоћника и послуге. Он је на Цетињу управљао Владичином кућом и био лична помоћ Владичина, „камердинер“. Петровиће је знао одлично. Служио је и Петра Првог, и гледао у све породичне закулисне односе. Владику Рада је знао као дете и човека, као здрава и болесна, искрена и званична. Али је под Владиком Радом научио и ћутати, и зато можда заборавио причати. А морао је имати дара за посматрање и причање, ако је истина да је Владика њега унео у Војводу Драшка у Горском вијенцу. На невољу, Ђуко није умео писати, и тако није ни он писао ни писма из Рима, ни дневник у Риму. Жив је још Ђуков син, али ни у тој кући неко нарочито Ђуково предање не постоји.

Имање садашњег сердара Средановића, видели смо га, то је просто једна романтика, у којој има и тајни. Не много далеко, али јужно од каменитог Цетиња, у једној дубодolini, чаробној и заклоњеној, налазимо јужну климу и италијански карактер пеизажа. Вансветска тишина, а сердарева кућа просто плута на зеленилу. Море од лишћа под којим се не виде стабла, не види се земља; растиње се једно по другом пење и мрси. То је постојбина Ђукова. Терасасто изведена кућа, и таква и башта, са верандама и хладњацима према ходу сунца. Не треба, наравно, замишљати дворца, али кућа и башта су леп примерак оне слободне архитектуре која понекад остварује ванредне хармоније са природом, и ризира сасвим чудне собице, углове,

прагове, и прозоре. Не знамо да ли је у Ђуково доба све тако изгледало; а ако јесте, Ђуко се кроз Његошеве стихове о Драшку потсмевао уживачима Италијанима, утолико боље што је сам имао срећу да живи мало по италијански, на једном сасвим чудном парчету Црне Горе где ретко пада снег, и висе огромни гроздови над главом. Близу куће је дрвени манастир и некадашња школа, сада збиља школа. А у Владичино доба, Владика би сам растеривао ђаке чим запрете Турци; а после, бивши ђаци, некако као ракови, боље су живели кад су унатраг корачали. Владика Раде је бивао ту, у Добрском селу. У кршу, којим се човек спушта до дубо долине, још увек стоје примитивни, груби, као за неког цина у камен убијени степени. И док силазите, и кад сиђете, све што видите има од господства и од душе црногорске, али и од црногорске настраности. Дивно је, загонетно је, меланхолично је. Бол обузме човека што све ћути; и што се и ту мало памте трагови великога човека, но кога је тешко било разумети, и тешко питати и уходити. Владика се радо шалио с људима око себе, али се није радо поверавао. Гушио је анегдоте о себи. Постоји у народу реч: „Црна Гора је опора, на Владiku Рада.“ У кући сердара Средановића чува се једна Ђукова ствар из Рима: мала шатула са већ зарђалим прибором за неговање ноката, који прибор не-обично потсећа на данашње такве алатке. Да ли је то Ђуко неговао чувене Владичине руке, које сви странци помињу као лепе и господствене? Или је Ђуко сам заволео да се на лацманску дотерује? Или је кутијицу упљачкао код неке своје пријатељице, да после у Црној Гори нешто покаже и докаже?

На срећу, Владика је у Италији случајно дошао и до четвртога сапутника, који је знао писати, и имао обичај писати, и писао о Владици и Црној Гори са једним одушевљењем које се до данас није поновило. Али, авај, ти записи су израђивани кад је Владика већ давно био у гробу, и кад су допуњавања на извору постала немогућна. Обрадовао се Владика Ненадовићу у

својој „самоћи“. Али је затим чувао и од њега своју самоћу, своје страдање телесно, своју мислену интимност. Није Владика неговао поверљиве људе. Тако је ваљда дошло до тога да је Ненадовић могао бележити само епиграматичне Владичине изјаве. Хођајући и посматрајући ствари по Риму, њих двоје су се, по укуси и потребама, сваки час делили. Чика Љуба нам то искрено и добродушно сам прича. Кад једном наиђоше на папу и његову пратњу, Ненадовић не издржа, него онога часа испаде из стаклених кола да боље види папу и да прође и он кроз церемонију одавања почести папи на римски начин. Владика је остао у колима, и погледао кроз уско своје прозорче, тек да није био у Риму а пропустио видети папу, како сам рече. Папа Пије IX знао је за боравак у Риму црногорскога Господара, и поручио му је био неке љубазности, али Владика на поклоњење и познанство не оде. Толико анегдотски. Занимљив је, међутим, историски узет, тај сусрет два првосвештеника световна владара. Папа Пије IX, помогнут француском војском, тек што се био вратио из склоништа у Гаети, куда је бежао кад су мацинисти, (присталице чувеног борца Мацинија) 1843-е, прогласили били Републику Рим. Република не потраја, и папа је опет био владар папинске државе. Владика пак, отприлике у исто доба, радио је на том да он буде последњи свештеник-господар Црне Горе; тражио начине да у Русији изрази признање световнога кнеза. Занимљиво је претставити у машти укрштање ова два првосвештеника, тамо крај Тибра, између Моста Анђела и огромне тврђаве-палате Кастелсанта Анђело. Један је писао Лучу, и расправљао о појму и тајни простора. Други, после свога враћања на световну власт, прокламовао је догму о безгрешном зачећу Богородице. Папа је био психолог, и знао да сиромашном, мучном свету мора годити идеја о савршеној чистоћи, и да је Богородица масама блиска, а Бог апстрактан и далек. А Владика црногорски није споменуо Богородицу, али је дубоко разумео васион-

ско дело, и другима га величанствено приказао и приближио.

Владика и Ненадовић су се и у Колосеуму растављали. Приликом једне приредбе, Владика се био попео на највишу галерију древнога циркуса. Да ли је оданде гледао горе, у звезде, или у поворку маскираних младих туриста који су претстављали Римљане и Цезара — то не знамо. Али знамо, по забелешци Ненадовића, да је Владика одбио да сиђе доле и по свршетку приредбе, кад су се сви, па и Ненадовић, скупили били око печења и хладног вина. Владика остаде сам у зидинама оне живе, онесвесло заспале грађевине, ко зна с ким, са Римљанима, са Сараценима, са варварима, са Црногорцима; остаде сам са ноћју, са прошлошћу, са проблемом времена које нико ни за један минут не може надокнадити. Један од малобројних, Владика је осетио Рим у односу према времену: Рим није панорама, јер време није никада допустило да се нешто доврши. Рим није утврђивао форме и смислове, само је преображавао... Која штета што Његош није имао ни обичај, ни потребу, ни здравља, да пише и он, поред Ненадовића, интимна и лична писма, да записује утиске и мисли. Можемо само фантазирати о текстовима, о разговорима у себи Владичиним, док је живео и мислио у Риму. Вечни град, да: једно силази у земљу, друго излази из земље. Рушевина — то је упрошћавање живота. Култура — потребна је да се живот осложи, и онда друга култура, да се живот упрости.

Вечни ток симболишу у древноме Риму редови стубова, а у средњовековноме Риму величанствена улична степеништа. Како је сав Рим изграђен на узвишењима и падинама теренским, у једном великом јавном степеништу стичу се по три спрата терена, и по десет улица. Људи ходају горе доле у једном степенима условљеном сталном ритму. Мимоилазе се, сретају се у тренутној заједници на једном степену, и одмах затим у истом ритму разилазе, једни доле, у зидине, други горе, у светлост простора. И сунце се пење и спушта

по тим степеницама, и сенке облака. По једном од тих степеништа морао је, ма и са трудом, узлазити, или бар силазити, и Владика. Зато што је то једно од најлепших степеништа, и зато што је сигурно негде близу Владика и становао. То су степенице на Шпанском тргу, Piazza di Spagna. Име је остало од палате шпанскога посланства при Светој столици. Ту је и палата верске пропаганде; стоји и данас, и палата и пропаганда. У негдашњој папској држави, тај је трг дакле био врста средишта. Отуда је ту било посланстава; ту су били хотели; и многе приватне куће које су примале странце на студијама у Риму. Ту је и чувена Грчка кавана у коју су више од сто година наомамо залазили сви знаменити људи, нарочито странци песници, уметници, и научници. На том тргу је и кућа у којој је становао и умро, од тешке туберкулозе, дивни енглески песник Кијтс, 1821-ве године. Ненадовић нам није записао где је Владика становао у Риму; али како у Риму оног доба није било сувише избора, вероватно је и Владика становао где и други странци. У једном старом броју листа Stasera (Вечерње новине) нашли смо малу белешку: да је из Рима отпутовао „владар јуначке Црне Горе, који се неко време виђао, изјутра, пред излогом књижаре на углу улице Деи кондоти.“ Та утица је најлепши и директни наставак степеница на Шпанском тргу. Од подножја зеленог брда Пинчио, и од прилаза цркве Деи монти, степенице се, као широк и дељен водени слат спуштају у два крака, у 140 степена до трга, да се затим прелију у дугу, старинску, уску улицу Деи кондоти, која понире чак тамо негде на западу где се сунце тули. Кад почне да залази сунце, оно баца осветљење обратним путем, узбрдо, успиње се преко степеништа чак до врхова два торња цркве под Пинчиом. Све што има осетљиву душу застаје ту и данас као што је застајало и векове раније, да гледа величанствен залазак римскога сунца. У XVI веку, морао је ту застајати и Микеланђело, и Рафаел. Тада још нису

постојале степенице, оне су рађене касније и довршене потпором Луја XV, краља францускога, али је постојао каменити терен са црквом на врху и продужењем у дубоку улицу. Можда је Рафаелу на том месту дошла идеја за диван његов рад Преображење Христово. Откуда нам та помисао? При залажењу сунца, звоници цркве Деи монти постају прозирни, као алабастер. Црвенкаста јара римскога сунца вуче се уз степенице и нестаје у широком отвореним главним вратима цркве. Звона звоне. По степеницама врве фратри: црни, бели, и семинаристи скрлетно црвени. А древни, средњовековни, и нови Рим жедно упијају светлост, и сунце се чисто празни. Запад је већ таман, сунца нема, а још можете рукама скидати сунчану топлоту и сјај са карактеристичних оранжастих и окерних зидова римских. Глорија преображења.

Владику су морала у живац погодити та призорја што су се одигравала између неба и земље; морала је погодити његово „умно око“ и нагомиланост камена у Риму, древне грађевине, масивне и просторне као неки крш у природи. Па римски барок на великим олтарима: свугде огромне фигуре човека: искорачују, залећу се, пружају вам весело руке. Дакле човек у божијој кући! То је морало годити песнику Луче:

Ја се надам нешто Твоје
да у душу моју сјаје.

Да, да, ако би Бог са својим величанством и силом ништио човека, не би било уметности, било би само метафизичких концепата и богословских расправа. А кад је споразум, сродство и сарадња између Бога и човека, то је онда вечита ренесанса, нова рођења и преображења на земљи, радост стварања. Чим је црква поново почела учити да Бог ништи човека, угушила се ренесанса, и стварање је тако пресушило да се и данас, за пуно богатство уметности, за највеће геније уметности, морамо враћати међу дела и људе из Ренесансе.

Према забелешкама Ненадовићевим, Владика је у древном Риму више пажње обраћао масовном и горо-стасном Колосеуму него храмовима и тремовима палата који су се састојали углавном од стубова. Нико у Црној Гори није од камена резао стуб ни обелиск. За Владику, камен је значио масу, тврђу, тежину. Отуда привлачност Колосеума и Ватиканскога комплекса. Као што су древни императори зидали циркусе са оноликим пречником и онолико спратова колико треба да цео град стане у њих, тако су папе зидале за себе онај хаос од палата и зидина што се зове Ватикан, и у њему, баш као у кршу, стотине степеница, десетину хиљада одељења, страховите преградне и заштитне зидове. Зид на зид, камен на камен; а ако зид није изгледао доста жив, препокриван је цео стубовима и барокним фигурама које претстављају читаве драме. Свака велика римска грађевина је и лепа и страшна, свака је и палата и тврђава и храм. Све је тако рађено да се може преображавати, стојати у сваком веку и животу, надживљавати, трајати вечно. Гроб за једно тело нека буде толики да може бити и кућа у миру, и утврђење у рату. Сарадња човека с вековима.

„Да сам здрав, ко зна како би и мене Рим преобразио за живот и рад. Овако... Ипак, Рим ме први прикова за једну, да ли да кажем икону? То је гениално дело сликара Рафаела, које везује земљу и небо, које је као порука из висине човеку са бесмртном душом. Тамо у Помпејима видео сам да има живота под земљом. А читао сам о грчком филозофу који се бацио у ждрело вулкана на Сицилији, да би се спојио са вечно творачком ватром земље. На Рафаеловој слици Преображења Христа видео сам како човек одлази од земље; Христос-човек се диже к небу, али не летом анђела и с помоћу крила, него у потпуном миру, као да га само глава и чело носе, као да га мисао једна носи у висине, пошто га је та мисао, на крају свих мука, у њему самом преобразила. Велика је то идеја, преображење!..“ Као у Колосеуму — записао је Нена-

довић — болесни Владика је седео више од тридесет минута пред Рафаеловим платном у дворани Ватикана. Седео сам, и ћутао... Огромна и тешка та слика стоји и данас узидана на истом месту. Ваља памтити да је на том месту седео најснажнији наш песник и најоригиналнији човек, и поделио ту, на потпуно дорасли начин, инспирацију са Рафаелом.

Рафаелова слика је платно које иде од пода до таванице велике дворане у Ватиканској пинакотеци, а сразмерно тој дужини је и широко. Рађена је слика у три плана. Доле је улица; у групама, пуним покрета и портретних израза појединаца, препричавају људи нешто, вероватно догађај Христова узласка. У средини је гора Табор, и ученици Христови, сведоци догађаја; они су попадали од јаке светлости и од престрављености. По страни, на истом плану, види се један усамљен човек који не спада ни у улицу ни у изабране, али који, како бива понекад међу неизабранима, има снагу да гледа у призор и у значај његов. Најзад, у горњем плану, у висинама, подиже се лагано Христос. Христос је обучен у белу хаљину, чак и с рукавима, и према томе у телу сасвим миран. Ликом је чудесан. Ништа идеалисано, ни црте, ни израз. Лик човека који је довршио све, и мирно одлази. Постоји и чувено Рембрантово платно Христова преображења. На том платну Христос је само заогрнут белим покривачем, узлази на небо са силином кретања и са екстазом. Код Рембранта је важно и тело и лик. Код Рафела је све у лику Христову. Израз, ни божански ни светитељски; ни победан, ни радостан; него лице човека који се преображава лагано у друго биће. Љуба Ненадовић је за тај Христов лик казао: „доброта“. Владика није противречио, али је из неке далеке центрисаности додао: Не треба другом чинити што себи не чиниш — и даље није говорио. У миру Христова лика, кад се дуго и, чешће посматра, виде се као растворене разне намрштености. Једна од тих је израз човека који је много савладао. И зато струји од тог

лика нешто што оснажује, вади страх из душе, мења нам природу. Како је на Владику деловао Рафаел? Јака уметност може човека за неко време потпуно занети. Можда је Владика и певушио? Шта? Крај оне своје песмице о бору, можда.

Благо оном ко је крепак,
ко је сретан и весео.

Можда треба ту још додати да је и Рафаел млад умирао и са 38 година умро, и она слика остала недовршена. Тешко болестан, Рафаел се дао носити у радионицу, али, слици је додао само клонуле своје руке и очај. Слици тој додао је нешто и Владика: уздах тешкога болесника који такође неће довршити ни себе ни дело.

ТЕСТАМЕНТ ВЛАДИКЕ РАДА

Ходамо у тами и полусветлости.
Хоћемо у пуну светлост, натраг
у небо, одакле смо пореклом,
Сенека (у писму)

Тестаменти се пишу код нас, данас, углавном тако да ту, сем суда, адвоката и наследника нема нико ништа да прочита, ништа да упамти. Међутим, тестамент није само последње располагање имућника својим поседом, него је и последња реч човека који иде са земље и из живота. Тестаменти би, бар у извесним случајевима, требали да су такви да, уоквирени, могу са чашћу висити у реду уз портрете предака и рођака, а понекад и да боље и важније од портрета истакну вредност тестатора. Раније, у времена прошла, било је таквих тенденција код нас: тестатор, можда први пут у животу, али свесно се запитао о почетку и довршетку човекова живота, о души својој, запитао се макар и потсвесно: а куда ћу сада? а са мало више свести можда: а ко сам био досада? Ми ћемо стога начинити овде једну јаку дигресију од главног предмета овога написа: једну информативну дигресију, да бисмо онда, са разним подацима о тестаторима и тестаментима, поставили, као вршак пирамиде, тестамент Владике Рада, најлепши тестамент који има наша историја и наша књижевност.

Тестамент треба да пише човек чије се тело клони смрти, дакле човек који има бољи поглед на земаљске ствари; али уједно човек који за праву вољу у распореду над стварима, има слободну памет. У тестаменту чувенога Херцега Степана Косаче, XV-и век,

читамо тачну реч о томе: „...у пути vele болестан, а у памети мојој на пуну крепак, и памећу мојом слободан“. Тестамент је много мање воља, много више жеља да се утиче на технику егзистенције оних којима се тестамент упућује, деци, широј породици, народу. Тестамент претпоставља чврсте, дате ситуације и односе; међутим, живот и време стално руше ситуације и односе. Тестатор воли да напише реч „заувек“, а живот и време певају речи „никада више“. Јулије Цезар је тестаментом оставио неке шумарке и воћњаке своје народу римском као шеталишта и одмаралишта, „заувек“. Али, нека од тих шеталишта ускоро је отплавило море; нека су по нјужи државе убрзо претварана у логоре; а народ римски, не сувише дуго после Цезара, изгубио је прилично вољу да шета. У тестаменту Цезарову, искључиво материјалном, недостаје нешто од бића једнога Цезара, нека духовна порука тог великога човека, која би једино могла трајати, ако не „заувек“, а оно толико колико ће трајати име Цезарево. — Хиндуски философ Падма оставио је бољи тестамент својим следбеницима. Он, као сви хиндуски мислиоци, веровао је да је свет једно, а појаве и дела да су само разноликости тога једнога. Разноликости су све од реда пролазне; стално је једно, и стално је растварање, увирање разноликог у једно. У тестаменту Падмином стоје речи: „Оно што не расте, не диже се, то је неегзистенција; оно што расте и диже се, то се раствара.“ Ето тестамент који вреди читати и памтити, ето леп легат за мудре и луде, богате и сиромашне, оновремене и свагдашње људе. — Један млад песник, наш савременик у Италији, писао је стиховац тестамент пред чврстом одлуком својом да умре. Звао се Лауро де Босис, био несрећан под тиранском управом Мусолинија, осећао се лично одговорним због страдања народа, није то више могао да сноси и решио да ће Мусолинију поручити: право духа на слободу, а сам узети слободу. Како? Написао је, као тестамент, поему

И карус, дао отштампати летке, сео сам у мали авион, дигао се, дизао се, бацио летке, остао у лету над морем док се мали мотор није угасио и авион пао у море заједно с песником. Песник, на крилима духа, на „умним крилима“, што би рекао Владика, уздизао се, уздигао се, и растворио се у једно, што би рекао Падма.

Биографије наших старих владара; њихове повеље о даривању манастира, задужбина; међународни и приватни уговори; протоколи о парницама и куповинама; писма, тапије — у тим старим нашим документима, колико их има, спава наша културна историја, и то културна историја у свима правцима живота: законодавство, црквени живот, верски живот појединаца, обичаји, морал лични и друштвени, кућа споља и изнутра, покућје и алати, однос међу члановима породице, језик. Један пример. У повељи краља Стевана Дечанског манастиру Дечанима, помињу се дарована села, и у неким селима стотине становника сви по имену и уз разне појединости. Која културна историја!.. Међу старим хартијама важно место заузимају и тестаменти. Смрт пред очима — није вајда више сакривати, казују се истине, откривају тајне. Што једноставнији тестамент, документ је директнији, искреност јача. Тон смирен, можда мало тужан. Такав тестамент, понекад, мало те није готова грађа за причу. Деле се мотике, обућа, секире, ћебета, али с њима и љубав већа или мања, јер секире и ћебета су сад стари, сад нови, сад драги, сад индиферентни. Тестаменти великаша, опет готова грађа за студију. Ту се пресицају села, њиве и виногради, пуним устима описивани плаштеви, појасеви, „прстенци“, посуђе сребрно и златно, дукати. Ту вам се привиђа рука која је узимала и текла, и која још дрхће над тековином. Ту вам отац хладно предвиђа смрт синова пре своје, хладно пермутира смрт млађег и старијег сина, као и смрти више синова пре онога коме је највише и најбоље оставио. Ту су страхови и клетве да

се, забога, трунка једна не помери од онога што је власник изјавио и наредио, и, скоро без изузетка, наредио да буде и остане „заувек“. Већина тестаментна писана је пред смрт: „будушчи у велики немоћи“. Гледа болесник у земљу, гледа у небо. Куда? У земљу, у гроб? Али душа? Неко први пут у животу тражи своју душу. Други тражи Бога. Можда први и последњи пут тражи Бога озбиљно, с неком надом, с неким смислом. Помислила на ону народну: Хиљаду пријатеља, један добротвор; један Бог, хиљаду пута пријатељ. Да, својта, ето, туђи се од тешко болеснога. Имање, бежи некуда. Вољени свет, жутко немирни живот, пролазни су, ташти, скоро неразумљиви.

Према оваквим моментима свести израдила се врста схеме за састављање тестаментна. Не увек истим редом, али обично су заступљене ове тачке: величање Бога; помисао на душу, (ређе на добра и зла дела имаоца душе;) песимистички поглед на земаљски живот, и, најзад, начин располагања имањем по лицима и по сврхама. Наравно, врло разни људи по природама, васпитању, и за смрт приуротовљености, стају пред те тачке. Више времена остају пред једном него пред другом; лакше се откидају од овог него од оног; више или мање крила имају за далеки пут; више или мање појма имају о оном Падмином: растварању у једно. Неки су се служили крилима и за живота, неки немају појма да постоје у човеку крила; неки су се кроз зрели период свога живота навикавали на смрт, неки су живели са „хигијеном несезања“, (С. Пандуровић;) ретки су они који су имали увек слутњу о растварањима, о некој трајности човека у овој умом сазданој васиони у којој се ништа не губи, у којој уопште нема смрти као коначног нестанка или као несмисла. Веровати да је живот имао смисла, и одједаред сматрати да смрт нема никаквог смисла?!

Ваљало би интересовати се за старе и нове наше тестаменте, и не само као за документе културне историје, него као фонд књижевности, као огледала

реалности народног живота и бића. Мислимо ту на сваковрсне тестаменте, оне из времена до пропасти државе и турске најезде; па онда, за турскога вакта, мислимо и на тестаменте Турака и потурчењака који су завештавали блага вакуфима по нашим земљама; најзад мислимо на тестаменте наше мучне и сиромашне интелигенције. Нема тих тестамената? Онда треба и то, са околностима и условима живота, побележити: да их нема. Треба констатовати да су ванредни наши људи умирали немајући ништа да кажу на растанку од народа, живота, и рада.

Два тестаamenta наших врховних господара стоје као два пламена што се не гасе. Једно је тестамент Кнеза Лазара, последњега господара самосталне државе српске, у часу кад ће сила отоманска разбити српство. Друго је тестамент Владике Рада, најузвишенијега од свих господара српских земаља, настао такође у време црно, у време особито енергичног спремања Омер-пашина. Кнез Лазар је умро као светац, Владика Раде као песник и мислилац. И један и други је састављао тестамент лицем окренут право вечности, и довршио га без уобичајених сведока и без ичијих потписа и јамчевина. Тестамент Кнеза Лазара није ни писан, ни изговорен. Народна песма наша каже да је орао донео у кљуну поруку о пропасти Срба. Уочи тога дана, дана коби и пропасти, владар стварно није имао више ништа од земаљских поседа, никоју земаљску власт. После косовске вечере, Кнез Лазар као да је већ кренуо био са земље, налазио се на путу у онај свет. Последњим силама свести и слободне воље изабрао је за себе, и оставио народу у аманет, образ и душу, друкчије речено: царство небеско изнад царства земаљскога. Тај Кнежев тестамент, тај високи момент наше историје имао је континуитет. Полако и подземно стигао је да се даде осетити у тестаменту онога коме је Косово испуњавало душу, који се ниско клањао другом великом тастатуру Косова, Милошу Обилићу — дао се осетити у

тестаменту Владике Рада. Треба, међутим, претходно да видимо још неки примерак старих наших тестамената, јер су се они такође континуирали.

Мање од две године после битке на Косову, 1392-ге, пише тестамент неки сиромашак Медоје Никулин из Жупе Жрновичке. У то доба, одмах по Косову, међу нашим светом све је било сиромашно; дакле је примитивна психологија сиромашног нашег света мислила, ако не о стварном имању, а оно о дуговима. Но, и тај једноставни Медоје држао се у тестаменту свом схеме. Не помиње Бога, зато помиње Богородицу. „Наприје дајте госпоји светој, Марији Великој, 1 перперу“... Онај део тестаментa који са вратница смрти баца поглед на ништави живот, код Медоја недостаје. Није Медоје улазио у медитацију. За њега сиротана важила је она народна: Са смрћу кијамет долази — и он је непосредно после „Велике Марије“ стао ређати своје дужнике и своје веровнике. Дужан је ту четири, ту осам динара, и наводи залогe које је положио зајмодавцима. Наводи део права на неке засејане њиве, и још неке ствари које он „има имити“. У инвентару покућства мешају се „косир винорезни“ са два плашта од којих је један „насобит“; а плаштови се мешају са котлом и ужетом. „Ако Медоје умре, да все мало и велико, живо и мртво, што се гибље и што се не гибље, Прибиљу сину...“ Ђерки Станици оставља четири козе, а неком Лаврушки 1 мотику. На крају тестаментa, душа. Што буде преко половине неке своте, „дајте за душу все“. — У последњој четврти XV-ог века имамо тестамент некога Влахне Радишевића Стоњанина, који је, чини се, писао последњу вољу због срџбе на сина, у наглини, јер тестатор не спомиње болест, само „добру памет“, која зна шта хоће. Главни инструмент љубави и казне, по Влахни, то је имање, и он га врло енергично баца целином на једну страну. „...охоћу Николети мојој ћериј све, моје добро и боле, како... шчо се нађе у кући тако и виногради, муку моју и кућу моју, све

охоћу ћери Николети, неголи охоћу сину мому Драгоју гвоздје ловачко за љубав... И од моје муке, од најболега мога да ми да Николета три мисе пјети за душу моју"... (Драгоје син) „нека не може питати нишчар од мога добра: оддилио се је од мене свим, како љубавју тако и иманијем“. — У двама повељама наших владара добијамо импресије сасвим супротног карактера. У једној хрисовуљи краља Милутина, XIV-ти век, пасус о Богу, о божјој моћи и о смерности грешнога човека, издашно је дугачак и врло хладан. Чини се јасно да је жизнерадосни „раб божји“ Милутин то дао предписати по неком формулару. Осети се међутим живо присуство Милутиново онда кад почне располагати и наређивати. — Напротив, у документу цара Стефана Душана, којим је осигуравао задужбину своју, манастир архангелима Михаилу и Гаврилу, привуче пажњу пасус о свирепост и страшној сили смрти над свима људма. Тај је текст врло сугестиван, и, ако је и туђ, грчки, цар Душан је макар трепет душе своје оставио у њему. „И на ум воспријем страшни час смртниј, јако сви пророци и апостоли и мученици и светитељи и царије смртију скончаше се, ниједин же их не избист, вси в гроб вселише се, и всјех земља пријет јако мати, и ничесоже мира сего получише ткмо добрија дјела, јаже и злаја“. Грчки је стил владао у свему на двору цара Душана, па је и овај текст вероватно пореклом грчки, потсећа на немилосрдне, мртвачке стихире уобичајене одувек, па и данас, у источној цркви. — У тестаменту Херцега Степана, зато, чујемо, пријатан и свечан тон снажнога човека, топлога човека. Писан је тестамент 1466-те године, у Новом на мору. Религиозни возглас у почетку кратак је, али зато искрен и свој. „У име великаго Саваота, големога Господа Бога“. „Големи Господ“ — милтоновски јако! Затим, пре свега, тестатор се сећа душе своје, и богато дарује цркву која треба за ту душу да молитве чита. „Најпрво за моју душицу, на славу и на службу Божију, десет тисућ

златјех“. Следује затим дуґачка листа имања и господских предмета у сребру, злату, драгим камењем украшених. Ту је „круна бисерна“, ту „кондјер велики које био господина војевode Сандаља, сребрни“. Завршава тестамент речма упућеним сину Влатку: „Бог ти и душа“. Ово је врло леп израз слабога јемства сваке људске работе.

Из турскога времена, у оквиру историје Сарајева, помињемо тестамент Хусрев-бега, силно богатог босанског валије, из прве половине XVI-ог века. То је тестамент ретко пун атмосфере. Како историски подаци тврде, Хусрев-бег није имао ни жене ни деце; али је имао имања широм простране царевине турске. Кад човек чита доиста бескрајни низ увакуфљених добара валијиних, мора и да се насмеје. Јунаковао и грабио, владао и узимао, стицао заслуге на Порти и примао дарове у дукатима и туђим спахилуцима. Али, кад дође до умирања, Алах, ако је сувише дао, као да шалу тера са својим богатим робом. У Курану и стоји: „Алах ће отети имања која је поклонио својим робовима“. И тако је Хусрев-бегу Алах отео отето, и Хусрев-бег постао један од највећих добротвора на Балкану, посебно у нашем Сарајеву. Са три богата вакуфа, две џамије, од којих једна највећа сарајевска, Бегова (стварно Хусрев-бегова) џамија; нижа и виша школа за муслимане; обиталиште дервиша; болнице; трпезарије за сиротињу; ханови са тродневним бесплатним боравком, и друго. Нешто пријатно се искуси при читању арапских и турских тестамената: завештачи се искрено радују што ће се неко радовати, и некако са пасијом измишљају установе у којима ће људи имати уживање и безбригу. Ориент. Једна арапска узречица и каже: Тело је да ужива; душа, смрт да чека. Наравно да и турски тестаменти, нарочито они свечани, имају своју схему. Хусрев-бегов тестамент је комадић врло лепе прозе, и почиње овако: „Хвала узвишеном Алаху, он је усрећио робове отворивши света врата, како ће се ширити просвета и

уздизати наука“. Формула је вероватно арапскога порекла: Арапи јесу, а Турци нису имали науку и философију. Непосредно за уводом долази медитација над земаљским животом. „Сваки уман и разборит човек опажа да је овај свет пролазан, и завичај невоље и несрећа. Није овај свет ни кућа ни стан, само пролаз да се уђе у дом спасења или у пакао. Паметан је зато онај који се у овом свету не вара, који свету не верује, не гледа га очима љубави, не прилагођава му се. Срећан је онај који... чекајући час смрти, у своме раду не греши.“ Просте речи, порука вредна памћења. Следује затим врста практичног упутства о добротинама, али се ту крије и дубок апстрактни смисао, питање могућности добра на земљи. „Добра дела гоне зло. Најузвишеније од добрих дела јесте дар милосрђа. А најузвишенији дар милосрђа је онај који остаје заувек. Од трајних добротинастава најдуже је зајамчен вакуф“. Даљи текст, примена реченога на вакуф и на вакифа, на оснивача задужбине, скреће из духовнога у материјално. Долази безмало читава књига о томе шта се оставља, како ће се имовина чувати и умножавати, и ко ће све њом управљати. Реч „заувек“ јавља се и у овом тестаменту почесто. Функционари су читав један шарен свет, од мутевелије до пазитеља шедрвана и нужника. Некима су плате, за дан, један драм, другима два и три драма. Да ли и то „заувек“? По пет драма дневно одредио је Хусрев-бег оној двојници који ће „свакога дана, после свих пет ваката, клањати и давати селам души племенитога вакифа“. Да ли и то „заувек“? У Дантеовој Комедији, сен Качагвида, рођака Дантеова по матери, каже Дантеу: „Све те ваше мале људске ствари исто су тако смртне као и ви. Једино, зато што трају дуже од вас, ви имате илузију да су трајне“.

*

Тестамент Владике Рада писан је на острву Прчању у Которском заливу, 20-ог маја 1850-те, нешто

мање од годину и по пре смрти Владичине. У Прчању је сишао Владика зато што је ту био доктор Маринковић, лекар и врло драг пријатељ Владичин, Далматинац са острва Виса. Настанио се Владика у кући конта Луковића, где је, болестан, нашао мало више комфора. Учитељ Срдић, учитељ потоњег књаза Данила, оставио је забелешку: да је болесни Владика био пун брига: Али-паша Сточевић убијен, Омер-паша „расте“. Србија, са Гарашанином, иако је у питању јединства око одбране пред Омер-пашом, слала на Цетиње Матију Бана — није била активна. На острву стоји још и сада кућа у којој је, на доста ниском првome спрату, Владика становао, и тобоже се лечио морским ваздухом и приморским сунцем. Омања каменита кућа без икаквога стила, као већина кућа на далматинским острвима. Улаз недомашински, негостољубив: уска врата, у узак мрачан ходнички, на уске, стрме и мрачне степенице за спрат — и то као код већине приморских кућа у Далмацији. Мала башта иза куће, ни башта ни двориште, ни луксуз ни корист, кушљава је, чупава од нерастребљена зеленила. Ако такве куће немају терасу с погледом на море и у велико небо — а кућа у којој је Владика живео нема је — оне су као индиферентне шпиље у које се бежи од припеке или буре. Соба у којој је Владика радио — зна се која је — није ни господска ни сељачка. Кроз два прозора, не великих, види се море, и, на малом и примитивном Прчању и данас, само чамци и рибарске барке. Бродић, неки, понека јакта, увек вам се чини да брже одмичу него што се приближују. Ето то је била Владичина ривијера у родноме крају. Испред те куће је ваљда обалом шетао, а увече, преко мора, гледао звезде, чинио напор, као од ране младости, да следи трагом нечег трајнога, апсолутнога, бесмртнога. И премда је у Лучи писао: да Бог шапти своје тајне пламеном поети, сигурно се и даље хватао у коштац са скепсама: да ли и Бог може објаснити сваку тајну бескраја васионскога? То су преживља-

вали сви они који су, у духовним мукама, у великој поезији, примицали човека час Богу час Сатани. То је, у Лучи, чинио и Владика. Овако или онако, непоколебљив је на крају крајева остајао Владика у мисли: да у човеку има нешто од Бога, има искра из вечности. И према томе, вечност је у човеку и док је на овој земљи која је, по предању, створена баш као место човекова осуђења на смртност... Болесни Владика већ је био одмакао на путу у вечност. Тестамент, у смислу обрачуна на све стране, и опроштајнога погледа на земљу, сазревао је у њему природно. Тај велики и доследни мислилац бележио је од прве младости па до тестамена: увек исти, одлучни поглед у два-три животна проблема, свеједно да ли је поглед упирао у свет „кукавне и витешке Црне Горе“, или у просторе, у бесконачни и величанствени свет небеских тела. Могло би се за великог песника Његоша рећи: да је тестамент почео писати већ у првим својим песмама о загонеци васионе и човека, и, да је још и у тестаменту довршавао ту своју песму и поему. Ево, сведочи о томе једно писмо, писано 1850-те, доктору Маринковићу, у Котор, драгоме пријатељу Владичину. „...У мојој болести ја сам и о смрти помишљао, него ова мисао ни мало мени шкодила није, но шта више зраке су ми душевне лакше кроз тијело пролазиле, како сунчане зраке кроз танке раздробљене облаке што лакше промичу. Моја је идеја међу небесима и гробницом смјело лећела, и ја сам смрт овако разумјео: или је тихи вјечни сан који сам боравио и пређе рођења, или лако путовање из свијета у свијет, и присаједињење бесмртном лику и вјечито блаженство... Ја сам душу човјеческу претстављао за неки тајанствени фокус, која, како се раздвоји од тијела, сине хитром зрачицом и запали бесмртни плам нашега вјечнога живота и блаженства на небесима...“ Дакле, како рекосмо, доследно, од раних песама, преко Луче, преко овога писма, увек исто: искра божан-

ска у човеку, и зато: свећа коју Бог упали, не може се никада угасити.

Тестамент Владичин, по обиму, нити је књига нити је свеска. То је свега страна и по штампаног текста. Дели се текст на два главна дела: духовни и материјални. Духовни део гласи: „Слава Тебје показавшему нам свјет“. „Хвала ти Господи, јер си ме на бријегу једнога твојега свјета удостојио извести, и зраках једнога твојега свјета, дивнога сунца, благоволио напојити. Хвала ти Господи, јер си ме на земљи над милионима и душом и тјелом украсио. — Колико ме је од мога ђетинства твоје непостижимо величество топило у химне, у химне божествене радости, удивљенија, и велељепоте твоје, толико сам бједну судбину људску са ужасом расматрао и оплакивао. — Твоје је слово све из ништа створило, твоје је закону све покорно. — Човјек је смртан и мора умрјети. Ја са надежом ступам к твојему светилишту божественом којега сам свијетлу сјенку назрио јоште са бријега којега су моји смртни кораци мјерили. Ја на твој позив смирено идем, или под твојим лоном да вјечни сан боравим, или у хорове бесмртне, да те вјечно славим“.

Оно што читаоца прво узбуди, то је тон најдиректнијег разговора, скоро лице у лице, с Богом. Сад смо, Боже, нас двоје сами, знам да ме сада чујеш и разумеш. Идеја о коегзистенцији Бога и човека провлачи се кроз сву поезију Владичину; у тестаменту је он још и последњи пут на тој идеји стао, под тим главним атрибутом своје религиозне мисли писао. Друго што се на први поглед спази, то је, и у тестаменту, уметнички надахнута рефлексива, и под уметничким спољашњим изразом. И у тестаменту још велики песник: инспирација Владичина свагда је потицала само од великих ствари, од којих је једна, извесно, смрт. Треће што се одмах примети то је сасвим редак случај код Владике да цитира директно из црквених текстова: „Слава Тебје показавшему нам

свјет“ — Слава теби који си нам показао (открио, дао,) светлост. Та уводна реченица потсећа на ону у тестаменту Хусрев-бега, који такође захваљује Алаху што је дао светлост просвете и науке. Код Владике међутим треба светлост тумачити дубље, онако како ју је он схватао када год је, врло много пута, спомињао искру, лучу, пламен: као чудесну чињеницу да човек појам вечног и апсолутног не може да схвати, али бићем својим има начина да се дотиче трансцендентне суштине. Затим, светлост значи још и човеку од Бога даровану творачку моћ, којом се човек такође својата с Богом и вечношћу. У та позитивна религиозна осећања ушла је, опет доследно, све иста Владичина екепса, мисао око оног свирепог земаљског: да се све меша, високо и ниско, јасно и недокучно. Смртан човек, а бесмртна душа: смртан или бесмртан, човек на земљи умрети мора. Дакле, „ја на твој позив смирено идем“...

Мисао Владичина лети, ето и ту, у тестаменту, између гробнице и неба, он мирно обрће главу и погледа сад у овај сад у онај свет. Став тестатора му је диван: не скрушени грешник, не пожудник за рајским благовањем, он је поносит дужник Богу, свестан ко је био и шта је носио у себи док је на земљи живео, владао, радио, поезију стварао. Он не каже да се родио на земљи, него да је „изведен“ на једном од светова васионе. Он не захваљује за хлеб, него за зраке сунца, за везу са још једним светом васионе. Он види себе како телом и духом лебди издигнут над милионима људи, и са те висине мирно гледа отворену своју гробницу доле, и свет суштина горе. Зна да је као велики песник несумњиво имао везе са суштином вечности још на земљи; зна да је писао језиком чија је креативна воља безмерна. То је тестамент који је написан да се чита и памти. То је последња Владичина песма. Такав тестамент нико пре ни после њега није написао. У својој класици, ми имамо и један класичан тестамент.

У другом ставу првога дела тестаментa приказан нам је смелом, некако окинутом сажетошћу речен крст Владичине философије: савршенство божјег стваралаштва с једне стране, и бедна судбина људи на земљи, с друге стране. (И Гетеов поглед на свет.) Владика је у својој поезији давао израза једном и другом: лепоти природе на земљи и величанству васионских закона међу световима, и страдању човечјем којем краја нема, како народ каже, до божје куће. У тестаменту, још и последњи пут, Владика не може да се не потужи на јаде људске. „Са ужасом“ гледа беду људи. На тој тачци, ето, био је такође доследан, дубоко чувствен, оно што му многи испитиваоци човека и дела, одричу. Стресао се, тужно омахнуо рукама, и пророптао; он, песник искре, плама и светлости, потужио се на таму. Зар је мало таме било и у његову личноме животу! Софокле се боље вијнуо, када је, у Ајаксу, казао дивне речи: — О тамо, моја светлости! — Али одмах после роптања, јединога роптања у тестаменту, Владика се трза, и казује речи „разбора“, речи измирености: „Твоје је слово све из ништа створило, Твоме је закону све покорно“. Песимизму своме над земаљским животом човека Владика је, у Лучи, нашао религиозно изравнање: земља је само повремено станиште повремене казне човечанства. Кад се рок саврши, земљу ће Бог разорити, бацити је у хаос, одакле ће земља, другим васионским процесима, ући у светове светлости. У тестаменту, ето, није могао Владика да нађе беди људској изравнање! На овој тачци Владичине колебаљивости ваља се још мало задржати, јер се он са том колебаљивошћу носио кроз све своје дело.

Владика је у бићу свом имао философских слутњи, и израдио у себи извесна философска начела. Нешто је философије и читао, али није систематски пратио како су се све те ствари развијале у људскоме сазнању. Сам од себе, и за себе, утврдио је Владика веровање да је Бог стваралац уметничкога типа; (про-

фесор Фрошамер, у Баварској, изгубио је, због та-
квог гледања, катедру,) да је све његово стварање
рад умом; да отуда све у васиони стоји под влашћу
закона и реда. Мање се руководио Владика мишљу
психолошком: да многи закон и ред човек не домаћа,
не разуме, и зато пати. Да је човек врло чувствено
биће, и као такав живи у личном свету, и у том лич-
ном свету плаче и јауче над оним што стварно није
ни добро ни зло, него је неки закон и ред бескрај-
нога ума. Владика сам био је врло личан човек, врло
Србин, врло Црногорац, врло косовски осветник, врло
господар. Он је био врло неверан вери која утешљиво
објашњује ствари. Црква, молитве, свеци, исповести,
кајање, чак ни Свето писмо са својим тамним и све-
тлим текстовима, нису улазили у религиозно настро-
јење Владичино. Кајање, једно од најплеменитијих
стања душе, Владика није у области морала скоро
никако запажао. (И тиме потсећа на данашњу школу
егзистенциалиста.) Чувственост уопште — имаће
донекле бар право извесни наши оцењивачи — није
била доследно присутна у овом врло великом песнику.
Време и место његово, заповедали су херојску позу и
херојску реч, и херојство не пасивно и мученичко,
него осветничко. И лирски пасажии овога силног пе-
сника имагинације, долазили су на „умним кри-
лима“. Међутим, страдања човека, у првом реду стра-
дања његова народа и његова лично, а затим и Адама
уопште (Луча) пекла су га много, и ту се онда
колебало у њему оно што је Гагић, у писму после
смрти Владичине, ванредно рекао: колебала се „ње-
гова добродјетељ, великодушије, постојани карактер,
високи разум, једним словом његова отмјена генијал-
ност“. Ваљано речено! Али, пробијајући се кроз све
путеве и странпутице око проблема „човек“, Владика
се приклањао „закону коме је све покорно“, и враћао
се на идеалистичку своју теорију, узвишену и тужну,
(„тужна армонија“) као код свих идеалиста-песимиста.

У те идеалисте-песимисте иде Буда, Платон, Христос. Ако би међутим неко ту тражио Владичина учитеља за „тужну гармонију“ човекова света, не би га нашао. Религиозну философију Далекога истока — (што се Буда тиче,) Владика или није познавао, или је, кроз спиритуалну, није примао. — Платона је знао по тези о бесмртности душе. Али добро, апсолутно Платоново добро, није занело Владика; он је у својој садашњости и прошлости видео много зла, и исписао убеђење: да се зло мора злом дочекивати. Владика је читао старе грчке мислиоце — изреком нам је то речено — али углавном из доба када је у философију још много улазила митологија. — Са Христом, као многи јаки људи, тешко је налазио конкретних додирних тачака. Христос је пре свега љубав, па онда тек правда и истина. И то љубав која све прашта и која љуби непријатеља. Правда, по Христу, није ни мера ни равнотежа. А истина је истина Бога. Владика, међутим, осећао је у себи позив владара, осветника, слободара, одмаздитеља. Владика је знао за патриотску љубав по нагону; за земаљску правду по закону; и за истину борачку и јуначку. Идеална теорија Владичина, делимично по Платону, била је теорија Владике песника. Песник је видео у васиони „свету симпатију“, мислилац је видео опште прождирање. У животу, Владика је знао за глад народа, за несрећу, борбу.

Има Владика ипак једног рођака на Далеком Ориенту. Да му је познавао учење, Владици би велики духовни пријатељ постао хиндуски философ Санкара, (неки пишу Самкара,) који је на особит начин тумачио онај судар, онај нелогични судар који је Владика, како записа, „расматрао са ужасом“. Санкара, слично Владици, полази од схватања да је Бог творац-уметник. Бог као Бог, савршен је, и могао би као биће остати у своме савршенству. Али као уметник, он, Бог, као сваки уметник, инспирисан идејом, прелива се из себе у неки медиум, у којем ће радити,

стварати. Тај медиум, дакако, није оно што је он, Бог, него нешто друго и друкчије од њега, што се може „обрадити“. На земљи, тај је медиум човек, онакав како знамо: несавршен, или савршен у својим ограничностима. Свет и људи су несавршени, да би било могућности за божји рад и божје обраде... Али, запитаће неко: откуда баш она свирепа демаркација: Бог савршен, а у његову медиуму на земљи бол, страдање, јаук. Санкарино тумачење је овакво: Бог је једно, али као уметник он ствара множину, много форми које се још и мењају, измењују. Има и ведрих и срећних људи. Има јаких у страдању људи. А има и таквих који нису то... За нас лично настаје ту овакво питање: какав онда треба да је медиум на земљи? Да ли да буде без икаквих својих особина? или треба да има бруталне, сирове особине које се по нужности опиру вољи творца-уметника, и кроз трагедије треба да буду савладане? Што би одговарало Владичиној „тужној армонији“ живота на земљи. Одговор Санкарин није ту довољно јасан, нарочито не исцрпан. Ми сами тумачимо његову поставку овако: процес уметничкога стварања, одуховљавање, иде са савлађивањем елемената недуховних. А то су људске страсти, жеље, болести, греси, људски темпераменти, смртност. Јад људски је медиум за величанствене трагедије, за „тужне армоније“. Јад људски је уосталом и у човековој уметности медиум. За тугу, имају језици низове израза, за радост, један, два. Трагична грација, код Грка, најлепша је грација. Без таквог медиума нема стварања, не би се уметник могао пројавити. Но, ако је уметник Бог, онда оно што створи добија, бар скривено, атрибуте божанскога и вечнога. Ессе homo: и јадан, и божанствен.

У трећем ставу духовнога дела свога тестамена Владика је за тренутак имао потребу да своју непосредно претстојећу смрт човечански уопшти. „Човјек је смртан и мора умрјети“. Одмах затим Владика узима крст на своја плећа, и говори опет само лично, и врло

лично. Ту смо на врхунцу духовнога тестамена, очи у очи са смрћу. Ту је кратко изложена сва Владичина религија онаква каква га је хранила и бодрила као песника и човека. Пре свега читалац осети опет висок уметнички израз — визију. „Ступам к твојему светилишту“ — то је мирна, усправљена фигура која креће на пут преображења. У реченици за том првом, имамо укратко поновљен сав религиозни замах песника Лу че: светиште божје, то јест вечну суштину, назирао је песник, назирао је човек, као светлу сенку још са обале живота, још са земље, која се „смртним корацима мјери“. Најзад, што ближе смрти, Богу, преображењу и растварању, усправљена фигура се повија, смерна послушност нечем великом испуњава душу. „На твој позив смирено идем“. Ту се помаља агноса. Смрт — остаје човеку тајна. Проблем тај је Владику испуњавао час неком вером, час неутољивом муком. Антиномија око смрти јесте мучна и страшна: нити смо кадри да схватимо потпуно своје уништење, нити смо кадри да схватимо неки наставак своје егзистенције после смрти. А међутим „пламени поет“, дакле снажан песник, чита тајну: човек има сродство с Богом, човек мора неким начином прелазити у вечност. Херман Мелвил, можда највећи амерички писац-класик до данас, ванредно је истакао агносу у случају смрти морнара на дужности на броду: Смрт, то је као кад стража на великој катарци узбуђено викне: сви одмах да скоче и потрче. Морнари, спремни и наредни, трче, а шта ће бити: „знаће пошто послушају“. Лепа предсмртна философија оних који су такорећи до последњега даха на дужности, на неком послу живота. Владика је до последњих својих дана био наредан животу. Владичина болест се вукла кроз године, али је он мало лежао апатичан и отсутан. Тек се вратио из Италије, где је болан преболан још инспирисао Љубу Ненадовића за најлепше и класично његово дело, појурio је у Беч, да моли рускога цара (у гостима у Аустрији) за помоћ против Омер-паше.

Руски цар Николај Први није га хтео примити, (узрок: политика 1848-9-е) а руски посланик у Бечу није му дозволио да путује у Русију. Владика ће онда са свима бригаама и јадима вратити се на Цетиње, лећи и умрети. „Тужна армонија“, ако не „света симпатија“... А оно што ће бити „пошто послуша“, после смрти, исписао је Владика у тестаменту чврстим потезима пера и одређеном алтернативом извесности. Или једно или друго, треће нема. Једно је предвиђање: спавати вечни сан под крилом божјим. Да је то блаженство, Владика је једним својим стихом већ и раније потврдио: „Вјечни покој, вјечно је блаженство“. Друго предвиђање Владичино је било: постати небесно биће, стати међу хорове, то јест у редове бића која сарађују са вечним ствараоцем. С тим се завршава духовни део тестамена. Захвалност Богу, а иначе: мислим, знам, готов ступам — ја, Петар Петровећ Други, Владика црногорски, песник Луче и Вијенца и Шћепана, ничији роб, па ни раб божји. То је величанствено! Данте има, у Комедији, стих *Per trionfare, o cesare o poeta* — „за триумф, или цезар или песник“. Владика је био једно и друго, и с триумфом и једно и друго.

Пред материјалним делом свога тестамена Владика се враћа у свет земаљске реалности и у став поседника и располагача имањем. Ни на почетку ни на свршетку не налазимо у овом модерном тестаменту помен о неком фонду за душу, за кандила и парастосе. Владика није цркву поменуо ни у духовном делу тестамена, па је нема ни овде, ни изреком ни у алузији. Материјални део тестамена садржи пет тачака. Првом се одређује наследник, „Данило Станков,“ (није поменуто презиме Петровић,) наследник „у владичанству“, и наследник „свеколиког движимог и недвижимог имућа“ тестатора, у Црној Гори. Објекти се појединачно не именују, никаквих појединости уопште нема. То је у ствари аутоматски пренос народно-владичанског инвентара на новог владику, односно,

како је познато, на првога књаза Црне Горе. Остале четири тачке су новац, искључиво новац. Владика је, као сви Црногорци, врло ценио оно чега у Црној Гори није било, готов новац. Ако прелетимо оком своте, и саберемо их, изненадићемо се безмало неверицом: око две стотине хиљада фиорина, с тим да је и више од тога, јер свота која је лежала у банци у Петербургу, није цифром наведена. Новац по другој тачци тестаментa остављен је народу Црне Горе са следећим карактеристичним текстом: „Новци који су ми у економ. банци у Петербургу, од којијех су облигације у министра иностранијех дјела, њих остављам народу црногорском, то јест, да су народње, а добит од њи да прими Владика, који био, и за исту добит да им купује праха да бране слободу, а у гладне године да купује за исте новце жито, и без паре и динара да га дијели сиротињи црногорској и брдској; али никада да не може речене новце из банке извадити, но вјечно у њу да остану, само добитком да се пољзују“. У трећој тачци, камате од сто хиљада динара у Бечу „остављам родитељима и двјема сестрама, док су живи, а пошто ми се преставе“, онда и тај новац народу црногорском на исти начин као и онај поменут у првој тачци. У четвртој тачци „50 хиљада фиоринах, од рачуна од жита, који су ми у мојега брата Пера, нека их мој брат Перо раздава народу, (по зајму и у помоћ,) и нека ји купи од народа на онај лаки начин како сам ја уредио, а по смрти мојега брата Пера нека се спреме у Петербург у банку, ће су и прочи моји новци, па нека се добитком истијех поступа по начину горерјеченом за проче новце. Али у главу ни од једнијех новацах овијех да нико не смије таћи, и вјечно у банки стоје, да би се колико толико прискочило у нужди кукавному но у исто доба и витежкому народу црногорском“. У последњој тачци је реч о „40 хиљада фиоринах те су у гвозденој каси на Цетињу, оно нека се за нужде народне троше како виде мој насљедник Данило и мој брат Перо...“ Све у свему,

може се рећи да је универсални наследник Владичин, по његовој јасно и збиља чувствено исказаној жељи — народ Црне Горе, од којег се Владика, у тестаменту, опростио познатим, безброј пута поновљеним чувственим уздахом срца и душе: „кукавни и витешки народ Црне Горе“.

Руски писац П. А. Лавров, аутор прве обимне студије о Владици, за који иницијаторски труд и данас дугујемо захвалност Русији — Лавров се интересовао за своту новца у петроградској банци, и она је у години кад је његова књига штампана, 1887-мој, износила 50 хиљада рубаља. Дакле је Владика сабрао био око четврт милиона фиорина, што је за оно време, и за црногорски финансиски потенцијал, врло јака свота. Наравно, јака као Владичина економија, јадно слаба као државни иметак. Како је Владика економишао? Познато је, он је за доста добре новце продао два црногорска манастира Аустрији; (зашла су, после разграничења, у аустриско земљиште.) Он је, даље, за добру своту у дукатима, плаћену од херцеговачког везира Али-паше Ризванбеговића, пристао најзад да сруши кулу на Грахову која је доминирала турским положајима. Он је израдио, у Русији, већу годишњу помоћ Црној Гори. Он је сабирао порез. Он је кривце и глобама кажњавао, у корист земаљске благајне. Можда је брата Пера, необично вешта трговца, помагао капиталом, и делио с њим добит. Најзад, Владика је штедео. У опширнијем напису Вука Врчевића о Владици, читамо: „Даде се Владика у особиту неку штедњу, и ће год је могао уштиную је од домаћих и народних трошкова, и ошјекао плату шестињи главних... људи“. Налази се понегде међу црногорским пословицама и ова: Дугијех прстију, ка Владика Раде. Један данашњи Цетињанин овако се пред нама изразио: „Велики је чојак био Владика Раде, ама кад му је требало умио је и да проси и да носи“. Други један, љутица на Петровиће, додаде: „Зна се у нас: Петровићи-дерикожовићи“. Али, не треба ту много

мерити истину и неистину. Владика је својим тестаментом сам, отворено и тачно исказао да је себи и својој земљи био добар министар финансија. Наравно, новац се множио под јединим условима под којима се може множити у земљи из које се ништа не вади — спекулацијом и штедњом. Владика је најзад зајмао, али ни он ни његов народ нису окусили никакво обиље. Владика је сачувао Црној Гори сјај и честитост сиромаштва, само је беду ублажио. Умро је без дугова, а земљацима својим збринуо кору хлеба и барут. Има народна пословица: Посна кухиња, мрсан тестамент.

Владичин тестамент, са своја два дела, јесте једна симболична конструкција Владичина бића. Сажета, сведена, али потпуна. У духовном делу тестаamenta Владика је прикончао са животом као мудрац, као религиозан дух. Ни трунке анималног ужаса од смрти. Ни реч жаљења што умире са тридесет осам година. Нада, да полази у вечност као саставни и присутни њен део. У Курану има овакво место: „Бог вољом својом баца дах духа свога у онога од људи у којег хоће, да га опомене на дан састанка“. Владика, у тестаменту свом, обрнуто, опомиње Бога на састанак. У материјалном делу свога тестаamenta Владика импонује као владар и отац. Импонује нам ту и невероватно слабим стилем и слабом граматиком, чим је прешао на материјалне ствари. А дирне читаоца неизбежном слабошћу свих ималаца: вером у „заувек“, у „вечни“ живот капитала, „вечну“ важност човекова располагања и одређења.

СВИРЕПО УМИРАЊЕ ВЛАДИКЕ РАДА

Давно је Владика тешко болестан, и зато се може запитати: кад је заправо почело умирање, агонија која ће прећи у издисање. У Напуљу, Владика је грозничав, кашље, има болове у прсима, али још иде на примања, чини излет до Помпеја, испиње се на Везув. У Риму, жедно је сабирао знања и искуства, мислио много, радовао се лепотама, чак певушио. Из Трста, место што пре у Котор и кући, и у постељу, кренуо је, очајно брижан, у Беч, да рускога цара Николаја Првога моли за помоћ ма које врсте ако Омер-паша навали на Црну Гору. Тај напор: место у постељу, на даљи пут, на тешку дужност — морао је досломити сломљенога. Знамо како је прошао забринут и вазда одговорни Господар и несрећни болесник. Цар Николај, тада у аустриској бањи, одбио је да прими Владика Црногорскога. А када је очајни човек решио: да не сме стати, да мора путовати даље, у Русију, како би молио оне који могу боље од њега молити, посланик руски у Бечу спречио је и то. Није казао Владици да је решено да га до краја одгурну, измаме му опет вајкадашњи његов лелек: „Сам сам, и мало моћан!“ — него му је предочио тешко његово стање: могло би се десити да негде успут занемогне. Ту, у Бечу, у ваздашњим бечким мрежама и петљама, крајње болестан, безумно брижан и уплашен због судбине Црне Горе, понижен и бездушно остављен сам себи и случају — ту, мислимо, почела је права предсмртна борба и умирање, пропаст тела и душе. Из тога Беча полазио је Владика доста пута у Петроград; из тога Беча хтео на далек пут у Париз; сада, ето, из тога Беча кренуо је на најдаљи свој пут —

у иностранство опет. Смрт, зар није најодлучнији човеков полазак у иностранство. Свака нада је пала. Нада, то је у човеку инстинкт који само страшни разум може удавити. Владика је нашао у себи и тај страшни разум, удавио сваку наду, осетио да ће свиснути. Пријатељи сељакају пребонога Владику из стана у бољи стан, из Беча у околину града; доводе му најпознатије лекаре специјалисте за грудне болести; али сви и виде, и чују од лекара да је Владика при концу живота, и да је све што се чини узалудно, и да су све речи „речи без памети“. (Змај) Италијански књижевник Карара, који је знао Владику и раније, са запрепашћењем је описао у ствари мртваца: Ужасно бледо лице обрасло у црну косу и браду, глас промукао, смршало, страшно, а умор такав да је „Владика, и кад је седео, сам себи био тежак.“

На Цетиње је Владику допратила, и у Биљарди га дочекала мрка брђанска јесен, сви погребни симболи у природи. Језиво хладно; ветар ковитла, цичи и сваки час нешто сруши; киша пада и из земље, а из неба сукља мрак. У такво време, несрећан се човек сећа најцрњих могућности: лудница, гроб, рат, слом можда у самој природи, с тим да преостане један једини човек — ја. Владика је, можда, за тренутак бар улетао у ону своју најлепшу интелектуалну храброст, у иронију, и питао се, сад не пред огледалом, него пред смрћу: „Црни брче, где ћеш окапати?...“ Није Његош погинуо у боју, нису га Турци ухватили, убили и главу му на кули сушили. У својој кући ће умрети. У Биљарди, гуши болесника тежак кашаљ са избацивањем крви, жегу га грознице, изнемоглост расте, али коштан још траје и ужасан је. Не може Владика никако да лежи, дави га у прсима; седи у великој столици, обучен, жељан сна, оловно теретан сам себи, стидан што ништа више не може, и више ништа није. У камен би хтео да уђе, да се сакрије... Туберкулозна зараза распрострла се по целом телу, болно чупа несрећног човека нарочито по цревима. Главна срчана жила, према

лекарском налазу, опасно је проширена, али ето неће да прсне при кашљању, није тврда и крта, млада је још. Свест, што је најстрашније, стално при себи, и активна, пуна немира од жеља и гњегова. — Шта је још остало од мене? Само још оно што је учинило да ме више нема: брига, самоћа, немоћ, Омер-паша, болест! Трагически конач: веће је од јунака оно што прождире јунака! — Кашаљ, крв, немир да се оде некуда, из места, из времена, из себе. Поћи, покушати још са игром случаја, са чудом — зар има ишта што би било сасвим немогућно! Дан пре дана издисања Његош узима на ум — да ли наду, да ли мистику коцке? — узима на ум одлуку да путује натраг у Котор. Само мало раније, приспевши у Котор, жудио је што пре кући; сада жуди натраг у Котор. Авај. Здрав човек има силу да ни истини не верује; болестан човек почиње тврдо веровати у которску климу. Последње Владичино писмо — чули смо га у једном од првих поглавља — било је упућено которском циркулу, а у вези са силаском у „блажу климу“. Још мами идеја о здрављу, у форми оне последње очајне и луде претставе: има, мора бити могућности да још стотину ствари пропадну, али живот да остане. Владика кашље, зноји се, смрт му већ крај срца спава, но мутан нагон види како се живот успропиње нада све, нада све. Болесник се исправи у столицу, успропне се, прохода по соби. Окушава физичку снагу, покрет, доказ живота, доказ и снаге ума који управља животом. Одједаред, чуј, широм хоризонта пустога Цетињскога поља нешто као да виче, нариче, заглушује. — Ах, знам га одувек, то је страшни глас тишине који ми никада није дао, и сад не да заспати... Владика пада у столицу, уздахне дубоко и избаци велики комад крвава плућа. Као из те крви, опет мисао о силаску у Котор. Невреме позне јесени страшно, све страшније. Перо и Ђорђија кажу Владици кратко и сухо да не може путовати по том времену. У Владици, који је увек био ватра, букну ватра воље, ватра неке грамзливости, ватра гњева, ва-

тра јада и очајања, ватра смрти — и он заповеди: да га људи на носиљци скину у Котор, он хоће да иде!.. Да — бежи. Но од смрти утицања нема. Владика сагорева у грозници, очекује да пође, али главу не може да исправи. Коштац: дигне се цео, сав дрхће али хода, „прекоракне неколико“ — сажаљиво су причали људи после смрти Владичине — и онда седне, и чека сутрадан. Сутрадан — шта све до сутрадан може бити ново и друкчије! — У болеснику опет креће играчка мисли. Једна мисао другу тера, брзо, неуморно, као они дрвени коњи, тамо на вашару у Трсту, што се једнако догањају а никада не догоне — осмехну се Владика у себи. — Још се живот у мени успропиње... Трст... Котор, сутра по сваку цену у Котор... Сутрадан је Владика живео само до десет часова пре подне. Сваки човечји рачун је мање или више погрешан: и свест у нама греши, и савест, док се буни, греши. Сутрадан, у столици својој свеједнако, осетио је болесник одједном ново: сасвим велику, последњу немоћ. Дигао се, сам отишао до постеље, „простро се,“ и једва једаред, мученик, изгубио је свест ваљда у истом часу кад је и душу испустио.

Владика је умро. Његош је мртав. Велики, пламени, бесмртни песник Горског вијенца, умро је, умро, умро... Човек, смртан или бесмртан, умире.

Скидај оружје, Еросе, дугога дана послѣ свршени су —
Морамо спавати

Шекспир

Како су дивне те речи великога Римљанина Марка Антонија у Шекспировој визији његова умирања. И сама смрт их ваљда цитира са узбуђењем. Шекспир, бесмртни Шекспир, такође је умро, али је из херојства и поезије гонио страхоту смрти до последњега свога стиха. Ниједан се његов херој није бојао, плашио од смрти, а многи су је, своју и туђу смрт, звали спавањем. „Морамо спавати“ — каже Марко Антоније. „Умрети — спавати,“ каже Хамлет. „Спавати — сне-

вати,“ наставља Хамлет; — и смрти остаје само да цитира велику поезију о свему на овом свету и у овом животу, па и поезију о себи, о смрти. Смрт мучи човека, рашчини га, удави га, али „посли“ победника-хероја посвуда у животу, не рашчинијавају се, не могу се рашчинити; само предају све исту ватру Ероса, буктињу стварања и победе, предају је другима.

Са последњом прњицом плућа, смрт је Владику угушила. Владика није имао „дуг дан,“ и премда је многа посла свршио, сва ни близу није. Али, морао је заспати. Заспао је сном који више не жели да се пробуди. Но пре тога, док се мучио дугим издисањем, и при самом издисају, ни крика ни вриске над њим, ни загрљаја на растанку, чак ни лекарског присуства, да за тренутак бар завава смрт или болесника. Аустријски генерал Мамула кренуо је био угледног дубровачког лекара Новотнија према Цетињу, али се уједно побојао за добар глас лекара ако посета буде узалудна и болесник умре. Смрт је стала на страну Мамуле и доктора, и Његош је умро сам, самцит. Монашка смрт. Монаси умиру по божјој вољи, лако или тешко, али им се не доводи лекар. Владика Раде је умро као монах и самац. Тргнемо се на ту мисао и хтели бисмо да је одбацимо. Не може се одбацити, тачна је. Његош није по вокацији постао монах, није цркву ни молитву упражњавао, али је Владика Црне Горе у оно време значило патриотски завет, заклетву на завет, а завет је завет, заробљава део човечје личности, слободу, вољу, па и среће. Рушили су Његоша полако не само бриге, напори, морања, болест, пустиња, него и монаштво, самоћа, самоћа по морању, по завету и заклетви, венчање са хладном црквом. Његош је био сав ватра, али у срцу његову је имала даље да тиња она жута воштаница коју је држао у руци док су га постризали и светско име му сахрањивали. Народ му је ~~додуше~~ вратио лепо његово светско име, отео то име од канона и пострижења, и тако имамо у историји, и у црквеној историји нашој калуђера који се зове де-

чачким и младићким својим именом — али, воштаница усред пламеног срца остаде. Сам, сам. сам, до смрти, и кроз смрт. А како су Црногорци навикли смрт да од човека и јунака много тражи, умро је Владика још и на ногама, легао толико колико легне на бојном пољу пали борац.

Никога није смео, ни могао Владика Раде волети са страшћу, са милоштом. Да је жену смео волети, да је дете могао имати, да малог Павла није морао сахранити, умео би он волети и са страшћу и са милоштом: оставио је о томе две песме, високу и снажну лирику, документа крвљу и сузама писана. Да ли је неко остао да њега воли са страшћу и милоштом? Зна ли ико одговор на то питање? Отац Владичин, изгледа по свему, био је човек безначајан, лишен емотивних особина оплемењеног типа. Ниједна чињеница, радост, понос, жалост, није узбуркавала у њему осећајности, гонила га у неки осећајни пролом, или у неку лепу службу своје великом сину. Мати, сестра Лаза Пророковића, од крви Пророковића, била је мушки снажна, хладно трезвена жена. Тврди се да сузу није пустила кад јој је умирао син, Господар Црне Горе и велики и чувен човек. У нашим рукама је и једна песма о мајци која је „тврда срца била“. Но, остало је и предање: да је код куће своје много плакала, а Томо јој тек рекне: „Мучи, Ивана, и то ће ти досадити.“ Можда је истина и једно и друго: зар нисмо сви синови и кћери многих предака, зар нису толики свеци били и пусти и погани људи. Карактеристичне су две истоветне приче, једаред о Тому, други пут о Ивани, да су мирно радили послове у домазлуку док је Владика мртав лежао: Томо купио свако зрнце на гумну, Ивана хранила пилиће. На прекор мужа жени, или жене мужу, истоветан одговор: „Лакше се може без икога, него без ичега.“ Сестру Марију је Владика врло волео, и сестрића Стефана, али се ниједна од тих симпатија није развила до драгоценог осећања. Да ли је Владика, као Господар, него-

вао размак? да ли је у њему било од крви Пророковића? да ли су сви све интимно крили? Владика је умро и умро сам, без речи и погледа вреле љубави, од чега и најдубљи растанак може да има момент слатког измирења. Ево врелих речи краља Лира над мртвом кћери Корделијом — наравно, ватрени Шекспир их је нашао:

Зашто пас, коњ, пацов да живе?
А у теби даха да нема? Нећеш више доћи!
Никад, никад, никад, никад, никад!

31
Тридесетого октобра, 1851-ве, на Лучин-дан, исти дан кад је пре двадесет година умро Митрополит Петар, завршило се Владичино свирепо умирање. И коњ и пас живи, а Владике Рада никада више. Лежи на одру, хладан, миран, ~~без свести једва једаред~~. Скрштене руке, дела праведна и неправедна. Што је било праведно и добро, било је ~~светло~~ од ума и уметности. Што је било неправедно и зло, није потицало из кварежна човека него из енергична човека, из неимара великих ствари. Гонио је слеп живот, мрачан живот, глуп живот; гонио несрећу из „несретње, проклете и бесудне земље.“ У злу његову је било добра и врлина. До данашњег дана немамо два Његоша. X

На пустом Цетињу пуста јесења ноћ! Нити по стајама ударају коњска копита, нити се одмарају справе земљорадника, нити се чују закаснела кола, нити жагоре механе, нити љубав пали и греша. Ваздух је студен, прозрачан. И камен је студен, и кад се по њему крочи, језа узме човека до колена. Али ноћна свежина је животворна у живима: крв скаче, плућа се радују, дрвета се опружају и расту, испарења и глиб се не пуше. Чистоћа продире у главу, пере мозак... Сутра ће осванути дан, кратак и пролазан, некое добродошао, некое тежак као осуђење. Његош лежи на одру, до ужаса изолован и на њему сав тешки орнат митрополита.

Иза манастира нешто светлуца и мркне, а мало у страну се нешто црни. Мокар крш светлуца, а стог сена се црни као страшило. Има још нешто што шапће и пуцка: камара животињскога гноја дубоко у себи гњије, зри, и говори тихо. Сад је и она заћутала. Мир. Владика је на одру. Перо и Ђорђија га понекад обиђу; понекад дође свештеник и чита молитве. Црногорци улазе, излазе. Перо и Ђорђија су живи, виде празну столицу Господара Црне Горе, привиђа им се стара игра поново: сад или никада. Свештеник сврши читање и иде у кухињу да се огреје. У углу кухиње старац прича пастирчету — Зар ти, синко, никада ниси чуо за буквин гроб! Да, свему на земљи спремљен је гроб... Ветар извали букву са жилама, међ жилама је пуно земље, људи и жене кидају жиле и секу дрво, земља се отреса и полако слеже у хумку. Кад све разнесу, остане хумка, буквин гроб... Сутра, прекосутра, спустићемо Владика у гроб... Иди сад спавај, а зором порани да одеш на Његуше.

Владика Раде је умро. Ни до данашњега дана нема цело Српство два Његоша.

ЗАВРШНА РЕЧ

Фантазија о тихом једном Владичину размишљању

----- гробови
Царстава се издижу ту-тамо, к'о таласи што иду...
Бајрон, До њ Хуан

Рим, горња галерија Колосеума, април 1851.

...Ноћас, пред зору, пробудио сам се, ваљда од хладноће. Пред свитање, увек, хладноћа је јача но целе ноћи, и мрак постаје гушћи; осећа човек да је светлост безмерно далеко, и да можда уопште не може доћи. Па се одједаред разданило, и ја сам, некако умирен, после тога добро спавао. А кад је благо пролећње сунце изгрејало, дошао сам, још последњи пут, овде... Са ове силне грађевине видим далеко као са мога крша. Видим Кампању, видим, тамо на западу, море. Гле, на каквом једноликом тлу се је родила највећа империја света, развијали се славни мушки карактери, цветала велика уметност, и јавио се читав сој гениалних људи. Но, на свему крв. Не само на делима императора, него и на делима папа. Овде, у Риму, где историја једнога града значи огромне радове у држави, у друштву, у уметности, видим јасније но икада што сам, да је стварање на земљи борба, рат, крв. А требало би да је рад на земљи и у народу сарадња са васионом, са вољом божјом. Има ли склада између воље човечје и воље божје? Има ли га икада? Да ли је римски император, или римски папа, или и господар Црне Горе запитао некада своју вољу: да ли је питала вољу божју? Како дакле управљатики владати? Не само Римљани, сав свет

говори да у владару мора бити моћи, да неко мора заповедати. Па зашто је онда тако тешко заповедати и управљати? Зашто сав Рим, као и онај Петробург, као и наша црногорска слобода, зашто је све то крваво? Зато што одлука и заповест господара није исто. На пример: по одлуци својој ја сиромашу Црногорцу дајем право; али заповест моја гласи увек: не дати му моћ. И једно и друго има оправдање, али једно и друго не иде заједно. Одлука и заповест није исто. Како да није? Не питам то ја, јер ја знам да није, питају то људи. Одлуку у глави гради мисао, а заповест заповеда човек, један човек заповеда многим, и различитим, Одлука је мој задатак, моја одговорност, а заповест је моја сила над другима, а једно и друго је можда ударац у крму божје воље...

Нисам по свом разбору узео владичанство, него, против разбора. Није ме ни воља народа изабрала, јер су многи главари другог хтели бирати, и могли изабрати. Али ево владика сам, и морам да одлучујем и да заповедам. Шта ћу одлучити, и шта заповедати, кад ми Омер паша дође у госте? Овде сад тражим у духу оне који су одлучивали, заповедали, стварали. У Риму се стварало, ако игде. Рим је историја људи и позорница воља божјих. Паклене и величанствене су бивале одлуке римских вођа и господара. Где је у томе део воље божје, читам, тражим, и не налазим. Тамо на Цетињу, по целу ноћ слуктим као да чекам одјеке одлука и заповести мојих. То чекање већ страшно је, а одјечи и одговори страшнији још. Сад, одлука је у Омер-паши, а одјек и одговор треба да су у мени, и можда још и јесу у мени, ма да сам болестан, немоћан, далеко. Омер-паша, Србин по крви и млеку, сломио је тамо у Босни и Херцеговини феудалце. То је... то је, гледано од разних страна, друкчији историски чин. Ми, сиротиња наша у Црној Гори, ми нисмо феудалци, и, Богу хвала, немамо потребу да нас турски феудалци штите. Али, ето Омер паша хоће да реши о будућности Црне Горе, а смрт моја је можда близу. Остаје воља

божја — а ако оздравим, онда, мимо вољу божју и воља наша, и опет коштац, и опет крв. Људске тежње су увек замршене, неко мора чвор да расеца, а расеца га једностраном вољом и једностраном моћју. Али моћ је само тако моћ што је једнострана! Како дакле радити, и како сам радио? Покушавао сам ја, као и Стрико, две стране слушати, и правду растрзати, и мени је понекад и ваљало, али оном што је правду тражио, није ваљало, јер онај што правду тражи само је онда задовољан ако је и правда једнострана. Овде, читам, римски господари и цезари нису правду растрзали, били су једностранни. У паклу су многи римски великани, како пева славни песник италијански Данте, али ето у Риму је живот, и лепота, и вечност.

Зло је у томе што човек може духом и навише и наниже. Али не осети увек, или се чини да није осетио како је пошао наниже. А имамо пословицу: Не дај, Боже, горе. Арнаути, кад пођу у срам или неправду, имају сличну пословицу, молитву, шта ли је: Не спуштај, Боже, ниже. Моја Црна Гора однеговала је чојство, али по истим начелима и пљачка и убија, понекад само зато што је неком у време поста нађен мрс у торби, а понекад — да, понајвише, из освете... Освета годи, слатка је, у освети има правде... и Бог се свети... Но и без освете, поредак, идеал, уметност, видим сада овде, све је крваво. Дивља животиња се крви за храну и за женку, а човек се крви за све. Зато што човек увек ствара, а стварање тражи жртве! И стварање у васиони их тражи! Ено потоци, ено судари звезда, ено онај Везув на који сам се пео. Нови темељи земље над старим затврпаним градовима — то су васионска стварања нових дела, а све с помоћу смрти, жртава, крви... Нека ми неко покаже рачун за овај Колосеум! више крви него дуката! Колико дивних грађевина, овде у Риму, и колико узиданих сенки! Папе су искорењивале читаве породице да би им узели имања, да зидају базилике, да подижу степеништа, водоскоке, путеве, уметничке радионице, књижнице. Уметнике су силили да

раде, као робове — то ми рече данас онај фратар, и с поносом набрајаше шта су све посвршавали уметници и онда кад су били краткога века. Кратак век. И мој је кратак, видим, знам. Али, Боже, што се човек, луча овога света, зашто се он мора мерити и пећу и временом, кад би требало да се мери само памећу и трудом... Одведе ме фратар пред слику на којој је приказан папа Сикст IV у акту оснивања библиотеке. Величанствено! Али исти тај папа послао је био у Фиренцу чак и једног кардинала да убију чувенога Лоренца деи Медичи — из политичких разлога. Али и тај Медичи је оснивао библиотеку, и живео за науку и уметност. Све се укршта и меша. Земља је округла, једнако се врти, и све је збрка — како се нашалио онај други фратар, дебео да једва говори. Он здрав, ја болестан, заједно смо кашљали. Све се меша. Неправда, суровост, претворство, лаж, и заједно с тим пламен стварања — ето човек и творац. Наполеон хоће слободу и једнакост, а затим, како рече Стрико, хтео је цео свет да закоље. Све се укршта. Ја се овде смејем празноверицама по католичким црквама, а нисам ли и ја, кад ми оно архимандрит Острошки посла капу да се над њом помолим Богу за његово оздрављење, нисам ли, или читао молитву и лагао себе, или не читао молитву и лагао архимандрита и утврђивао га у празноверју. А заиста сам читао мотитве болним Херцеговцима и Босанцима, који су баш Црногорскога Владику тражили и до њега јахали и пешачили, читао сам молитве, јер ми је то годило, и требало... Човек се за један дан десет пута преобуче у зло и добро, у паметно и глупо...

Сва се природа тако преоблачи и преображава, па тако и човек, и све што човек ради и ствара. Рим ми то показује на сваком кораку. Ето овај Колосеум, баш као наше стење, то је и рушевина и целина. Сав је голишав и ривоточан, кише по њему потоке отварају, а опет је сав затегнут и снажан; сав се једнако крњи, и једнако исцељује; поједини делови његови се изнова

везују, изломљене линије се стежу, грађевина се једнако преображава, празнина њена је препуна историје. Смрт ту не прети безобличјем. Смрт и живот, у овоме се граду види као нигде, заједно су на послу грађења. Сам сам у тестаменту свом написао: смрт је надживљавање, преображавање. Да сам здрав, ко зна како би и мене Рим преобразио. Но болест ме гони што пре кући... Ипак, ко би то раније могао и поверовати, нигде се нисам тако слатко одмарао у Риму као у папином Ватикану! Наравно, пред Рафаеловом сликом Преображење Христово. Отпутоваћу, а нисам се сит нагледао тога Христова лика: миран човечји лик на којем пише: да је посао довршен. Пред тим платном сам се испуњавао миром, осетио шта је то мир у души. Чим окренем главу од слике, одмах нагрну неке бриге и жеље. Кад се опет вратим слици, осећам, или мислим, не знам тачно: да је и брига или жеља већ доста. Лак као облак, путујем далеко, далеко сам већ. Је ли збиља свега доста? Спевало сам песму мисли, проклео Омерпашу, написао тестамент Богу — је ли доста? Не знам. Али знам да је Рим тајанствен град, да ме преображава, диже ме од земље, носи... Као оно прво биће — по неком старом веровању, које није спавало зато што још није било сна, и није јело зато што још није било глади — и ја овде, у овом вечном граду, могао бих, чини ми се, не спавати, не јести, бити здрав и жив иако сам болестан... Тешко сам болестан, морам кући... „Ђе је зрно клицу приметнуло...“

НАПОМЕНА

Писац ове књиге провео је у своје време доста недеља у Црној Гори: да позна земљу; нагледа се и наслуша „црногорства“, што би рекао Сима Сарајлија; да уђе колико више може у историју Црне Горе и у историју Петровића. Без помоћи домородаца, без друштва Црногораца, то једва да би ишло. Било је и помоћи и друштва, било их је и при путовањима, и при сабирању података и искустава. Писац овога рада необично се радо сећа, и врло је захвалан, старешини у Музеју и у Библиотеци Мирку Меденици; даље, професорима Илији Братичевићу и Ристи Драгићевићу; и новинару Новаку Милошевићу. Овде у Београду, где је писац читао нешто својих текстова из ове књиге у Институту, за књижевност Српске академије наука, и чуо у тим приликама корисне примедбе и исправке, и добио на читање архивске исписе о Његошу из једног периода његова живота — у Београду дугује писац захвалност професорима: Петру Колендићу, Николи Банашевићу, и Виду Латковићу — за две поклоњене слике захваљује писац Др. Љубомиру Дурковићу и Дејану Медаковићу.

Читаоцима својим дугује писац напомену са једним објашњењем. У низу поглавља упашће у очи да је напис о Луци знатно дужи но остали одељци, и да је тај напис разбио ритам књиге. Говорено је било пријатељима ове књиге још раније: да писац издвоји у једну свеску моно-биографију, а радови о три главна дела Његошева да чине другу свеску целине. Нико се с тим није сложио, па је и писац гласао против себе.

Сада, кад је рад о Горском вијенцу протегао се на три пута јачи обим но и Луча, сад је једна целина издања постала чиста немогућност. Требало би, не само разбити ритам текстова још јаче, него развалити књигу да би у њу ушао Горски вијенац. Горски вијенац ће дакле неко време остати у раду, и, ако све околности хтедну, јавити се као друга свеска целине. Писцу књиге то није пријатно, он то није хтео, али Горски вијенац, као што му уосталом и личи, растао је без обзира на остало. Можда је и оправдано што ће стојати сам и одвојен. Горски вијенац је сума Његоша у смислу функционалних и професионалних његових вредности.

ГРЕШКЕ У СЛОГУ

Нису многобројне, али има правописних недоследности. Има такође нешто лакших грешака: улица-улица; видели-видети; нржи-држи; Долворуков-Долгоруков; креаторства-креаторства. Важно је исправити следеће:

Стр. 55, ред 8 одоздо; треба: Балканска царица.

Стр. 99, ред 16 одозго; треба: посланик у Цариграду, Петар Зено (запета место тачке после речи Цариграду.)

Стр. 108, ред 7 одозго; текст у загради треба да гласи: то је био наслов једнога дела потоње Слободијаде.

Стр. 158, ред 20 одозго; треба: Берса место Беара.

Стр. 181, ред 8 одозго; треба хиротонисан.

Стр. 183, ред 12 одоздо; треба: како се збирчица песама из потоње Слободијаде првобитно звала.

Стр. 207, ред 12 одоздо; друга реч у загради треба да гласи: православне.

Стр. 242: последњи ред штампан изврнуто.

Стр. 329, ред 10 одоздо; треба: жене и децу.

Стр. 334, ред 12 одоздо; треба: — У Напуљу и у Риму и он —.

Стр. 346, ред 17 одоздо; треба 1848-е.

САДРЖАЈ

	Стр.
Други наслов књиге — — — — —	5
Белешка о другом наслову књиге \ — — — — —	9
Приступна реч — — — — —	11
Тле и клима — — — — —	15
Његуши — — — — —	27
Лоза Петровића и породично клунко у Владици Раду —	45
Беда и величина образовања Рада Петровића — — —	57
Претргнута младост — — — — —	80
Чаура пуца — — — — —	96
Трагови љубавнога живота — — — — —	116
Цетиње — — — — —	128
Горке године — — — — —	142
Изглед и лик Владике Рада — — — — —	176
Луча микрокозма — — — — —	198
Шћепан Мали — — — — —	284
Владика је тешко болестан — — — — —	333
Тестамент Владике Рада — — — — —	353
Свирепо умирање Владике Рада — — — — —	375
Завршна реч — — — — —	383
Напомена — — — — —	388

